

श्रीमद्भगवद्गीता

हिंदू धर्मशास्त्र

अशोक कोठारे

श्रीमद्भगवत गीता हिंदू धर्मशास्त्र ह्या दृष्टीने

अशोक कोठारे

ई- साहित्य प्रतिष्ठान

प्रकाशन -

श्रीमद्भगवत गीता – हिंदू धर्मशास्त्र

मराठी अनुवादक : श्री. अशोक कोठारे

ashokkothare@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क अनुवादकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी अनुवादकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

G1102, Eternity, Eleventh floor

Eastern Express Highway. Thane, 400604

www.esahity.com

esahity@gmail.com

©esahity Pratishtan®2018

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे पुस्तक वेबसायटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्या पूर्वी साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

भाषांतरकाराचे दोन शब्द -

महाभारतात ज्ञान देणार्या कांहीं गीता आहेत. त्यातील श्रीमद्भगवत गीता ख्यातनाम आहे. त्या भगवद्गीतेत जे ज्ञान दिले आहे ते सामान्य जनांना सहजपणे उमगेल असे नाही. ते मोठ्या विद्वानांना सुद्धा समजणे अवघड आहे. म्हणूनच त्यावर कित्येकांनी भाष्य, टीका केल्या आहेत. तरीसुद्धा ती समजत नाही. विशेष म्हणजे त्यात दिलेले ज्ञान जीवनात कसे आचरणात आणावे ते सामान्यांना समजत नाही. मी माझ्या पद्धतीने पुन्हा तोच प्रयत्न करत आहे त्यात गीता हा हिंदू धर्मियांचा मार्गदर्शक ग्रंथ ह्या प्रमाणे येथे सादर करत आहे. लोकांना त्यांचा धर्म समजावा ह्यासाठी हा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. त्याला दोन परिशिष्ट जोडली आहेत ज्यामुळे विषय अधिक सोपा होईल. हिंदू धर्माची मुलतत्त्वे त्यात समजावून दिली आहेत. बर्याच वेळी हिंदू धर्म आणि हिंदू संस्कृती ह्यात गल्लत होते. ती होऊ नये ह्यासाठी त्या दोघातील फरकावर चर्चा केली आहे. असें लिहीण्याचे कारण जरी धर्म एक असला तरी हिंदू संस्कृती अनेक आहेत. धर्मात नितीशास्त्र, अध्यात्म आणि कर्मकांड हे प्रामुख्याने अभ्यासले जातात. संस्कृती मध्ये रितीरीवाज, चाली, सणसुद, उत्सव, कपडे, दागदागिने, भाषा अशा गोष्टींचा समावेश होत असतो. उदाहरणार्थ, मराठी हिंदू संस्कृती व पंजाबी हिंदू संस्कृती ह्या पूर्णपणे भिन्न आहेत परंतु, त्यांचा हिंदू धर्म एकच आहे. सगळे गीता वाचतात. जेवढ्या जाती तेवढ्या हिंदू संस्कृती आज आपण पहात आहोत. मला आशा आहे की हा माझा प्रयत्न माझ्या हिंदू बांधवाना त्यांचा धर्म समजण्यात मदत करील. शेवटी दोन परिशिष्ट जोडली आहेत ती अवश्य वाचावीत त्यानंतर गीता वाचन करावे.

अशोक कोठारे

ashokkothare@gmail.com

ह्या वरून आपण माझ्याशी संपर्क करू शकता.

श्रीमद्भगवत गीता

अर्जुन विषाद योग पहिला अध्याय

धृतराष्ट्र विचारतात, अरे संजया, त्या पवित्र कुरुक्षेत्री माझे आणि पंडुचे पुत्र लढण्यासाठी जमले होते ते त्या ठिकाणी काय करत होते ते मला सांग.

संजय सांगतो, पांडवांचे सैन्य समोर उभे पाहून दुर्योधन द्रोणाचार्यांना बोलतो. "पहा अहो गुरु, ते पांडवांचे अफाट सैन्य आता युद्धासाठी तयार आहे. त्याची व्युहचरणा धृष्टद्युम्नानी केली आहे. तोसुद्धा तुमचा हुशार शिष्य होता. त्यांच्या सैन्यात बरेच महाबली तिरंदाज आणि तलवार बहादर आहेत. जे लढाईत भिम् आणि अर्जुनाच्या सारखे आहेत. त्यात युयुधन आहे, विराट आहेत, महाबली द्रुपद आहेत, चेकीतन आहे, राजा काशीचा आहे, त्याशिवाय पुरुजित आहे, कुंतीभोज आहे, शैव आहे, युधमन्यू आहे, त्याशिवाय उत्तमौजस आहे, सुभद्रेचा मुलगा आणि द्रौपदीची मुलं आहेत. अहो गुरुजी, मला सांगा त्यांच्या योग्यतेचे आपल्यात कोण आहेत.

द्रोण सांगतात, मी तुझ्यासाठी त्यांची नांव सांगतो. तू स्वतः आहेस, त्याशिवाय भिष्म, कर्ण, कृप, अश्वत्थामा, विकर्ण, सौमदत्त, जयद्रथ, ह्यांच्या शिवाय तुझ्यासाठी जीव पणाला लावणारे आहेत जे सिद्धहस्त योद्धे आहेत. तरी आपले सैन्य भिष्म असूनही अपूर्ण आहे असे वाटते. आपल्याला आघाडीला ठेवून भिष्माचार्यांना संरक्षण देण्याची व्यवस्था करावी लागत आहे. कुरु घराण्याचे महापिता दुर्योधनाला समाधान वाटावे म्हणून सिंह गर्जना करत आहेत, त्यांचे शंख वाजवत आहेत. ते बोलत असतांना रणवाद्ये वाजू लागली. एकच गदारोळ सुरू झाला. त्यावेळी माधव आणि धनंजय त्यांचा रथ घेऊन रणभूमीच्या मध्य भागी आले. त्यांनी त्यांची शंख, कृष्णाचे पांचजन्य आणि अर्जुनाचे देवदत्त ते वाजवू लागतात. भिमाने त्याचा प्रचंड आकाराचा पोंड्र शंख वाजवायला सुरूवात केली. युधिष्ठीर त्याचे शंख, अनंतविजया, काढतो व वाजवू लागतो. नकूल त्याचे शंख सुघोष आणि सहदेव त्याचे शंख मनीपुष्पक वाजवू लागतात. पांडवांच्या बाजूचे इतर योद्धे शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट, सत्यकी, द्रुपद, द्रौपदीची मुलं आणि अभिमन्यू आपापले शंख वाजवू लागतात. त्या घोषाने सगळे आसमंत दुमदुमून निघते. त्या आवाजाने धृतराष्ट्रचे लोक बेचैन होतात.

त्या सुमारास धृतराष्ट्राचे सैन्य पुढे सरकू लागते ते हल्ला करण्याच्या बेतात होते. त्या वेळी अर्जुन त्याचे गांडीव वर उचलून कृष्णाला बोलतो, अरे कृष्णा, जरा हा आपला रथ दोन सैन्यांच्या मध्ये नेऊन ठेव, मला ते सगळे योद्धे जे माझे आस आहेत त्यांना पहावयाचे आहे. जे आमच्याशी त्यांच्या वाईट मतलबासाठी लढण्यास उत्सुक आहेत.

संजय पुढे सांगतो, अशाप्रकारे विनंती झाल्यानंतर कृष्ण तो रथ ज्यावर कपीचे चिन्ह आहे व ज्या ध्वजातून दैवी शक्ती डोकावत आहेत, दोन सैन्यांच्या मध्ये आणून ठेवतो. तेथून त्यांना भिष्म, द्रोण, कृप

आणि इतर अनेक राजे जे पृथ्वीवर राज्य करत होते ते पहातो. थोडावेळ ते पाहिल्यावर अर्जुन बोलतो, "ते सगळे माझे नातेवाईक आहेत, त्यात माझे आजोबा, माझे गुरु आहेत, माझे अनेक मित्र आहेत. त्यात आमचे सासरे आहेत, चुलत भावंड आहेत". ते पाहिल्यावर त्याला त्या सगळ्यांची किंव येते व तो बोलतो कृष्णाकडे पहात, "पहा ते आम्हाला मारण्यासाठी उत्सुक आहेत एका जमिनीच्या तुकड्यासाठी. ते पाहून माझे हात व पाय कांपू लागले आहेत. माझे तोंड कोरडे पडले आहे. माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला आहे. माझ्या हातून माझे गांडीव गळून पडते कीं काय असे झाले आहे. माझे मन द्विधा झाले आहे. काय योग्य व काय अयोग्य त्याचे ज्ञान मला होत नाही अशी माझी परिस्थिती झाली आहे. अरे कृष्णा, ह्या सगळ्यांना मारून तो जमिनीचा तुकडा मिळवावा इतका तो महत्वाचा नाही असे मला वाटते, आणि जरी तो मिळाला तरी त्यात सुख ते कोणते असणार? मला समजत नाही काय योग्य आणि काय अयोग्य? अरे केशवा, मला वाटते युद्ध करू नये कारण त्या युद्धात जरी जिंकलो तरी ह्या सगळ्यांचा वध करून जे मिळेल ते पुण्यकारक कसे असेल? राज्यसत्ता, त्यातून मिळणारे सुख हे सगळे मला पापकारक वाटते. अरे गोविंदा, तसले सुख व तसली सत्ता मला नको असें वाटते. ज्यांच्यासाठी पृथ्वी जिंकावयाची ते आमचे आप्तच मी मारणार असेन तर त्या विजयात कोणते श्रेय असणार? त्यांना मारण्यापेक्षा त्यांच्या हातून मरणेच जास्त श्रेयस्कर आहे असें मला वाटते. हे सगळे धृतराष्ट्रई जरी आमचा द्वेष करत असली तरी ते आमचे आप्त आहेत, त्यांना मारणे हे पाप ठरणार नाही कां? आपल्या नातेवाईकांना मारून जे मिळेल त्यात आम्हाला आनंद कसा वाटणार? मला माहित आहे कीं, त्यांची नियत बिघडलेली आहे, त्यांचा नाश करून त्यांची नियत आम्ही सुधारू शकणार नाही. मग हे कशाला करावयाचे. अशामुळे आम्ही आमचे कुळ संपवले त्याचे दोषी ठरणार आहोत ते कितपत योग्य असेल ते मला तू सांग. कारण अरे मित्रा, तू मला त्यांना नष्ट करण्यास सांगत आहेस व त्यासाठी वेळोवेळी उत्तेजन सुद्धा देत आहेस. आम्ही ह्यांचा नाश कां करावा ते मला समजावून दे कारण, माझ्या अल्पमती नुसार ते अयोग्य आहे. मला तुझ्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. असे पहा जनार्दना, वंश नष्ट झाला कीं, त्याची संस्कृती संपते, पाप वाढत जाईल, त्या परिस्थितीत त्या कुळातील बायका असुरक्षित झाल्याने भ्रष्ट होतील. वर्णसंकर होईल. अशास आम्ही कारणीभूत झाल्याने आम्हाला पाप लागेल त्याचे प्रायश्चित्त कसे घेणार? कुटूंबाचे संस्कार नष्ट केल्याचे पाप लागेल. त्यामुळे आमचे पितर उपाशी रहातील त्यांची श्राद्ध कोणी करण्यास नसतील. असे मी ऐकले आहे कीं, जर पितर उपाशी राहिले तर आम्ही नरकात जाऊ. मग युद्धात मरण्याचे श्रेयसुद्धा आम्हाला मिळणार नाही. मला वाटते हे युद्ध करण्याचे ठरवून आम्ही मोठी चूक केली आहे. एका जमिनीच्या तुकड्यासाठी आम्ही फार मोठे पाप पदरात बांधून घेण्यास निघालो आहोत ते बरोबर नाही असें मला वाटते. त्यापेक्षा त्यांच्या हातून मरणे जास्त श्रेयस्कर होईल असें मला वाटते". संजय पुढे सांगतो, अशाप्रकारे खंत व्यक्त करत अर्जुन त्याचे गांडीव जमिनीवर ठेवतो व रथात शांतपणे जाऊन बसतो.

हा भगवत गीतेचा पहिला अध्याय आहे, त्यात विचारलेल्या प्रश्नांचा आपण विस्तार पूर्वक विचार पुढे करणार आहोत. तो झाल्यानंतर भगवत गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायाचे वाचन करणार आहोत.

हा भाग महाभारताच्या भाषांतराचा नाही म्हणून तिरक्या अक्षरात दिला आहे. ज्यांना ह्या अध्यात्म शास्त्रात विशेष कुतूहल आहे त्यांनी जरूर वाचावा.

गीता बोध अभ्यास

गीतेतील अर्जुनाच्या बोलण्यातून जे प्रश्न उपस्थित झाले होते ते येथे दिले आहेत.

- १ युद्धात स्वजनांना मारून कसे हित होईल?
- २ परजनांना मारून कसे हित होईल?
- ३ कोणालाही मारून यश मिळवणे कसे योग्य होईल?
- ४ हे युद्ध विजयासाठी आहे कां कोणत्यातरी इतर उद्देशाने योजले आहे विधात्याने?
- ५ स्वप्रियजनांना सोडून हे सर्व शूरयोद्धे युद्धात मरण्यासाठी कां जमले आहेत?
- ६ हे सगळे माझे प्रियजन आम्हाला मारण्यासाठी कां एवढे उतावीळ झाले आहेत?
- ७ जरी हे आम्हाला मारण्यासाठी उतावीळ असले तरी मी मात्र त्यांना मारण्यासाठी तयार नाही. केवळ पृथ्वीचे राज्य मिळवण्यासाठी अशी हिंसा करणे कितपत योग्य असेल?
- ८ कौरव जरी दुष्ट असले तरी त्यांना मारून आम्हाला पापच लागणार नाही कां?
- ९ स्वजन कितीही वाईट असले तरी त्यांना मारणे व त्या द्वारा राज्य मिळवणे हे कसे सुखप्रद होईल?
- १० स्वजनांचा नाश केल्यामुळे कुळक्षय होणार हे स्पष्ट दिसत असतांना मी हे युद्ध कसे करू?
- ११ कुळक्षयातून कुळधर्म (कुळाचे रितीरीवाज, परंपरा इत्यादी) बुडेल त्यामुळे अधर्माचा पगडा समाजावर बसतो, त्यामुळे कुलिन स्त्रिया भ्रष्ट होतात, ते पाप माझ्या पदरी पडेल, ते मी कां करावे?
- १२ कुळस्त्रियां भ्रष्ट झाल्या कीं, वर्णसंकर होईल, त्यामुळे कुळाचार (श्राद्ध, तर्पण इत्यादि विधी) लुप्त होतील. तसें झाले कीं, आमचे पितर अधोगतीला जातील. ह्या सगळ्या गोष्टींना मी जबाबदार असणार, तर हे करण्याने मला फक्त त्यात नुकसान दिसत आहे, तर अरे भगवंता, तू ज्ञानी आहेस म्हणून मला योग्य मार्ग सांग, माझी मति कुठीत झाली आहे, मला कांहीं सुचत नाही.
- १३ केवळ राज्य प्राप्तीसाठी आम्ही हा केवढा मोठा प्रमाद करण्यास तयार झालो व तू त्यात आम्हाला उत्तेजन देत आहेस, हे केवढे मोठे आश्चर्य!
- १४ असे महापातक करण्यापेक्षा मी निःशस्त्र राहून प्रतिकार न करतांही जर सशस्त्र कौरवांच्या सेनेकडून

मारला गेलो तर ते मला कल्याणप्रद नाहीं कां ठरणार?

१५ हे भगवंता, तू सगळे जाणतोस, माझी मति कुंठीत झाली आहे, तरी धर्म व अधर्म ह्यातील फरक जाणण्यास माझे मन असमर्थ झाले आहे, म्हणून मी तुला विचारतो कीं, जे खरे व श्रेयस्कर असेल ते मला सांग. दुसर्या शब्दात विचारावयाचे म्हणजे, ह्या युद्धामागील खरा उद्देश व त्या बदलचे ज्ञान तू मला सांगावेस, म्हणजे माझ्या मनातील शंकांचे निरसन होईल. मी हे युद्ध करण्यास योग्य अशा मनस्थितीत राहीन असे करावे.

गीतेच्या पहिल्या अध्यायात अर्जुनाने वरील पंधरा प्रश्न उपस्थित केले आहेत. त्याची उत्तरं श्रीकृष्ण पुढे देतात, ती अशी,

प्रश्न १ते ७ चे उत्तर असे दिले आहेत,

हे अर्जुना, तू विचारलेल्या सर्वच प्रश्नांचा संबंध एकाच शंकेशी आहे, व ती अशी कीं, तू असं समजून बोलतोस कीं, तू त्यांना मारणार आहेस. परंतु, हा तुझा केवळ गैरसमज आहे कीं, तू कोणाला मारतोस. अरे जर तू त्यांना मारले नाहीस तर ते मरणार नाहीत असा तुझा समज आहे. जन्मलेला प्रत्येक जीव मरणारच हा निसर्गाचा नियम आहे. ह्याचा अर्थ त्यांना निसर्ग मारत असतो व तू फक्त कारणमात्र असतोस. हे सत्य प्रथम लक्षात घे. सगळ्या योद्ध्यानी व खाटकांनी हे सत्य लक्षात घेऊन जर आपले कर्म केले तर ते स्वर्गात जाऊ शकतात. त्या मनोवृत्तीला निष्काम व म्हणून निष्पाप हत्या असे म्हणतात जी सगळ्या योद्ध्यांना व खाटकांना त्यांच्या धर्मानुसार करावी लागते.

आता प्रश्न निर्माण होतो, जर असे आहे तर, तू त्यांना कां मारावेस? तुला असे वाटते कीं, मी तुला व सगळ्या तुझ्या भावांना व त्यांच्या बरोबर त्या सगळ्या योद्ध्यांना करावयास लावत आहे तर ते एका अर्थाने योग्य आहे कारण, अरे मी म्हणजेच निसर्ग त्यांना मारत आहे कारण, त्यांची वेळ येऊन ठेपली आहे. एक गोष्ट प्रथम लक्षात घे कीं, तू किंवा कोणी कोणाला मारू शकत नाही, जे मारतात ते केवळ कारण मात्र असतात. निसर्गाचे साधन तू बनला आहेस एवढेच खरे असते. बाकी सगळ्या निव्वळ कल्पना असतात म्हणून त्यात अडकून घेऊ नकोस. असे असले तरी त्या कृत्यात तू कोठे गुंतला जाऊ शकतोस व म्हणून पाप करण्यास उद्युक्त होऊ शकतोस ते मी तुला नंतर समजावून देईन. तू आत्ताच बोललास कीं, तू त्यांना मनापासून मारू इच्छित नाहीस. त्यात तुझा निष्पापपणा सिद्ध होतो. जर परिस्थितीत सापडल्यामुळे जेव्हां तू अथवा कोणीही मारण्यास उद्युक्त होतो तेव्हां त्या हत्येत पाप नसते. जसे संरक्षणासाठी, एकाद्याला तुला मारावे लागले तर ती कृती पापास कारणीभूत समजली जात नाही. युद्धात सैनिक जी हत्या करतात ती संरक्षणासाठीची हत्या समजली जाते कारण जर तू त्याला नाही मारलेस तर तो तुला मारणार असतो, म्हणून तू त्याला मारून तुझे संरक्षण करत असतोस. त्याला मारतांना जर तुझ्या मनात त्याच्या बदल कणव (दयाबुद्धी) असेल तर तुला उलट पुण्य लागत असते व

म्हणूनच त्या मनस्थितीत लढणारे योद्धे युद्धात मरतात ते स्वर्गात जातात. खाटकाचे सुद्धा तसेंच असते, त्याच्या मनात मारल्या जाणार्या प्राण्याबद्दल दयाबुद्धी असेल तर ती हत्या त्याला बाधत नाही. कारण तो समाजाच्या भल्यासाठी त्या प्राण्याला यमाकडे पाठवत असतो अशी त्याची मनाची धारणा असावी लागते.

तू विचारतोस कीं, ते युद्ध तू व तुझे बंधू राज्य प्राप्तीसाठी करत आहेत व त्याला मी मदत करत आहे. वस्तुतः परिस्थिती तशी नाही, हे युद्ध ज्या कारणाने होत आहे ते (मूळ) कारण नंतर पाहू, तूर्त एकच गोष्ट लक्षात घे कीं, युद्धात विजय झाल्यावर राज्य मिळणार हा एक अवांतर भाग असून त्यासाठी मी (विधात्याने) हे युद्ध योजलेले नाही. एकाद्या गोष्टीमुळे कांहीं अवांतर फायदे होत असतात, राज्य मिळणे वगैरे, परंतु, तो मुळ उद्देश नसतो तसे हे होत आहे.

तू विचारतोस कीं, हे सर्वजण तुम्हाला मारण्यासाठी स्वताच्या प्रियजनांना बाजूला करून कां एवढे उतावीळ झाले आहेत, अरे अर्जुना, तू व्यवहार चतूर आहेस, तुला माहित आहे कीं, हे सगळे कौरवांचे मित्रे आहेत. त्या उपकाराची फेड करण्यासाठी ते ह्या युद्धात मरायला तयार झाले आहेत. तुझ्या प्रमाणेच ते सुद्धा नाईलाजाने ह्या युद्धात मरण्या मारण्यासाठी आले आहेत म्हणून त्यांना त्यांनी मारलेल्यां बद्दल पाप लागणार नाही. तेसुद्धा म्हणूनच जर मेले तर स्वर्गात जाणार आहेत. ते व तू सुद्धा निसर्गाला त्यांना मारून मदत करत अहात. अरे अर्जुना, हे विश्व चालवण्यासाठी कित्येक गोष्टी कराव्या लागतात. हे युद्ध त्याचाच एक भाग आहे असें लक्षात घे. जसे वादळ होतात, धरणाकंप होतात, राक्षशी लाटा उठतात, नद्यांना पूर येतात, रोगांच्या साथी पसरता व त्यामुळे मोठी जीवितहानी होत असते तसेंच हे आहे. जर कोणी दुष्ट बुद्धिने कोणाची हत्या करत असेल तर त्याला हिंसा म्हणतात व जर अशी हिंसा झाली तर त्यात पाप लागते हे लक्षात घे. ह्या युद्धात भाग घेणार्या कोणालाही ह्या मोठ्या संहारा मागील खरे कारण माहित नाही ते सगळे ह्या बद्दल अनभिज्ञ आहेत. काळ त्यांना वापरत असतो. म्हणून नसत्या विवंचना करून स्वताला त्रास देऊ नकोस.

प्रश्न ८ ते १५ ची उत्तरं अशी आहेत.

कौरव दुष्ट असले तरी त्यांना मारून आम्हाला पापच लागणार असें तू कां समजतोस. पाप म्हणजे काय ते प्रथम समजून घे. कोणाला मारून पाप लागत नसते. पाप उद्देशामुळे लागू शकते केवळ इच्छा नसतांना कर्तव्य म्हणून मारले तर त्यात पाप नसते. जर विचारात मद अथवा मत्सर भाव असेल, त्यामुळे उत्पन्न होणारा दुष्टपणा असेल तर हत्या जरी नाही केली तरी पाप लागत असते. माणसे मनाने पाप करतात, शरीराने नाही हे लक्षात घे. जर मन शुद्ध असेल तर कृती कोणती करता त्याला महत्त्व नसते. अशा कृतीला निष्काम कृत्य समजले जाते ते निष्पाप कृत्य समजले जाते. ह्या युद्धात तू फक्त कर्तव्य भावनेने दया बुद्धी ठेवून हत्या केलीस तर तुला पाप लागत नाही. ज्या विचाराने माणूस त्याची अध्यात्मिक उर्जा कमी करतो त्या विचारात पाप असते आणि ज्या विचारामुळे त्याची अध्यात्मिक उर्जा

वाढते त्या विचारांना पुण्य समजले जाते. माणसाचा जन्म त्याची अध्यात्मिक उर्जा वाढवण्यासाठी असतो हे तू समजून तुझे विचार जर नियंत्रित केलेस तर तू सदैव पुण्यवान रहाशील.

तू म्हणतोस, स्वजन कीतीही वाईट असले तरी त्यांना मारणे व त्या द्वारा राज्य मिळवणे हे सुखप्रद ठरणार नाही असें तू बोलतोस. परंतु, पार्था, तू तीच तीच चूक करत आहेस ह्याचे मला आश्चर्य वाटते. कौरवांना व त्याच्या सारख्या विकृत प्रवृत्तीच्या लोकांचा नाश करण्यात तुला निश्चित सुख मिळेल कारण तू व तुझे बंधू त्यामुळें मोठे पुण्य मिळवणार अहात. तू स्वजनाना मारणार नसून पाप वाढवणार्यांना मारणार आहेस हे लक्षात घे. ते तुझे स्वजन असतील तर तो केवळ अपघात आहे. त्याचा विचार तू करू नकोस.

स्वजनांचा नाश केल्यामुळें कुलक्षय होणार तो होऊ नये म्हणून युद्ध न करण्याचा तुझा विचार अध्यात्मिक दृष्ट्या पोरकटपणाचा आहे. कोणतेही कुळ निरंतर नसते. प्रत्येक कुळाचा अखेरीस नाश होणे हा निसर्गाचा नियम आहे. तू मार किंवा नको मारू, ती कुळं यथावकाश (निर्वंश) नष्ट होणारच हे तुझ्या ध्यानात कसे येत नाही. जुनी कुळं नष्ट होणे व नवीन कुळं उदयास येणे हा निसर्गाचा स्वभाव आहे. तू मार अगर नको मारू, ती कुळ काळाच्या ओघात संपणार असतील तर ती संपणारच. जसे मृत्यूला तू केवळ कारणीभूत असशील तसेच त्या कुळांच्या नाशास सुद्धा तू केवळ कारणमात्र असशील. कुळक्षयामुळें कुलधर्म बुडण्याची गोष्ट तू करत आहेस. परंतु, तू कोणतेही कुळ ह्या युद्धाच्या निमित्ताने बुडवणार नाहीस. तुझ्या कुळाच्या स्त्रिया सुरक्षित असतील. युद्धामुळे सगळेच मरत नाहीत. जे रहातील ते त्या स्त्रियांचे संरक्षण करत असतील. हे सगळे तू बोलतोस तो तुझा अहंकार आहे व ते तुला जास्त हानिकारक आहे. तुझ्या अहंकारावर तुला नियंत्रण ठेवले पाहिजेस. हे युद्ध संपल्यावर जे धर्मशिल राज्य युधिष्ठीर चालवेल त्यात कोणत्याही स्त्रीचे शिल असुरक्षित कसे असेल? असले वाह्यात प्रश्न तुझ्या मनात कां तू आणतोस? तुमच्या पितरांची काळजी युधिष्ठीराच्या राज्यात उलट जास्त चांगल्या प्रकारे होईल हे तू कसे नाही समजत?

पार्था, मघा सांगितल्या प्रमाणे, हे युद्ध केवळ तुमच्या राज्य प्राप्तीसाठी विधात्याने आयोजलेले नाही, त्यामागे इतर जास्त महत्वाचे उद्देश आहेत. कौरवांनी जी पापवृद्धीची परंपरा आरंभलेली आहे ती थांबवणं हा ह्या युद्धामागील प्रमुख उद्देश आहे. कौरव जे महापातक सांप्रतच्या काळात वाढवत आहेत त्याला आवर घालणे हा ह्या युद्धामागील उद्देश आहे हे तू लक्षात घ्यावयाला पाहिजेस, तुम्हाला राज्य मिळणे हा त्यातील एक छोटासा भाग आहे. कौरवांच्या हातून जर तू निःशस्त्र राहून मारला गेलास तर तू नरकात जाशील कारण तू विधात्याच्या कार्यात त्याला मदत न करण्याचा निर्णय केवळ अज्ञानाने घेतला आहेस असे होईल. विधात्याचा पवित्र उद्देश न लक्षात घेणे हे स्वतः पाप कृत्य आहे हे समजून विचार कर.

अरे अर्जुना, एक गोष्ट तू लक्षात घे कीं, जर तू कौरवांच्या हातून मारला गेलास व हे युद्ध कौरव जिंकले तर पृथ्वी पुन्हा पापमय होईल, ते होण्यास तू कारणीभूत असशिल. त्यामुळे तुझे पितर तुझ्यावर नाराज होती, स्वर्गात शंतनु तुम्हा सगळ्यांना पहात आहेत. तसे झाले तर ज्या पितरांची तुला फिकीर पडलेली आहे तेच पितर तुझ्यावर नाराज होतील म्हणून असले पोरकट विचार सोडून दे. मी तुला धर्म काय व अधर्म काय ते थोडक्यात सांगितले आहे. आता धनंजया युद्दाला तयार हो.

धृतराष्ट्राला संजय पुढे सांगतो, असे बोलून अर्जुन आपली शस्त्रं टाकून देतो व कृष्णाला बजावतो कीं, ह्या सर्व विश्वाच्या व्यवहाराचे ज्ञान त्याने रितसरपणे त्याला सांगावे. त्याचे पूर्ण समाधान करावे. म्हणजे निःशंक मनाने तो युद्धास तयार होईल. कोणतीही शंका मनात राहिली तरी तो गुडाकेश युद्धात लढू शकणार नाही.

अर्जुनाचा तो बालहृद् पाहून कृष्ण विस्मय चकीत होतो. गालातल्या गालात हसू लागतो. त्यानंतर तो अर्जुनाला ते विश्वाचे ज्ञान देऊ लागतो.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय पहिला अर्जुन विषाद योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

सांख्ययोग अध्याय दुसरा

संजय म्हणाला – याप्रमाणे करुणेने व्यापलेल्या अश्रूने भरलेले डोळे असा खिन्न होऊन बसलेल्या अर्जुनाला श्रीकृष्ण विचारतो, हे अर्जुना, आर्यांना न शोभणारा, स्वर्गप्राप्तीच्या आड येणारा, अपकर्ती करणारा असा मोह तुला या संकट प्रसंगी कोठून उत्पन्न झाला बरे? हे पार्था, असल्या भ्याडपणाला थारा देऊ नकोस. हा तुला शोभत नाही. शत्रूंना ताप देणारा तू, हे क्षुद्र मनोदुर्बल्य टाकून देऊन युद्दाला उभा हो.

अर्जुन बोलतो, हे मधुसूदना, ज्यांची पुजा करणे हेंच आम्हाला योग्य अशा भिष्म, द्रोण, कृप ह्यांच्यावर मी युद्दात बाणांचा उलट प्रहार कसा करू? ह्या गुरुजनांना मारण्या ऐवजी ह्या जगात भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करणे अधिक श्रेयस्कर मला वाटते. कारण, हे जरी द्रव्याने कौरवांचे मिंधे आहेत तरी अशा वडिलांना मारले तर त्यांच्या रक्तांने माखलेले भोग मला भोगावे लागतील. आम्ही त्यांना जिंकू अथवा ते आम्हाला जिंकतील, ह्या दोनहीपैकी कोणती गोष्ट चांगली, हे ही मला कळत नाही. ज्यांना मारून जगण्याची माझी इच्छा नाही ते हे कौरव आमच्या समोर उभे आहेत. मानसिक दैन्यदोषामुळे माझी स्वाभाविक वृत्ती नष्ट होऊन धर्माधर्म जाणण्यास माझे मन असमर्थ झाले आहे. म्हणून मी तुला विचारतो, जे खरोखरच श्रेयस्कर असेल ते मला सांग. मी तुझा शिष्य आहे. मला शरणागताला उपदेश देऊन उपकृत कर.

पृथ्वीचे निष्कंटक व समृद्ध राज्य अथवा स्वर्गाचे राज्य सुद्धा मिळाले तरी माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा शोक कसा नाहीसा होईल ते मला कळत नाही.

संजय धृतराष्ट्राला पुढे सांगतो, शत्रूला ताप देणारा अर्जुन याप्रमाणे श्रीकृष्णाशी बोलला आणि, "मी युद्ध करणार नाही", असें सांगून स्तब्ध झाला.

दोनही सैन्यांच्या मध्ये असा हातपाय गाळून बसणार्या अर्जुनाला पाहून किंचित हसत भगवान बोलले, हे अर्जुना, ज्याचा शोक करू नये त्याचा शोक तू करत आहेस व त्यावर मोठ्या मोठ्या बाता मारत आहेस, खरे जाणकार कधीही अशा गोष्टींमुळे म्हणजे मेल्या जित्यांचा शोक करत नाहीत. ह्या विश्वात जन्म आणि मृत्यूची व्यवस्था कशी आहे ते प्रथम सांगतो. म्हणजे तुझ्या मनातील सगळे संशय दूर होतील.

आपल्या येथे ह्या विश्वाचे ज्ञान अनेक पद्धतीने समजून घेण्याचा प्रयास होत असतो. त्यातील एक सांख्य विचार आहे. त्यानुसार काय सांगितले आहे ते मी तुला सांगतो. त्याशिवाय योग विचारसरणी व इतर विचारसरणींचा सुद्धा आपण परामर्श करणार आहोत, तरी नीट ऐक,

खरे तर पहाता, मी, तू व हे सगळे जे आज लढण्यासाठी येथे जमा झालेले आहेत ते सगळे, ह्या पूर्वी केव्हाही नव्हते असें नाही. त्याच प्रमाणे पुढील काळात ते व आपण पुन्हा असणार नाही असेंही नाही.

माणसाच्या आयुष्यात जसे बालपण, तरुणपण आणि म्हातारपण ह्या अवस्था देहाला प्राप्त होतात, त्याप्रमाणे, आत्म्याला एका मागून एक असे वेगवेगळे देह प्राप्त होऊन तो अनेक जन्म घेत असतो. हे असे कां होते तेसुद्धा तुला आताच सांगतो, कारण, असे की, आत्म्याला इच्छा होते. ज्या इच्छेला शास्त्रीय भाषेत आपण "काम", म्हणतो, तो काम सर्व जन्मांचा कारक आहे. म्हणजे जर आत्म्याला काम झाला नाही तर तो पुन्हा पुन्हा जन्म घेण्याचे थांबेल. म्हणजे त्याला पुनर्जन्म मिळणार नाही. आत्म्याला होणारा काम पूर्ण करण्यासाठी त्याला देह (साधन) आवश्यक होते. देह वास्तविक असल्यामुळे त्याला थंडी, वारा, गरमी असे व इतर सुख दुःख देणारी इंद्रियं प्राप्त होतात. तसेच अखेरीस त्या देहाचा नाश होणे निसर्ग नियमानुसार क्रमप्राप्त असते. ते माहित असलेले खरे ज्ञानी त्यांचा विचार न करता आपली बुद्धि स्थिर करून सर्व सहन करत असतात. जो देहाचे विकार मनाला लावून घेत नाही तो ज्ञानी समजला जातो. जसे अंगावरील वस्त्र जीर्ण झाल्याने फाटते व ते आपण टाकून देतो त्याप्रमाणे आत्मा तो जीर्ण झालेला देह टाकून देतो. त्याला आम्ही मृत्यू म्हणतो. देह टाकल्यावर तो देह नसलेला आत्मा अनंतात तरंगत असतो पुन्हा इच्छा असल्यास नवीन देह प्राप्त होईस्तोवर.

हे, अरे अर्जुना, सतत होत असते प्रत्येक आत्म्याबाबत. जोवर त्या आत्म्याला काम म्हणजेच वासना आहे तोवर होत रहाणे त्या आत्म्याच्या अंतिम उद्दारासाठी अनिवार्य असते. जेव्हा त्याच्या सगळ्या इच्छा, काम, वासना नाहीशा होतात तो आत्मा जन्म मरणाच्या अशा फेर्यातून मुक्त होतो, त्याला आपण योग शास्त्रात "मोक्ष", असे म्हणतो. आत्म्याचा देह जीर्ण झाल्याशिवाय इतर कारणाने सुद्धा निकामी होऊ शकतो जसे रोग, इजा, अपघात अशी बरीच कारणे त्याचा देह निरुपयोगी करण्यास कारणीभूत होऊ शकतात. अशा कारणानेसुद्धा त्या आत्म्याला देह सोडावा लागत असतो. अशी अनेक कारणे माणसाला मृत्यू येण्याची असू शकतात.

असे इच्छासक्त आत्मे फार थोडाच काळ देह धारण करून पृथ्वीवर वावरत असतात, एरव्ही ते अवकाशात अव्यक्त स्वरूपात तरंगत असतात. अशा वासनांपासून मुक्त न झालेल्या आत्म्यांना त्यांच्या वासनांचे शेषूट चिकटलेले असते त्याला लिंगदेह असे म्हणतात. त्याच्या वासनांमुळे तो आत्मा तुझ्यासारखा कामासक्त होऊन लोभ आणि मोहात अडकून शोक अथवा हर्ष व्यक्त करत असतो. हे असे होते कारण परिस्थितीचे अज्ञान आहे.

आत्मा अव्यक्त असल्यामुळे त्याला वास्तविकतेची बंधन नसतात म्हणून तो नष्ट होत नाही, त्याला पकडता येत नाही, तो सुकत नाही किंवा तो ओला होत नाही, त्याला कशाही साधनाने धरता येत नाही. तो कुजत नाही, तो जाळला जाऊ शकत नाही. तो सर्वव्यापी असतो, तो स्थिर, अचल, सनातन (प्राचीन, अनादि अनंत) आहे. कारण तो स्वयंभूचे एक रूप आहे. स्वयंभूला इच्छा झाली म्हणून हे विश्व उत्पन्न झाले त्याच सत्याची हे आत्मे एक छोटी आकृती असते असे समजले तर ते योग्य होईल. जसे स्वयंभू त्याच्या विचारांने बद्ध असतो त्याप्रमाणे हे बद्ध आत्मे त्यांच्या विचार आणि त्या

पासून उत्पन्न होणार्या वासनांने बद्ध झालेले असतात. त्या वासनिक विचारामुळे तो पुन्हा पुन्हा जन्म घेत असतो व मरत असतो आणि पुन्हा जन्म घेत असतो. अशी जन्म मरणाची शृंखला अव्याहतपणे चालू रहाते जोवर तो त्याच्या कामरूपी वासनांतून मुक्त होत नाही. म्हणून आपण असें समजू शकतो तो कीं, "विचार", ह्या अव्यक्त परिमाणाने, आत्मा बद्ध असतो जसा स्वयंभू त्याच्या विचाराने बद्ध आहे. त्यासाठी अरे धनंजया, तुला तुझे विचारविश्व नियंत्रित करावे लागते. सगळे चांगले, वाईट, पाप, पुण्य अशा विचारांच्या माध्यमानेच ते होऊ शकते. विश्वाचे मूळ विचार आहेत. त्यातून माया निर्माण करून मी म्हणजे अविनाशी परमात्मा (स्वयंभूचे प्रकट रूप) हि सृष्टी उत्पन्न करतो. मी किंवा तू म्हणजे तो देह नाही तर त्यात स्थित असलेला आत्मा असतो हे तू प्रथम लक्षात घे. देह मरतो त्यातील आत्मा मरत नाही, म्हणून देह मेला म्हणून शोक करणे, तुझ्यासारख्या समजदार माणसाला शोभणारे नाही. जे आहे ते असणारच आणि जे नाही ते नसणारच असे सांख्य विचार सांगतात. कारण तो विश्वाचा एक महत्वपूर्ण नियम आहे. मेला म्हणजे तो कायम गेला असे होत नाही त्याची जागा आणि स्वरूप बदलले एवढेच झालेले असते. वस्तु अथवा त्यातून प्राप्त होणारी उर्जा विनाशी असते त्यांचे रूप फक्त बदलत असते. थोडक्यात सांगावयाचे असें कीं, ह्या विश्वात जे आहे ते कधीच नाहीसे होणारे नसते. ते केवळ जागा, स्वरूप बदलून विश्वात कोठेतरी उपस्थित असतेच. ते माहित नसलेली तुझ्या सारखी माणसे विनाकारण शोक करत असतात. हे विश्व ज्या नित्य शक्तीने भरलेले आहे तिला "शक्ती", असें म्हणतात. परमात्मा ह्या मूळ शक्तीचे प्रकट रूप आहे. त्यातून त्याच्या प्रेरणेने विविध वस्तुमात्र निर्माण होत असतात. त्यांच्या मदतीने चराचर आपली रूप धारण करत असतात. उदाहरणार्थ, आघातातून ध्वनी व उष्णता, उष्णतेतून प्रकाश, वीज, विजेतून गती, पुन्हा उष्णता, प्रकाश, ध्वनी असें निर्माण होत असतात. अशा प्रकारे एकातून दुसरे व त्यातून तिसरे अशा प्रकारे विश्वात स्थित्यंतरं होत असतात व विश्वाचा कारभार चालू रहातो. ह्याला कांही ज्ञानी माया म्हणतात.

परमात्मा हे मूळ शक्तीचे प्रकट रूप आहे ते नित्य आहे. त्यात बदल होत नाही. ते "विचार", ह्या परिमाणात असते. त्याच्या आधाराने ह्या विश्वाची सगळी कामं होत असतात.

शाक्तांच्या तत्त्वज्ञानानुसार, विचार ही मुलभूत शक्ती मानली गेली आहे. बाकीच्या त्यातून मायेच्या माध्यमातून उत्पन्न झाल्या आहेत.

अर्जुन त्याला विचारतो, अरे कृष्णा तू हे जे सांगत आहेस ते निरपेक्ष ज्ञान आहे, परंतु, मला सापेक्ष ज्ञानातून कांहीं समजेल असे स्पष्टीकरण दिलेस तर बरे होईल.

कृष्ण बोलतो, तुझे बोलणे योग्य आहे, परंतु, विश्वाचे खरे ज्ञान तू विचारलेस व म्हणून ते मी तुला सांगितले. आता सापेक्ष ज्ञानानुसार काय ते सांगतो. त्यामध्ये आपण प्रथम मृतात्म्याची अवस्था काय ते पहावे लागेल. माणूस मेला तरी त्याचा आत्मा ज्याला आता सापेक्ष विचारानुसार "मृतात्मा", असें समजले जाते. त्याची विचारांची स्पंदने चालूच असतात. त्याला चिकटून असलेली त्याच्या

कर्मविपाकाची शेषूट ज्याला योगशस्त्रात "लिंगदेह", असे म्हणतात, ती असतेच. त्यासह तो मृतात्मा विश्वात कोठेतरी तरंगत असतो. पुन्हा योग्य संधी प्राप्त झाली की तो पुन्हा जन्म घेत असतो. त्यानंतर त्याची काम वासना पूर्ती करण्याची धडपड पुन्हा चालू होत असते. असे हे अव्याहतपणे होत असते. ह्याचा अर्थ असा की, तू ज्याना मारलेस ते वीर त्यांच्या मृतात्म्याच्या रुपात येथेच तरंगत रहाणार. ते यथावकाश पुन्हा जन्म घेणार आहेत.

आणखीन सापेक्ष ज्ञान मी तुला देतो, तू तुझ्या आत्मांना मित्रांना त्यांच्या सहकार्यांना असें सगळ्यांना मारणार आहेस, त्याचे दुःख होते त्याचे कारण प्रथम लक्षात घे. दुःखाचे कारण ते मेले हे नसते तर ते तुला पुन्हा कधीच त्या रुपात तुला भेटणार नाहीत, हे असते. त्यांना भेटण्याचा तुला मोह आहे हा मोह त्या दुःखाचे खरे कारण असते. हा मोह हा सुद्धा एक दोष आहे व त्यामुळे तुला पाप लागू शकते. त्या मोहापासून तुला मुक्त व्हावे लागेल. आता तुला ह्या युद्धाचा मूळ उद्देश समजला असेल तर त्याशिवाय इतर ऐहीक गोष्टींचा सुद्धा तुला विचार करावा लागेल.

त्यात मी निर्माण केलेले चतुरवर्ण येतात. त्यात तुझा क्षत्रिय वर्ण येतो. ज्या नुसार तू युद्ध जिंकण्यासाठी करावयाचे असते. त्यासाठी जे कांही करावे लागेल ते सगळे तू निःसंकोचपणे करावयास पाहिजे. म्हणजे प्रतिस्पर्धांची हत्या करणे मग ते कोणीही असो, हे तुझे धर्मकर्तव्य आहे. ते पहाता, जर तू मघा म्हणाल्याप्रमाणे, युद्ध सोडून गेलास तर कोणीही तुला मोठा समजणार नाही. तुझी तुझ्या समाजात छिःथू होईल. ते तुला मूर्ख, भिन्ना समजतील व तुझे समाजात रहाणे तुला मुष्किल होईल. सगळे तुझी निंदा करतील. हे पार्था, तू क्षत्रिय आहेस व तुझे कार्य न्यायासाठी लढणे असे आहे. ते जर तू करणार नाहीस तर अरे कुरुनंदना, तुझा व्यवसाय तुला सांगतो की, तू हत्या करणार न्यायासाठी. कोणताही व्यवसाय म्हणजे कार्याचा निश्चय व त्यासाठी त्या प्रकारची बुद्धि एकाग्र असावी लागते. तू बुद्धिची एकाग्रता करत नाहीस, ज्याच्या बुद्धिची एकाग्रता होत नाही, त्याच्या बुद्धिला व कार्याला वासनांमुळे अनेक फाटे फुटतात.

चतुर्वर्णातील ब्राह्मणांला कार्य असते अध्यात्मिक साधना करणे, जर एकादा ब्राह्मण ते सोडून राहिला तर तो निंद्य ठरतो. तसेच वैश्याचे कर्तव्य प्रामाणिकपणे व्यापार, शेती करणे व त्यातून संपत्ती जमवणे. जर एकाद्या वैश्याने ते केले नाही तर तो निंद्य ठरतो. शुद्र सेवा करत नसेल तर तोसुद्धा निषिद्ध ठरतो. म्हणजे कुरुनंदना, प्रत्येकांनी त्याच्या वर्णाचे विहित कार्य करावयालाच पाहिजे. त्यानेच तो धन्य होतो. हे पार्था, पुरोहित वर्गाने सांगितलेल्या वेदातील कर्मकांडात्मक फलश्रुतीच्या व काल्पनिक चमत्कारांना भुललेले व त्या खेरीज दुसरे कांहीं नाही असे म्हणणारे जे मुढ लोक विश्वाच्या मूळ उद्देशाला न समजता मोह, मद आणि मत्सर अशा दोषांत रमून भोग व ऐश्वर्य यांत गढून जातात, त्यांची व्यवसायात्मक (विश्वार्थाला समजून वागण्याची रीत) म्हणजे कार्या कार्याचा निश्चय करणारी बुद्धि कधीच एकाग्र म्हणजे

समाधिस्थ होत नाही. सामान्य माणूस असा होऊन रहाण्यात धन्यता मानतो परंतु, तू तसा होऊ शकत नाहीस.

पृथ्वीचे वास्तविक ज्ञान सत्त्व, रज तम ह्या त्रिगुणांच्या गोष्टीने भरलेले आहे. म्हणून तू त्रिगुणातीत द्वंद्वापासून अलिप्त सतत सात्त्विक गुणांनी संपन्न व योगक्षेमादि (योगक्षेम म्हणजे शरीराच्या गरजेचे कार्य) स्वार्थात न गढतां आत्मनिष्ठ हो. असे केलेस तर तुला पृथ्वीचे अध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त होऊन तू धन्य होशील.

विश्वाच्या घडणार्या घटनांचा अर्थ विवेकांने व विज्ञानाने शोधून काढणे हा खरा पराक्रम आहे. ह्या विश्वाच्या कांहीं तत्त्वांचा तू परिचय करून घे. वस्तु आणि त्या पासून निर्माण होणारी उर्जा वातावरणात विलीन होणारी आणि म्हणून नश्वर आहे, हे समजून घे.

जगाचे मुलतत्त्व आत्मा आहे. आत्मा हे शक्तीचे अंतिम रूप असून ती सर्व प्रकारच्या क्रियांस कारणीभूत असते. "उर्जा-वस्तु सातत्य", व "क्रिया-प्रक्रिया", ह्यांतील शक्तीचा संचार हे न समजणे अज्ञानाचे लक्षण असते. रसायनाची मुलतत्त्वे विविध रूपे घेतात. त्यांचा क्रम नित्य असतो. अनेक मुलतत्त्वांतून संयुगे बनतात व पुन्हा नष्ट होतात. परंतु, त्यांतील मुलतत्त्व तशीच रहातात. जीवांचा जन्म होणे म्हणजे रसायनांच्या विविध रचनेतून चेतना उत्पन्न होणे, त्यामुळे ते रसायन सजीव झाले असे आपण समजतो. आत्मा रूपी शक्ती जीवाला (रसायनिक बुद्धिमत्ता) पकडून देह धारण करते. वस्तुमात्रातील मुलतत्त्वे फक्त विशिष्ट रचनेमुळे सजीव झाल्याचे प्रत्यंतर येते. तरी त्यांत आत्मा नसतो. कारण आत्मा त्या रचनात्मक व्यवस्थेने तयार होत नाही तो स्वतंत्रपणे असतो. हे विश्व शक्तीरूप आहे, त्यातूनच सगळे जग घडत असते. त्यात जडणं, घडणं, मोडणं अशा क्रिया होत असतात. एकदा घडलेले सजीव रसायन बिघडणार आहे (त्याचा मृत्यू होणार आहे) व पुन्हा त्यातून वेगळे सजीव उत्पन्न होणार आसतात. त्यालाच आपण जन्म मृत्यू असें बोलतो. हे तू लक्षात घे. शक्तीची ही लिला न समजणारे त्याला चमत्कार समजतात.

मृत्यूपेक्षा त्या मागील कारण समजणे जास्त महत्वाचे असते. जर चांगल्या कारणासाठी मृत्यू घडला तर ते चांगले समजले जाते. कौरव वार्डट प्रवृत्ती धरून आहेत, त्या वार्डट प्रवृत्तीचा नाश करण्यासाठी जेव्हां मृत्यू होतात तेव्हां ते हितकारक समजले जाते. अनिष्ट प्रवृत्ती नष्ट करण्यासाठी जर एकाद्याचा मृत्यू होणे योग्य असेल तर ते घडवण्यात क्षत्रियांने पुढाकार घेणे श्रेयस्कर असते. त्याला अयोग्य समजून ते न करणे श्रेयस्कर नसते. तसे केले तर तू तुझे क्षत्रिय कर्तव्य केले नाहीस असें समजले जाईल, तुला दोष लागेल.

चमत्काराला खरे मानून रहातात ते दैववादी होतात. त्यांचा पुरुषार्थ संपला असें होईल. शोध बुद्धीने निसर्गाला समजण्यास सुरुवात केली व ते समजू लागलास तर तो चमत्कार न रहाता ते एक वैज्ञानिक सत्य म्हणून समजले जाईल.

जे कार्य निवडले ते निश्चयांने करत रहावे ज्यांना निश्चय करता येत नाही ते खरे सत्य शोधत नाहीत व अज्ञानात रमून दैववादी बनतात. असे लोक पुरुषार्थ घालवून बसतात.

अरे पार्था, तू हत्येचा बाऊ करत आहेस. माणसाची हत्या आणि पशुची हत्या ह्यात फरक काय? पाप हत्ये मुळे होत नाही, त्या पाठील उद्देशाने होते. त्याचा तू विचार करत नाहीस. सुख, दुःख, लाभ, हानि, जय, पराजय हे मद, मत्सर ह्या दोषांमुळे होत असतात. म्हणून हे दोष पापकारक असतात.

माणसाचा अधिकार कर्म करण्यापुरता असतो. त्या कार्याचे फल त्याला मिळणे अथवा न मिळणे हे त्या माणसाच्या अधिकारात नसते. परंतु, अरे पार्था, जर त्यांने ते कार्य बिनचूक व विधात्याला अर्पून केले तर त्याला फळ मिळण्याची शक्यता असते.

हे धनंजया, कर्मफलाची आसक्ती सोडून आणि यशापयशाविषयी समबुद्धि ठेवून योगयुक्त (शिस्तबद्ध) होऊन तू तुझे काम करत जा, अशा काम करण्याच्या बुद्धीला "योग", म्हणतात.

असे जरी असले तरी जेव्हां तू समाजात इतर व्यक्ती बरोबर व्यवहार करतोस तेव्हां तुला अशी निरामय समबुद्धि हानिकारक होऊ शकते. तशा परिस्थितीत तू जशास तसे ह्या न्यायाने वागून स्वसंरक्षण केले पाहिजेस. परंतु ह्या ठिकाणी तशी परिस्थिती नसल्यामुळे समबुद्धिचा विचार केला पाहिजेस. म्हणजे समबुद्धिने वागावयाचे कीं स्वसंरक्षण बुद्धिने ते परिस्थितीवर अवलंबून असते.

जेव्हां तुझी बुद्धि मोहरुपी गढूळ आवरणातून बाहेर पडेल तेव्हां तुला ऐकावयाच्या व ऐकलेल्या गोष्टींचा कंटाळा येईल. वेदातील (कर्मकांडातून मिळणार्या) कर्मफलांच्या भ्रामक (खोट्या) कथा ऐकून तुझी बुद्धि चंचल झालेली जेव्हां स्थिर होऊन समाधी वृत्तीत राहिल तेव्हां तुला खरा बुद्धियोग प्राप्त झाला असें समज.

अर्जुन विचारतो, "अरे केशवा, समाधिस्थ स्थिती मध्ये असलेला स्थितप्रज्ञ कोणाला समजावे? त्याची लक्षणे कोणती? कर्मकांड (यज्ञ, उपास तापास, व्रतवैकल्ये, पुजा इत्यादि धार्मिक कार्य) करून देवतांना प्रसन्न करून त्याद्वारा आपले पाप धुतले जाईल आणि आपले भाग्य सुधारेल असें समजणारे मूर्ख लोक कधीच त्या अवस्थेत जाऊ शकत नाहीत. हे खरे आहे कां"?

भगवान श्रीकृष्ण सांगतो, "अरे अर्जुना, मनुष्य जेव्हां सर्व वासना टाकून व आपल्या ठायीच संतुष्ट होऊन रहातो त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात. ज्याचे मन दुःखात विषण्ण होत नाही आणि सुखामुळे आनंदी होत नाही, प्रीती, भय, क्रोध ज्याला होत नाहीत त्याला स्थितप्रज्ञ (कोणत्याही कारणाने बुद्धि विचलित न होणे) समजले जाते. जो सर्व गोष्टींबाबत अनासक्त असतो, बरे वाईट प्रसंग प्राप्त झाले म्हणून अस्वस्थ किंवा खूष होत नाही, त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें समजले जाते. असा माणूस कमी बोलतो म्हणून त्याला मुनी (मुनी हा शब्द बर्‍याच वेळा स्थितप्रज्ञ ह्या अर्थी योजला जातो), असेसुद्धा बोलतात.

जो निराहारी (उपाशी) आहे त्याच्या भूके शिवाय इतर वासना नष्ट झालेल्या असतात. परंतु, त्याला खाणे मिळाले की, त्याच्या सुप्त झालेल्या वासना पुन्हा सक्रीय होत असतात. म्हणून विनाकारण उपवास करत रहाण्याने कांहीं साध्य होत नाही. ब्रह्मानंदाचा अनुभव आल्यावर त्याच्या सगळ्या आवडी निवडी संपुष्टात येतात. कारण तो आत्मा त्याला चिकटून असलेल्या लिंगदेहाच्या बहकाव्यात येत नाही. तसे झाले म्हणजे समजावयाचे की त्याची योगसाधना कामयाब होत आहे. ह्या चाचण्या साधकांनी स्वताच्या स्वतः घ्यावयाच्या असतात.

अरे धनंजया, आता तुला सांगतो माणसाला इच्छा कशी प्राप्त होते. विषयाचा प्रथम परिचय होतो. त्यानंतर जर त्याबद्दल कुतूहल उत्पन्न झाले तर ती दुसरी अवस्था असते. त्यानंतर जर त्याचा वारंवार विचार करत राहिले की, त्याची गोडी उत्पन्न होते. त्या अवस्थेत तो जर रमला तर त्याची इच्छा निर्माण होते. म्हणजे कुतूहल, गोडी आणि इच्छा अशा तीन पायऱ्यांनी माणसात इच्छा निर्माण होत असते. जर कुतूहल ह्या अवस्थेतच त्याचा त्याग केला (संशय, तिरस्कार, अनास्था, औदासिन्य अशा धोरणांने ते शक्य असते.) तर इच्छा होत नाही. इच्छांचा त्याग करण्याची ही पद्धत असते. अशारितीने निर्माण झालेली इच्छा पूर्ण करण्यासाठी तो प्रयत्न करत असतो. ती पूर्ण झाली तर आणखीन नवीन इच्छा निर्माण होते अशाप्रकारे हे इच्छांचे निर्माण होणे व पूर्ण होणे चालू रहाते व त्यात तो मनुष्य पुरता अडकत जातो. इच्छा पूर्ण झाली नाही तर बलवान माणूस क्रोधी होतो व तो दुसरा दोष माणसाची अध्यात्मिक उर्जा खर्च करू लागतो. जर कमजोर असेल तर त्याला दुःख होते व त्यामुळेसुद्धा त्याची अध्यात्मिक उर्जा खर्च होत जाते. अशारितीने तो माणूस म्हणजे त्यातील आत्मा त्या इच्छांच्या मालिकेत अडकत जातो. त्यामुळे त्याचा विवेक सुटतो. तो त्याची सारासार बुद्धि हरवून बसतो. अशारितीने त्याचा अध्यात्मिक हार्स होऊ लागतो. माणसाचे जन्म त्याची अध्यात्मिक उर्जा वाढवण्यासाठी असतात परंतु, विविध इच्छांत आत्म्या गुंतत गेला तर ती कमी होते. म्हणून माणसाच्या आत्म्याने शरीराच्या इच्छांत गुंतणे श्रेयस्कर नसते.

प्रितीद्वेषरहीत व पूर्णपणे स्वाधीन अशा इंद्रियांनी (जीवानी) विषयात वावरणार्या स्वाधीन अंतःकरणाच्या मनुष्याला (योग्याला) समाधान प्राप्त होते ते होताच त्याच्या सगळ्या दुःखांचा नाश होतो. कारण त्याला कांहीं नको असते, ते नाही मिळाले म्हणून त्याला दुःख, क्रोध होत नाही. तो स्थीर बुद्धिने त्याचे जीवन जगत असतो.

योगरहीत मनुष्याला निश्चित स्थीर बुद्धि नसते, त्याचे विचार दोलायमान अवस्थेत असतात. हे करू कां ते करू असें तो सतत करत असतो. त्यामुळे तो संप्रमावस्थेत रहातो. त्यामुळे तो कायम अशांत असतो

परिणाम स्वरूप अशा माणसाला विविध व्याधी लागू शकतात. त्याचे मानसिक, बौद्धिक व शारिरीक असे तिनही स्वास्थ बिघडलेले असते. पार्था असा मनुष्य कसा सुखी होणार?

त्याचा लिंगदेह त्याला त्याच्या गतजन्माच्या इच्छांची आठवण करून देत त्यांत गुंतवत ठेवतो. त्यांपासून दूर रहाणे हांच खरा मार्ग आहे. ज्याला ते जमले त्याला संयमी असे म्हणतात.

कर्माचे चार प्रकार आहेत. योगक्षेम, छंदक्षेम, पापक्षेम आणि पुण्यक्षेम असे ते आहेत. त्यानुसार त्यांची फल प्राप्ती होत असते. योगक्षेम म्हणजे शरीराच्या निजी गरजा पुरवणे. त्यात खाणे पिणे, विश्रांती, विरंगुळा, सुखोपभोग असे येतात. त्यातील जे शरीराच्या निजी गरजेपेक्षा जास्त असतात ते पापक्षेमात येतात. जे चांगले कार्य होते ते पुण्यक्षेमात येते. विरंगुळा व सुखोपभोग हे छंदक्षेमात येतात. ते सगळे शरीराच्या गरजेनुसार असतात. त्यांत आत्म्याने लक्ष घालावयाचे नसते. ते सगळे लिंगदेहाच्या प्रेरणेने होत असते.

मनुष्याला वास्तवापेक्षा खोट्या गोष्टींचे विशेष आकर्षण असते व त्यात तो रमतो परिणामतः तो निसर्गापेक्षा इतर कृत्रिम गोष्टीत अडकत जातो. चुका करू लागतो, जर त्याने निसर्गाला समजण्याचा प्रयत्न केला तर तो विवेकी होतो, काल्पनिक गोष्टीत रमणारे कवी होतात.

योगयुक्त होऊन सर्व इंद्रियांवर संयमन करून त्यात आत्म्याने औदासिन्य बाळगून ज्याने त्याच मन स्थिर केले आहे अशा माणसाला सामान्य वासना त्रास देऊ शकत नाहीत. सर्व वासनांबद्दल औदासिन्य बाळगून तो त्या वासनांच्या व्यसनात जाण्यापासून स्वतःला संरक्षित करत असतो. ज्याला त्या वासनांचे व्यसन लागते ते त्याच्या आत्म्याला बाधत असते म्हणून कोणत्याही वासनांचे व्यसनात रूपांतर होणार नाही ह्याची दक्षता योगी बाळगत असतो. वासनांचे व्यसन जीवाला लागत नाही तर आत्म्याला लागते म्हणून त्यावर ध्यान द्यावयाचे असते.

वेदांतील कर्मकांड आणि उपास तापास व्रतवैकल्ये ही माणसाला त्याच्या खर्या योग साधनेपासून दूर करतात म्हणून त्यात तू पार्था अडकून घेऊ नकोस. (सनातन धर्मातील हा भ्रष्टाचार समजावा असें भगवान सांगत आहेत)

देह धारण करणार्या सर्व जीवात्म्यांना त्या देहामुळे प्राप्त होणारे विकार ज्यात भूक, तहान, विषय, छंद आपोआपच चिकटत असतात. त्यामुळे स्वाभाविकपणे तो त्या प्रकारच्या वासनांच्या आहारी जात असतो. म्हणून हे लक्षात घेऊन जो सावध होत्साता, देहाचे विकार योग्य मर्यादित ठेवून राहतो तो सिद्धयोगी समजला जातो.

जरी जीव आणि आत्मा वेगळे असले तरी सामान्य माणसासाठी ते एकच वाटतात. योग्यासाठी त्यातील भेद महत्वाचा असतो. त्याच प्रमाणे लिंगदेह आणि आत्मा ह्यांचे संबंध समजणे योग्याला आवश्यक असते.

खोट्या कल्पनाना त्या खर्या आहेत असे दाखवतात कवी, त्यावर विश्वास ठेवणारे निसर्गरूपी परमेश्वरापासून दूर जातात. ते कायम अज्ञानी रहातात. त्यांची खरे खोटे ह्यातील फरक समजण्याची क्षमता नष्ट झालेली असते.

काल्पनिक गोष्टी मध्ये रमणार्या विचारांना भावनिक विचार समजतात व तर्क शुद्ध विचारांना विवेक म्हणतात. ज्ञानी विवेकात रमतात व सामान्य माणसे भावनिक विचारात रमतात. भावनिक विचार मनाचे असतात व विवेक बुद्धिचा असतो. माणसाची विविध स्वरूपाची असमर्थता त्याला खोट्या कल्पनांत रमण्यास भाग पाडते. खर्या कल्पनानुसार जो काम करतो तो समर्थ ठरतो. खर्या कल्पनानुसार काम करणारा खोट्याचा आनंद घेऊ शकतो कारण तो ते खोटे आहे हे समजून त्याकडे पहात असतो.

निसर्गाचे बारीक सारीक नियम ओळखून जो माणूस त्याची कामं करतो तो यशस्वी होतो. कारण त्याची बुद्धि जागृत असते. असा माणूस सदा सुखी राहू शकतो.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय दुसरा सांख्ययोग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

कर्मयोग अध्याय तिसरा

अर्जुन श्रीकृष्णाला विचारतो, हे कृष्णा, जर तुला कमपिक्षा साम्यबुद्धी (कर्मफलतील फायदा व तोटा समान मानण्याची चित्तवृत्ती) श्रेष्ठ वाटते तर मग हे संहार करण्याचे घोर कर्म करण्यासाठी तू मला कां सांगत आहेस? संदिग्ध अशा तुझ्या बोलण्यामुळे तू माझा बुद्धिभेद करून मला मोहात कां टाकतोस? म्हणून ज्याने माझे भले होईल असा एकच मार्ग निश्चित करून सांग.

भगवान त्यावर सांगतात, हे भोळ्याभाबडया अर्जुना, ह्या जगात ज्ञानयोग (सांख्य) मार्ग आणि कर्मयोग मार्ग असें दोन आहेत. आता पुन्हा ते सगळे मी तुला सांगतो. ते नीट समजून घे.

कर्माचा आरंभ न केल्याने पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही. म्हणजे त्याने काम केले नाही असें होत नाही. किंवा कर्माचा त्याग केल्याने त्याला सिद्धी मिळत नाही. कारण, जन्मलेला कोणीही असो, त्याला कर्म केल्यावाचून रहाता येत नाही. प्रकृतीच्या गुणांनी सर्व जीव, चराचर, परतंत्र असल्यामुळे ते गुण त्याच्या कडून त्या प्रकारचे कार्य करून घेतातच.

जो मूर्ख असें समजतो कीं, इंद्रियदमनाने तो त्या कर्मातून मोकळा होईल, तो तसे करित असल्यास त्याला योगी न म्हणता ढोंगी म्हणावे लागेल.

मनुष्य प्राणी निसर्गाचा एक अविभाज्य भाग असल्यामुळे निसर्गाच्या कार्यक्रमात त्याला सहभागी होण्याशिवाय गत्यंतर नसते. म्हणून माणसाने त्या कर्माच्या योग्य पद्धतीनुसार न कंटाळता ते विहित कर्म करित रहावयाचे असते. ह्यालाच कर्तव्य धर्म असें समजतात. आपली कर्तव्ये कोणती ती नीट ओळखून त्याप्रमाणे बिनचूक आपली कर्तव्ये पार पाडणारा निसर्गाच्या व्यवहारात मान्यता प्राप्त होतो. जो तसे करत नाही, त्याला निसर्ग आणि मानव समाज विसरून जातो. आपली कर्तव्ये करतांना चूक होईल म्हणून ती न करणारा इसम सर्वांच्या दृष्टीने तुच्छ ठरतो. त्यापेक्षा अनवधानाने परंतु चुका करत जो आपले कर्तव्य चुका सुधारत पार पाडतो तो समाजात मान्यता पावतो.

जी कामं माणूस त्याच्या वासनाने प्रेरित होऊन करतो त्यामुळे तो त्यात अडकून जातो. त्याला त्या वासनांचे व्यसन लागण्याची शक्यता असते. असें होत गेल्यास त्यात तो अधिकाधिक अडकत जाऊन आणखीन नवीन वासनांत फसत राहून पुढे नष्ट होतो. कारण त्यामुळे त्या माणसाची अध्यात्मिक प्रगती कुंठित होते. अध्यात्मिक उन्नती करणे हांच मानव जन्माचा प्रधान उद्देश असल्यामुळे तसे होणे, त्याच्यासाठी हानिकारक असते. निसर्गाने नेमून दिलेले कार्य आणि स्वताच्या वासनांत अडकल्यामुळे केले जाणारे कार्य ह्यातील फरक बरोबर ओळखून जो त्याचे कार्य करतो तो त्याच्या वासनावेगामुळे होणार्या कार्यावर यथावकाश विजय मिळवतो व त्या वासनांना आवरू शकतो. शरीराच्या गरजेनुसार वासना ह्या योगक्षेमाच्या समजल्या जातात. त्याहून जास्त करण्याची इच्छा होत (जी आत्म्याच्या

दोषामुळे होत असते) असल्यास ते पाप कारक समजून त्याचा त्याग करणे ह्यालाच वासनांवरील विजय असें समजतात. आपल्या वासना योगक्षेमाच्या मर्यादित रहातील ह्याची दक्षता बाळगणे ह्यालाच प्रापंचिकाची अध्यात्म साधना म्हणतात.

निसर्गाने नेमून दिलेले कार्य बिनचूक करण्याचा ध्यास धरण्याने निसर्गरूपी परमेश्वर त्या व्यक्तीला सहाय्यभूत होत असतो. प्रत्येक व्यक्तीचा निसर्ग त्याच्या भोवतीच्या पर्यावरणात असतो. त्याला समजून कर्तव्य करीत राहिल्यास त्या निसर्गाकडून योग्य प्रतिसाद मिळू लागतो. पुष्कळ वेळा निसर्ग आपल्याला फळं देणार असतो परंतु, आपण आपले कर्तव्य बिनचूक न केल्यामुळे त्या फळाचा भोग आपल्याला मिळत नाही. ह्याकरतां केवळ कर्तव्य करतो ह्यावर समाधान न मानता, ते बिनचूक करतो कीं नाही ते पहाणे अगत्याचे असते. तशी दक्षता बाळगणारा त्याच्या कामात यशस्वी होतो. आपले विहित (ठरलेले) कार्य न कंटाळता करणे, ही एक जीवन पद्धती म्हणून मनुष्य ती बिनातक्रार स्वीकारेल तर तो हमखास त्याच्या कामात विजयी होतो. उदाहरणार्थ, सूर्य उगवणे व मावळणे नित्य नियमांने बिनचूकपणे होत असते. अशारितीने निसर्गरूपी परमेश्वर नित्य कार्यरत असतो. तशी नित्य कार्यरत असलेली माणसें निसर्गाला आवडतात. निसर्गाच्या कामात अज्ञानाने, आळसांने, बेजबाबदारपणामुळे, विकृत मनोवृत्तीमुळे अशा कोणत्याही कारणाने विरोध करतात ते यथावकाश नष्ट होतात. माणूस ज्ञानी असो अगर अज्ञानी असो, त्यांना निसर्गाचे नियम सारखेच बंधनकारक असतात. उदाहरणार्थ, जर खाटीक जो समबुद्धीने प्राणी मारण्याचे कार्य करत आहे ते त्यांने थांबवले, अज्ञानाच्या आहारी जाऊन कीं, प्राणी मारणे पाप आहे, तर मांस खाणारे लोक ते प्राणी दुष्टबुद्धीने मारतील व समाजात पाप वाढेल. समाजाची अध्यात्मिकता त्या समाजातील सगळ्या सदस्यांना उपयोगाची असते ती हास पावेल. म्हणजे ते निसर्गाच्या विरोधात जाईल. म्हणून खाटकाने त्याचे कार्य जे समाजाने त्याला दिले आहे ते योग्य पद्धतीने करण्यातच समाजाचे व त्याचे हित असते. दुसरे उदाहरण, शिपायाचे घेता येईल, शिपाई गुन्हेगाराला त्याच्या गुन्हासाठी योग्य शिक्षा करण्या ऐवजी जर तो शिपाई तुझ्या खोट्या तत्त्वज्ञानाच्या आहारी जाऊन ते न करता गुन्हेगाराला सोडून देऊ लागला तर समाजात अनर्थ माजेल. अरे धनुर्धरा, हे युद्ध सुद्धा अशाच कोणा गुन्हेगाराना (कौरव) शासन करण्यासाठीच आरंभलेले आहे. कर्तव्य कितीही कठोर असले तरी ते योग्य मर्यादित राहून पूर्ण करावेच लागते. तरच परमेश्वर रूपी निसर्गाची ती सेवा ठरते.

अरे पार्था, मला स्वताला ह्या त्रैलोक्यात कांहींच करण्यासारखे उरलेले नाही. कारण, मला मिळावयाचे अथवा मिळालेले नाही असें कांहींच नाही. तरीसुद्धा मी कर्म करतच आहे. मी जर कर्म सोडले तर माझी भक्ती करणारेसुद्धा तसे वागतील व अनर्थ होईल. म्हणून, कर्मासक्त लोक जसे कर्म करत असतात तसेंच ज्ञानी लोकांनीसुद्धा त्यांची विहित कर्मे विनासक्ती करत रहावयाचे असते. त्यालाच कर्मयोग असें म्हणतात. ते करतांना ज्ञानी लोकांनी काळजी घ्यावयाची असते कीं, कर्मासक्त असलेल्या अज्ञानी

लोकांना चुकीचा संदेश जाणार नाही, ज्यामुळे त्यांचा बुद्धीभेद होईल. त्यासाठी ते त्यांची कर्म योग्याला शोभतील अशाप्रकारे समबुद्धी राखून करावयाची असतात.

वस्तुतः सगळी कामं माणसात असलेल्या प्रकृतीच्या सत्त्व - रज - तमो गुणांकडूनच केली जात असतात. पण अहंपणाने ज्याच्या अंतःकरणाला मोह पडलेला असतो तो मूर्ख इसम आपणच सगळे करत आहोत असें समजत रहातो. आपले कर्तव्य करत असतांना हे निसर्गाचेच कार्य आहे अशी भावना ठेवून आपण ती केली पाहिजेत. निसर्गाची प्रतारणा करणारा नष्ट होतो कारण निसर्ग सर्वश्रेष्ठ असतो. मनुष्य त्याचा एक भाग आहे त्याचा मालक नाही हे ध्यानात ठेवून माणसाने त्याची कामं केली पाहिजेत. निसर्गाचे कर्तव्य करतांना जर मनुष्य त्यात स्वताची वासनापूर्ती करण्याची अपेक्षा धरून ती कामं करू लागला तर ते कार्य दुषित होते. ते पाप ठरू शकते. असे झाल्यास त्या माणसाचा अधःपात होतो. निसर्गरूपी परमेश्वर त्याला माफ करत नाही. निसर्गाचा कार्यक्रम आणि माणसाचा जीवनक्रम काळ, ह्यात फारकत असल्यामुळे अनेक गोष्टी आपल्याला मनाप्रमाणे घडत नाहीत त्या कारणाने, मनुष्य क्रुद्ध होतो किंवा दुःखी होतो. तसे न होता जर माणूस त्याचा व निसर्गाचा कसा मेळ जमवता येईल ते पहातो तो सुज्ञ समजला जातो कारण निसर्गावर रागावणे हे मूर्खपणाचे असते. क्रोधात अथवा दुःखात अडकलेला तो अज्ञानी इसम तमोगुणात जातो व आणखीन मोठ्या चुका करू लागतो. क्रोध एक महत्वाचा दोष आहे जो माणसाचे जीवन बरबाद करू शकतो. तमोगुणी माणसं निसर्गाला देव समजून त्याची गुणगान करू लागतात. त्या कामात समाजातील धूर्त पुरोहितवर्ग मोठी मदत करून स्वताचे पोट भरत असतात. कर्मकांड उदयास येते ज्यात कांहींच तथ्य नसते हे मी तुला आधीच सांगितले आहे.

निसर्ग केवळ त्याच्या नियमानुसारच काम करणारा असतो, त्याची स्तुती करणे वगैरे गोष्टी म्हणजे एक प्रकारचा अध्यात्मिक भ्रष्टाचारच असतो. समाजातील रजो व तमोगुणी लोक त्या कर्मकांड रुपी भ्रष्टाचारात पुरते डुबलेले असतात. त्यामुळे त्यांची कर्तव्यनिष्ठा नष्ट होते ते दैववादी होतात. अरे अर्जुना, हा कर्मकांडाचा भ्रष्टाचार फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. कारण रजोगुणी व तमोगुणी माणसे तेव्हां सुद्धा होतीच. अशा कर्मकांडात डुबलेले लोक अयशस्वी होतात. ते त्या खोट्या देवाला दोष देत रहातात. त्याचा फायदा फक्त पुरोहित वर्गाला होतो व म्हणून ते पुजारी लोक समाजात कर्मकांड वाढेल असे पहातात.

ह्या जगाचे आपले ज्ञान आपल्या पंचेंद्रियांच्या कुवतीनुसार मर्यादित असते. परंतु, बुद्धीची झेप, प्रतिभा वापरून ह्या मर्यादा ओलांडू शकते. मनाची कल्पकता माणसात भावनिकता वाढवते तर बुद्धीची कल्पकता तर्कावर असल्यामुळे त्याच्या मदतीने माणूस अशा कांहीं गोष्टींचे आकलन करू शकतो ज्या केवळ इंद्रियांना समजण्या सारख्या नसतात. त्यातूनच विज्ञान गणित असे विषय माणसाने विकसित केले आहेत.

मनाचे भावनिक निर्णय हमखास चुकीचे ठरतात परंतु, तर्कावर आधारीत बुद्धीने घेतलेले निर्णय बरोबर ठरतात. म्हणून निसर्गाला समजण्यासाठी माणसाने बुद्धीचा उपयोग करण्यास सुरुवात केली. आपले निर्णय किती भावनिक आहेत व किती तार्कीक आहेत ते तपासून त्यावरून आपले निर्णय यश देणार कां अपयश ते ठरवता येते. रजोगुणी व तमोगुणी माणसे भावनिक विचारात जास्त रमतात म्हणून प्रायः अयशस्वी ठरतात.

हे महाबाहो, जीवात्म्याच्या धारण केलेल्या शरीराचे कांहीं गुण असतात व तसेच कांहीं कर्मे असतात. ती त्यांच्या स्वभावानुसार कार्यरत असतात. त्यामध्ये जीवात्म्याने स्वताला गुरफाटून घ्यावयाचे नसते. जसें भूक लागणे, तहान लागणे, लैंगिक भूक ह्या योगक्षेमाच्या मर्यादेत त्यांने ठेवावयाच्या असतात. इतर बरीच कामे आहेत जी शरीराला त्यांच्या संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी आवश्यक असतात त्यात जीवात्मा जास्त गुंतून जाणे श्रेयस्कर नसते. शरीराच्या त्या नित्य गरजा जीवाला पूर्ण करण्यात आत्म्याने त्याची अध्यात्मिक उर्जा देऊन मदत करावयाची असते त्या करता जीव आणि आत्मा एकत्र येतात त्या करता त्यांचा उल्लेख जीवात्मा असा करावा लागतो. हे होत असतांना अज्ञानी सामान्य माणसांचे आत्मे त्यांत गुंततात, ते होणार नाही ह्याची दक्षता योगी बाळगत असतो. शरीराच्या जीवाची सचेतना आत्म्याच्या अध्यात्मिक उर्जेतून मिळत असते. जोवर तो आत्मा त्या शरीरात आहे तोवर ते शरीर व म्हणून त्यातील जीव सचेतन असतो.

इंद्रिय आणि त्यांचे शब्दस्पर्शादि विषय यांच्या तील प्रीतीद्वेषांच्या ताब्यात आपण जाऊ नये कारण, ते मनुष्याचे वाटमारे शत्रू (त्याच्या अध्यात्मिक हासास कारणीभूत) असतात.

सुखाने आचरता येणार्या परधर्मापेक्षा गुणाने उणा वाटणारा स्वधर्म पाळावा असें कृष्ण सांगतो. येथे धर्म शब्द वर्ण ह्या अर्थी योजलेला आहे हे समजून घ्यावे. म्हणजे क्षत्रियांने क्षत्रियच रहावे, ब्राह्मणांने ब्राह्मणच पहावे वगैरे. अर्जुन त्याचा क्षत्रिय धर्म (वर्ण) सोडण्याच्या गोष्टी करत होता त्या संदर्भात ते विधान भगवंताने केलेले आहे. प्रत्येक वर्णाचा कर्मयोग कोणता ते परंपरेने ठरवले आहे तोंच कर्मयोग करावा असें भगवंत सांगत आहेत. अरे पार्था, अशारितीने जे आपले कर्मयोग त्यात न गुंतता समबुद्धीने करत असतात ते शेवटी माझ्यात येऊन मिळतात. परंतु, जे त्यात गुंततात ते त्यात अडकलेले असल्यामुळे अस्वस्थ मनाने प्रसंगी दुःखी होतात.

अर्जुन विचारतो, हे कृष्णा, तर मग हा मनुष्य स्वताची इच्छा नसतांना जणू बळजबरी केली आहे अशा प्रकारे कोणाच्या प्रेरणेने पापाचरण करतो?

कृष्ण सांगतो, मघा सांगितलेल्या रजोगुणा व तमोगुणांपासून उत्पन्न झालेला महाखादाड अत्यंत पापकारक असा काम (वासना विकार) आणि क्रोध, त्यालाच तू ह्या जगातील तुझा वैरी समज. तो वासनामय काम (तीव्र इच्छा) माणसाचा योग्य अयोग्य सांगणारा विवेक झाकून टाकतो. त्या कधीही तृप्त न होणार्या वासना एकाद्या भडाग्री सारख्या माणसाचे शोषण करत रहातात. आपली इंद्रिये, मन आणि

भ्रष्ट बुद्धी ह्या कामाची वस्तीस्थाने आहेत. तो काम गत जन्माच्या अतृप्त वसनांचा आधार घेऊन ह्या जन्माच्या शरीरातील इंद्रिये, मन आणि बुद्धि बिघडवत असतात. एकाप्रकारे माणूस त्याच्या गत जन्माकडून तो रोग घेत असतो. त्यासाठी माणसाचा आत्म्याला चिकटलेला लिंगदेह काम करत असतो. ते होऊ नये म्हणून माणसाला त्याची इंद्रिय, मन आणि बुद्धी ह्यांचे संयमन औदासिन्याच्या धोरणाने करावयाचे असते. जर ते जमले तर त्या कामरूपी वैर्याचा नाश तू करू शकतोस.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय तिसरा कर्मयोग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

कर्मब्रह्मार्पण योग अध्याय चौथा

श्री भगवान म्हणाले, हा अविनाशी व कधीही क्षीण न होणारा योग मी प्रथम सूर्याला सांगितला होता सूर्याने तो मनूला सांगितला व मनुने तो इक्ष्वाकूला सांगितला ह्या प्रमाणे परंपरेने आलेला हा योग राजर्षी जाणत आसतं. परंतु, कालांतराने हा योग लुप्त झाला. तो हा पुरातन कर्मयोग मी तुला मित्र म्हणून आता पुन्हा सांगत आहेः.

अर्जुन विचारतो, ःहे कृष्णा, तुझा जन्म अलिकडला व सूर्याचा जन्म प्राचीन काळाचा, असें असतांना तू त्याला हा योग सांगितला हे मी कसे मानावेः?

श्रीकृष्ण सांगतो, हे शत्रूतापना अर्जुना, माझे व तुझे आजवर अनेक जन्म झाले आहेत. ते मी सर्व परमेश्वर रूपाने जाणतो परंतु, अज्ञानात अडकल्यामुळे तू ते मात्र जाणत नाहीस.

प्रत्येक व्यक्ती आत्मरूप आहे म्हणजे विश्वाचा आत्मा व आपला आत्मा हे एकच आहेत. म्हणजे, प्रत्येक जण मुलतः निसर्गरूपी परमेश्वराचे स्थान आहोत.

मी जन्मरहीत व ज्याच्या स्वरूपात फरक होत नाही असा असूनही व सर्व प्राणिमात्रांचा कर्ता असूनही, प्रकृतीच्या ठायी अधिष्ठीत होऊन आपल्या मायेने पुनः पुन्हा जन्म घेत असतो. मला जन्म घेण्याचे कारण हे अर्जुना असे असते कीं, जेव्हां समाजातून शिस्त व विवेक (अनेक विचारांतून हितकारक तेवढे निवडण्याची क्रिया) नाहीसा होतो व त्यामुळे अनर्थ पसरतो तेव्हां ते सुधारण्यासाठी मला पुन्हा पुनः जन्म वेळोवेळी घ्यावे लागतात. बेशिस्ती आणि अविवेक ह्यांमुळे सज्जन लोकांचे हाल होतात व एकंदर परिस्थिती दुर्जनांच्या हातात जाते अशावेळी मी अवतार घेऊन पुन्हा शिस्त आणि विवेक प्रस्थापित करतो दुर्जनांचा नाश करून.

जी व्यक्ती स्वतामधील परमेश्वराला जाणते ती व्यक्ती इतरांना मार्गदर्शन करू शकते म्हणून अशा व्यक्तीस आपण परमेश्वराचा म्हणजे माझा अवतार समजून त्याचे ऐकू लागतात. त्याच्या स्वरूपातच मी कार्य करून शिस्त व विवेक पुन्हा त्या समाजात प्रस्थापित करत असतो. अशाकारणाने अरे अर्जुना, एकाच वेळी माझे अनेक अवतार तुला ह्या पृथ्वीवर उपस्थित असल्याचे दिसेल.

गुण व कर्म हे शरीराचे म्हणजे जीवाचे असून त्यात न गुंतून जाता ते आचरावेत हे तत्त्व व्यवस्थितपणे ओळखून जे लोक आसक्ति, क्रोध आणि भय टाकून देऊन माझ्यात चित्त एकवटून जगतात ते मला येऊन मिळतात. म्हणजे त्यांच्यात व माझ्यात कांहीं फरक रहात नाही. अशा माणसाला आर्य म्हणजे सुसंस्कृत म्हणतात. परंतु, जो इसम गुण व कर्म शरीराचे आहेत हे विसरून त्यांना स्वताचे (आत्म्याचे) आहेत असें समजून त्यांत रमतो तो अनार्य म्हणजेच असुसंस्कृत समजला जातो.

ही गीतेची आर्य, अनार्य म्हणजे सुसंस्कृत अथवा असुसंस्कृत ह्यांची व्याख्या आहे.

निसर्गात चांगले वाईट असें सगळे होत असते. त्यातील चांगले तेव्हादे ते आर्य (सुसंस्कृत) वाढवत असतात आणि वाईट तेव्हादे अनार्य (असुसंस्कृत) माणसे वाढवत असतात. त्याचा दुसरा अर्थ असा कीं, परमेश्वराकडे चांगले मागितले तर चांगले मिळते व वाईट मागितले तर वाईटसुद्धा मिळते. म्हणून निसर्ग नेहमी चांगलेच करील असे समजणे अशा भ्रमात अज्ञानी माणसे रहातात. हे सांगण्याचे कारण, अर्जुना, निसर्गाला चांगले वाईट असें कांही नसते. कारण निसर्ग पाप अथवा पुण्य करत नसतो. जिवात्म्याला मात्र ते लागू असतात. म्हणून सावध राहून मनुष्य आपली कामं करील तर ते त्याच्यासाठी हितकारक ठरते. हिताचा संबंध मोक्ष प्राप्तीशी असतो. निसर्गाला (प्रकृतीला) मोक्षाचे प्रयोजन नसते. कारण ते एक केवळ माध्यम असते. माणसाला त्याचा अध्यात्मिक उद्धार करावयाचा असतो म्हणून त्याला ह्या गोष्टींचा विचार करावयाचा असतो.

माणसाला मग तो चांगला असो अगर वाईट असो, शेवटी निसर्गाच्या नियमानुसारच सर्व कामं करावी लागत असतात. प्रत्येक मनुष्य त्याच्या त्याच्या प्रवृत्तीनुसार त्याची कामं करत असतो. विशेष म्हणजे, हेसुद्धा निसर्ग नियमानुसारच होत असते.

एकादी व्यक्ती तिच्या प्रवृत्तीनुसार काम करत नसेल तर ती ते काम चांगल्यारितीने करू शकत नाही. तरी ते काम तो करत राहीला तर त्याच्या कामात सतत चुका होत असतात. म्हणून शक्यतर माणसांने त्याच्या स्वाभाविक आवडीची कामं निवडावयाची असतात. असें केल्यास त्यात तो यशस्वी होतो.

आपल्या कर्तृत्वावर विश्वास नसलेले लोक काम करतांना कांहीं देवांची आराधना करतात. असें समजून कीं, त्यामुळे त्यांना यश प्राप्त होईल. परंतु, हे अर्जुना, एक गोष्ट लक्षात ठेव कीं, जोवर काम व्यवस्थितपणे होत नाही तोवर अशा पुजा करून कांहीं उपयोग नसतो. स्वताच्या कार्यक्षमतेवर विश्वास नसलेले लोक प्रायः देवांदिकांच्या (हे देव म्हणजे परमेश्वर नाही हे ध्यानात घ्यावे) पुजेत आपला काळ व्यर्थ घालवत असतात असें दिसते.

कर्मफळाची इच्छा करणारे या देवतांची पुजा करतात. ह्या ठिकाणी देवता म्हणजे ब्रह्म अथवा परमेश्वर असा अर्थ नसून त्या काम्य शक्ती जसे यक्ष, गंधर्व, पिशाच्च, राक्षस इत्यादि ज्यांच्या सहाय्याने विविध सिद्धी प्राप्त करता येतात त्या, असा घ्यावयाचा आहे. त्यासाठी व्रत, वैकल्ये, उपास, तापास, जप जाप केले जातात, त्यांना कर्मकांड असें म्हणतात. परंतु, त्या काम्य शक्ती सात्त्विक माणसासच प्रसन्न होत असतात. रजोगुणी आणि तमोगुणी माणसास त्या प्रसन्न होत नाहीत. म्हणून बहुधा ते सगळे कर्मकांड व्यर्थ जात असते. अशा कर्मकांडांतून पुरोहित वर्ग जो मुलतः वैश्य वृत्तीचा असतो त्याची वाढ झाली.

कामाच्या निमित्ताने, मी म्हणजे निसर्गरूपी परमेश्वरानी माणसाचे चार वर्ण त्यांच्या गुणकर्मानुसार केलेले आहेत. ते त्या त्या माणसाच्या प्रवृत्तीचे द्योतक असतात. मी त्यांचा कर्ता असूनही अकर्ता व अविनाशी आहे हे जाण.

कर्मफळाच्या ठायी ज्यांची वासना नाही व जे केवळ कर्तव्य म्हणून काम करतात ते मला येऊन मिळतात व सुखी होतात. कर्मफळांच्या ठायी ज्यांची वासना नाही त्यांना त्या फळांचे बंधन नसते.

गुन्हेगाराला शासन करणारा कोतवाल जर गुन्हेगाराला होणार्या शिक्षेमुळे ज्या यातना तो (गुन्हेगार) भोगतो त्यामुळे आनंदी अथवा दुःखी होत असेल तर तो त्या कामात अडकला आहे असें होते व तो त्या कामाच्या चांगल्या अथवा वाईट परिणामांना बद्ध होतो. परंतु, जर तसे होत नसेल तर तो बद्ध होत नाही, म्हणजे त्याला ते काम केल्यामुळे पाप किंवा पुण्य असें कांहींही लागत नाही. असा कोतवाल निर्विकल्प मनाने ते करतो असे समजले जाईल. जसे निसर्ग त्याचे काम करत असतो तसे ते समजले जाते. त्याच प्रमाणे, खाटीक प्राण्याला मारतांना प्रभावित होत असेल तर तो त्या हत्येत बद्ध झाला असें समजले जाईल. परंतु, जर तो प्रभावित होत नसेल तर तो बद्ध होत नाही. त्याला त्या प्राण्याच्या हत्येचे पाप लागत नाही. एकाद्या यंत्राने ती हत्या केली असे ते असेल. हे साध्य होण्यासाठी त्या माणसाचे चित्त परमेश्वराकडे असावे लागते. म्हणजे तसले कार्य तो परमेश्वराला अर्पण करत असतो. सर्व क्षत्रिय अशा मनस्थितीत असावे लागतात.

चांगले काम कोणते व वाईट कोणते हे ठरवणे मोठ्या मोठ्या जाणकारांना सुद्धा अवघड असते. म्हणून मी तुला आता जे सांगतो ते नीटपणे ऐक. कर्म म्हणजे काय ते प्रथम तू समजून घे. कर्माचे कांहीं प्रकार आहेत ते असें, स्वकर्म, अकर्म, विकर्म, निष्कर्म. स्वकर्म म्हणजे स्वताचे ठरवलेले काम (कर्तव्य), ते न करणे म्हणजे अकर्म, त्या विरुद्ध करणे म्हणजे विकर्म आणि कांहीच न करणे (आळसात रहाणे) हे निष्कर्म असते. ह्याचा अर्थ माणूस कोणत्या तरी प्रकारचे कर्म करतच असतो. कांहीं नाही तर निष्कर्म तरी तो करत असतोच. विश्रांतीसाठी झोपला तर तेसुद्धा स्वकर्म असते. आळसात बसला तरी ते निष्कर्म असते. म्हणून असे जाणकार सांगतात कीं, स्वकर्म करणे उचित असते. कर्म करतांना त्यात न बद्ध होता रहाणे (फलेच्छा विरहीत) हा योगाचा प्रकार ठरतो. त्या प्रकारे माणूस योगी होऊ शकतो. माणसाचा योगी होणे ही क्रिया त्याच्या अध्यात्मिक उद्धारारे लक्षण समजले जाते. जीवनाचे मर्म समजलेला माणूस ते आपसुकपणे करत असतो.

अरे पार्था, हे विश्व तर्क आणि गणिताने बद्ध आहे. म्हणजे विश्वाची रचना व कार्यपद्धती बुद्धिने आकलन होण्यासारखी असते. म्हणून ती समजण्यासाठी माणसाला सदैव बुद्धिनिष्ठ व्हावे लागते. अशा वेळी जर तो मनाच्या म्हणजे भावनिक किंवा कवी कल्पनात अडकला तर त्याला हे विश्व कधीच समजत नाही तो भ्रष्ट होतो व भरकटत जातो. अशारितीने जो निसर्गाला समजून घेतो व आपली कामं करत असतो तो खरा सूज्ञ (पंडित) समजला जातो. अशा माणसाकडून मार्गदर्शन घ्यावयाला हरकत नसते.

शरीरमात्रे करून जी कामं योगक्षेमा प्रित्यर्थ अथवा इतर योगांसाठी (योगक्षेम, छंदक्षेम, पापक्षेम, पुण्यक्षेम) तो करील तर ती कर्मे त्याला बद्ध करत नाहीत. कारण त्या कामात तो (आत्मा) गुंतलेला नसतो केवळ जीव म्हणजे शरीर गुंतलेले असते.

जे चार कर्म प्रकार येथे दिले आहेत त्याची विशेष माहिती अशी, योगक्षेमाने शरीर सांभाळण्याचे व संवर्धनाचे ज्यामुळे जीवन जगणे सुकर होते ती सगळी येतात. योगक्षेमाची व्याप्ती माणसा माणसा प्रमाणे सापेक्ष असते, जसे कुटुंब प्रमुखाचे शरीर, त्याचे सगळे त्याच्यावर विसंबून असलेले लोक, असते. राजाचे शरीर त्याचे राज्यातील सगळे लोक, त्यांचे योगक्षेम असते. सामान्य माणसासाठी त्याचे शिक्षण घेणे, उद्योग करणे, धन मिळवणे, जीवन सुखकर करण्यासाठी जे करावयाचे ते सगळं कर्म येते. व्यापार्यांच्या योगक्षेमात त्यावर अवलंबून असणारे सगळे त्याच्या कामाशी संबंधित लोकांचे योगक्षेम येतात.

छंदक्षेमात मनुष्याची करमणूकीची, विरंगुळ्याची जे जीवनासाठी किमान आवश्यक असते ते सगळे येते. ज्यात त्याचे सगळे छंद जे त्याचे व्यसन झाले नाहीत ते येतात.

पूर्व जन्माच्या कर्मांमुळे जे पापकर्म त्याच्या मागे लागलेले असते ते ह्या जन्मात तो करू लागतो स्वाभाविकपणे ती येतात. त्याच प्रमाणे गेल्या जन्मातील पुण्यप्रभावाच्या परिणामामुळे जे पुण्य कृत्य तो आपसुकपणे करू लागतो ते येतात. ते होण्यामागे त्या आत्म्याला चिकटून असलेला लिंगदेह कारणीभूत असतो.

ज्याचे सगळे व्यवहार फलेच्छा विरहीत असतात आणि आत्मज्ञानाच्या प्रेरणेने असतात, तो खरा पंडित समजला जातो. जीवाच्या गरजेसाठी कर्म करणारा आत्मा ते करूनही कांहींच करत नसतो. परंतु, जर त्याच्या लिंगदेहाच्या प्रभावाखाली येऊन तो योगक्षेमांच्या कामात ढवळाढवळ करू लागला तर तो आत्मा त्या कार्यात बद्ध होतो. म्हणून छंदक्षेम, पापक्षेम आणि पुण्यक्षेम हे बंधनकारक म्हणून वर्ज्य समजले जातात.

आपल्या कामावर समाधानी असलेला, सुखदुःखादि द्वंद्वापासून अलिप्त राहून मत्सर रहित, यशापयशाविषयी समदृष्टी ठेवणारा सात्त्विक मनुष्य ती कर्मे करूनही त्यांत अडकत नाही. म्हणजे ती कामं त्याचे अध्यात्मिक नुकसान करत नाहीत. अनासक्त, रागद्वेषांपासून मुक्त समबुद्धिरूपी ज्ञानाच्या ठायी चित्त स्थिर झालेला व केवळ यज्ञासाठी (ध्येयासाठी) कर्म करणारा असा जो सात्त्विक मनुष्य, त्याचे सर्व कर्म करूनही ती न केल्यासारखीच असतात.

ज्यांने विश्वाच्या हितासाठीच्या कर्तव्यात सहकार्य करण्याच्या उद्देशाने सर्व कार्य केले तो कोणत्याही कर्मात बद्ध होत नाही व शेवटी असा सात्त्विक मनुष्य ब्रह्मपदाला जातो.

अरे धनंजया, तामसी वृत्तीने भ्रष्ट असलेले लोक अशांच प्रकारे वागतांना दिसतात पण त्यांच्या त्या अवस्थेला कारण असलेला तमोगुण त्यांना ते अध्यात्मिक तेज प्राप्त करून देत नाही. फक्त वरकरणी अशा लोकांत साम्य आढळले तरी ते दोघे तत्त्वतः पूर्णपणे दोन विरुद्ध टोकांना असतात.

कोणी कर्मयोगी, देवतांच्या कर्मकांड रूपी (पुजा आर्चा इत्यादि) यज्ञाने साधना करतात तर कोणी केवळ संयमाने (इंद्रियदमन) यज्ञ करून साधना करत असतात. आणखीन कांही, ज्ञानाने प्रदीप्त झालेल्या

आत्मसंयमरूपी अग्रीत इंद्रियांची व प्राणाची (जीवाची) सर्व कर्म हवन करतात, म्हणजे इंद्रिय भोगांबद्दल औदासिन्याचे आचरण करतात.

शरीराच्या गरजा शरीराबरोबर वाढत वाढत अखेरीस स्थिर होतात व नंतर कमी कमी होत जातात जसे वृद्धत्व प्राप्त होते. हे निसर्गनियमानुसार होत असते. ज्यांने योग साधना केली नाही अशा सामान्य माणसाच्या बाबत त्याचा जीवात्मा त्या भोगात अडकून राहिल्यामुळे शरीराची गरज कमी अथवा संपुष्टात आलेली असतांनासुद्धा त्यात रमण्याचा मूर्खपणा करत असल्याचे दिसते. त्याचे कारण तो मनुष्य त्या भोगांच्या आधीन झालेला असतो, त्याला त्या भोगाचे व्यसन लागलेले असते असा मनुष्य अध्यात्मिक दृष्ट्या भ्रष्ट होतो. कोठल्याही शारिरीक भोगांच्या व्यसनाने मनुष्य अध्यात्मिक दृष्ट्या भ्रष्ट होतो.

सामान्य माणसाचा जीव आणि आत्मा सदैव एकत्र असे असतात म्हणून त्या अवस्थेला जीवात्मा असे म्हणतात. जसें योग साधनेने ते सुटे होऊन कार्य करू लागतात तसे जीव आणि आत्मा असा त्यांचा स्वतंत्र उल्लेख होत असतो.

आत्म्याच्या समोर एका बाजूला शरीराच्या गरजा (जीवाच्या गरजा) असतात व दुसऱ्या बाजूला मन (ही लिंगदेहाची प्रेरणा) व बुद्धी (ही आत्म्याची प्रेरणा) असते. शरीराच्या गरजा शरीराच्या वृद्ध होण्यामुळे कमी होत असतात. त्याप्रमाणे शहाणा माणूस त्यातून बाहेर पडण्याचे ठरवतो व अध्यात्मिक साधनेत लक्ष घालतो. मूर्ख माणूस मात्र त्यात गुंतून रहाणेच श्रेयस्कर समजून त्यात आणखीन आणखीन अडकून स्वताचा अध्यात्मिक हास अजाणतेपणाने करत असतो असे आपण पहातो. ते टाळण्यासाठी मन आणि बुद्धी ह्यांचा सुयोग्य वापर त्यांने करावयाचा असतो. ह्यासाठी अध्यात्म साधना करण्याचे संस्कार माणसाच्या तरुणपणापासून असावे लागतात. जो तरुणपणापासून हे समजून जीवन जगतो कीं, **त्याचा जन्म वासनांत अडकण्यासाठी नसून त्याचा अध्यात्मिक उद्धार करण्यासाठी आहे**, त्या लोकांना वृद्धकाळी साधना करणे सोपे असते. त्यासाठी तसे संस्कार सुरुवातीपासून असावे लागतात. ह्यालाच कर्मयोग असे म्हणतात. ज्यांच्यात ही प्रेरणा लहानपणापासून चांगल्या संस्काराने भिनली आहे ते अध्यात्म साधना सहज करू शकतात. असे सुशिक्षित लोक त्यांच्या विविध वासनांना फाजिल महत्व देत नाहीत.

लिंगदेह जो त्या माणसाच्या गत जन्माचे कर्मविपाक स्वरूप कर्म असते, ते त्याला जीवनभर सतावत असते. त्याप्रमाणे माणसाच्या उपजत प्रवृत्ती असतात. पापी माणसाच्या लिंगदेहाच्या उचापतीमुळे तो माणूस ह्या जन्मातसुद्धा पापाचरणास उद्युक्त होत असतो व पुण्य कर्मी त्याच्या पुण्यकर्मी लिंगदेहामुळे उपजत बुद्धीने पुण्यकर्माकडे उद्युक्त होत असतो. माणसाच्या उपजत बुद्धीला हा लिंगदेह कारणीभूत असतो. माणसे जन्मताच कांहीं चांगले वाईट गुण घेऊन येतात ते त्या त्यांच्या लिंगदेहामुळे होत असते.

[लिंगदेहाचे अस्तित्व हल्लीच्या डीएनेच्या संशोधनाने सिद्ध झाले आहे]

थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे जीव आणि लिंगदेह ह्यांच्या जुगलबंदीत आत्मा होरपळून निघत असतो. तो कधी जीवाची बाजू घेतो तर कधी लिंगदेहाची असे अज्ञानामुळे होत असते. सुयोग्य संस्काराने ते सुधारता येते.

हे करत असतांना, त्या संयमांचा अतिरेक होणे सुद्धा श्रेयस्कर नसते. हे लक्षात ठेवावयाचे असते. औदासिन्य हे इंद्रियांच्या संयमाचे उत्तम धोरण असते. वासना उद्धिपीत असतांना संयम करणे केवळ शक्य नसते. म्हणून वासनांबद्दल औदासिन्य वाढवणे हांच इंद्रियदमनाचा योग्य मार्ग असतो. म्हणूनच अरे अर्जुना, तरुणपणी गृहस्थाश्रम सांगितला आहे. गृहस्थाश्रम सर्व आश्रमात श्रेष्ठ आहे कारण तो ब्रह्माचा आश्रम आहे. ब्रह्मदेव विश्वाचा गृहस्थाश्रम नित्य चालवत असतो. "शरीर माध्यमं खलू धर्म साधनं", असें सांगितले आहे ते ह्याच साठी. हे सगळे समजून जी साधना होते ती ज्ञानमय साधना समजली जाते. बळजबरीने इंद्रिय दमन करणे शरीराला त्रास देण्यासारखे असते म्हणून त्या जोराच्या काळात गृहस्थाश्रम सांगितला आहे तो आचारावा व आपल्या शरीराच्या योगक्षेमाला मदत करावी तोच त्या काळातील कर्मयोग समजावा.

ब्रह्मचर्य पालन करण्यासाठी पुरुषाला स्त्रियांबद्दल अत्यंत आदराची व सन्मानाची भावना असणे जरूरीचे असते त्या संस्कारामुळे अध्यात्म साधना सोपी होते. ब्रह्मचर्य हे स्वाभाविक असते जर योग्य संस्कार असतील. जगातील सगळ्या स्त्रिया माताभगिनीकन्या असा भाव बाळगणारा, आणि पत्नीसुद्धा अनंत काळाची माता व क्षणाची पत्नी असे धोरण मनाशी बाळगणारा, गृहस्थ ब्रह्मचारी समजला जातो.

हे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर तू असा मोहात पडणार नाहीस, ज्या ज्ञानाने संपूर्ण सृष्टी तू आपल्या ठायी व नंतर माझ्या ठायी पहाशिल.

सुरूवातीला चुका करणारा मनुष्य निसर्ग नियमांना समजून कार्य साधना करू लागला कीं, पुढे तो यशस्वी होतो. योग्य नियमन करून शरीराची कुचंबणा न करतां, तसेंच त्या शरीराच्या गरजांत जास्त न अडकता जो कामं करतो तो सूझ समजावा. त्याचे त्याच्या इंद्रियांवर सहज नियंत्रण असते कारण तो त्याचा स्वभाव झालेला असतो. अशा इसमाला पूर्ण शांती मिळते.

जो मनुष्य निसर्गाची पर्वा न करता वाटेल तसे काम करतो तो पूर्णतया मनाने व बुद्धिने शरीराच्या ताब्यात जाऊन बरबाद होतो कारण, वृद्धत्व आल्यावर शरीर त्याच्या सर्व प्रासंगिक गरजा कमी करते परंतु, मन मात्र त्यात कायम गुंतल्यामुळे तो मनुष्य अशांत होऊन उध्वस्त होतो. कारण अरे अर्जुना, आपले शरीर जरी वृद्ध होत असले तरी मन व बुद्धि मात्र कधी वृद्ध होत नसते. शरीराची साथ न मिळाल्यामुळे वासनांत गुंतलेले मन व बुद्धि भ्रष्ट होऊन त्या वासनांच्या विचाराने होरपळून जाते. अशा अवस्थेत जर तो मेला तर त्याचे पिशाच्च अनंत काळ व्यथित अवस्थेत यातनामय भोग भोगत रहाते. म्हणून माणसांने त्याच्या मृत्यू आधी त्याच्या सगळ्या वासनांचा त्याग केलेला असेल तर तो सुखात पिशाच्च अवस्था काढू शकतो. हे पार्था, दोन जन्मात असलेला हा पिशाच्च अवस्थेचा काळ फार मोठा असू शकतो.

शरीराचे (इंद्रियांचे) चोचले न पुरवता जेवढ्यास तेवढे असे मर्यादा राखून सगळे भोग भोगण्याची सवय ज्याला आहे तो त्याच्या मृत्यूनंतरसुद्धा सुखात असतो. त्याला पाप लागत नाही. शरीराच्या (जीवाच्या) गरजा ह्या माझ्याच (आत्म्याच्या) गरजा आहेत असें समजणे अज्ञानाचे लक्षण असते.

लिंगदेह त्याच्या प्रवृत्तीनुसार शरीराला वागवण्याचा प्रयत्न करत असतो त्याला आवर न घालता उलट उत्तेजन देणे अज्ञानाचे लक्षण असते. जो ह्या दोन अज्ञानातून बाहेर आला व जीवाचे कोणते, लिंगदेहाचे कोणते व आत्म्याचे कोणते विचार आहेत हे जो स्पष्टपणे ओळखतो तो खरा योगी व ज्ञानी होय.

मन शांत ठेवून त्रयस्थाच्या दृष्टीने सर्व व्यवहार पारखणारा साधक हे साध्य करतो व हे अर्जुना, हींच खरी साधना असते. जीवन म्हणजे जीव (प्राण) व लिंगदेह ह्यांची जुगलबंदी असते. त्यांत वस्तुतः आत्म्याने पंचाचे काम करावयाचे असते. परंतु, अज्ञानामुळे कधी जीवाच्या आग्रहाखातर तर कधी लिंगदेहाच्या बहकाव्यात येऊन आत्मा बहकून जाऊन त्या दोघात अडकतो ते होऊ न देणे हांच खरा व्यक्तिगत धर्म आहे.

मनुष्याचे नांव हे त्या शरीराचे नांव असते. कारण आत्म्याला नांव नसते. त्या शरीरावर आरूढ झालेला तो आत्मा त्याच नांवाने ओळखला जातो. मेल्यावर तो आत्मा त्यांच नांवाने शरीर सोडून बाहेर पडतो. प्रत्यक्षात मृत्यू देहाचा म्हणजे जीवाचा होत असतो. दुसऱ्या जन्मात तोंच आत्मा वेगळ्या नांवाने पुन्हा नवीन देहात आरूढ होऊन आपले कर्मविपाक पूर्ण करण्यासाठी जगू लागतो. ह्याचा अर्थ जीवाला एकच जन्म असतो. तर आत्मा अनेक जन्म घेत असतो. सन्यास घेतांना साधक आपले नांव (त्याच्या जीवाचे नांव) बदलून वेगळे नांव घेतो अशी प्रथा आहे. त्या मागीत उद्देश हा असतो कीं, सन्यासी जीवांचे नांव सोडून आत्म्याचे नांव धारण करतो.

लहान बालक वयाच्या तीन वर्षापर्यंत त्याच्या जीवाच्या प्रेरणेने काम करत असते, त्यानंतर सावकाशपणे त्याचा आत्मा जागृत होतो व त्यामुळे त्याचा लिंगदेह जीवाच्या कामात ढवळाढवळ करू लागतो. ही जुगलबंदी पुढे आयुष्यभर चालू असते.

लिंगदेह म्हणजे त्या आत्म्याच्या गत जन्मातील कर्म विपाकांचे गाठोडे असते. त्यामुळेच तर तो आत्मा पुनः पुन्हा जन्म घेत असतो. त्या जन्मात जे घडत असते त्यांची नोंद लिंगदेहात होत असते. त्यामुळे जेव्हां मनुष्य मरतो तेव्हां त्याचा आत्मा तो नव्याने घडलेला लिंगदेह घेऊन त्या शरीरातून बाहेर पडतो. नवीन लिंगदेह घेऊन तो पुढच्या प्रवासास जातो. त्यामुळे पुण्य कर्मात गुंतलेल्या माणसाच्या आत्म्याचा लिंगदेह त्या पुण्यप्रभावाच्या विशुद्ध प्रेरणा घेऊन शुद्ध झालेला असतो. त्यामुळे पुढच्या जन्मी तो माणूस चांगले जीवन जगत असतो. पापमय जीवन जगणार्यांचा लिंगदेह त्या अशुद्ध प्रेरणा घेऊन निघतो व त्याच्या पुढच्या जन्मात तो ते पाप भोग असलेले वार्ड जीवन जगू लागतो. ह्याचा अर्थ मनुष्य त्याच्या पुढील जीवनाचा लेखाजोखा ह्या जन्मात रचत असतो, दुसरा कोणी ते करत नाही, मी (परमेश्वर) त्यात हस्तक्षेप करत नाही.

प्रकृतीची परिमाणे तीन (काल, भार आणि दिशा) असतात. सगळी सृष्टी त्यामध्ये बद्ध असते. आत्मा त्याहून वेगळ्या परिमाणात असतो, ते आहे "विचार". म्हणजे आत्मा, लिंगदेह आणि जीव हे व इतर अव्यक्त गोष्टी विचार ह्या परिमाणात असतात. म्हणून त्यांचे वेगळेपण तू जाणू शकतोस. रचना हे विश्वाचे प्रमुख परिमाण आहे. तेसुद्धा विचार असते. सगळी विश्वाची रचना त्या एका परिमाणामुळे शक्य झाली आहे. काल, भार आणि दिशा ह्यांना जसे गणिताचे म्हणून तर्काचे बंधन असते ते विचार आणि रचना ह्या परिमाणांना नसते.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय चौथा कर्मब्रह्मार्पण योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

कर्मसंन्यास योग अध्याय पांचवा

अर्जुन विचारतो, हे कृष्णा, तू एकदा कर्मसंन्यासाची व पुन्हा कर्मयोगाची प्रशंसा करतोस, तेव्हां या दोहोपैकी अधिक श्रेयस्कर जे असेल तेंच निश्चित करून मला सांग.

भगवान त्यावर बोलतात, कर्मयोग व कर्मसंन्यास योग हे दोनही मार्ग मोक्षदायक आहेत. तरी त्यातील विशेष योग्य असतो कर्मयोग कारण, तो विश्वाच्या कार्याला पोषक असतो. अरे अर्जुना, जो कशाचीही अपेक्षा न ठेवता कामं करतो तो संन्याशी समजला जातो. असा मनुष्य ते कर्म करूनसुद्धा त्यापासून मुक्त असतो. कारण, तो मनाने व बुद्धिने त्या पासून मुक्त असतो. वस्तुतः हे दोनही एकच आहेत. फक्त अडाणी पढीक लोक अज्ञानामुळे त्यांना वेगवेगळे समजून गोधळ करतात. कोणालाही कर्म चुकवता येत नाही हे तू समजला आहेस. म्हणून निष्काम कर्म (कर्म करूनही न केल्यासारखे) करणे म्हणजेच न गुंतता काम करणे हांच खरा मार्ग (यज्ञ) ठरतो. ज्या माणसाला त्याच्या कामातील निसर्ग नियमांचे व मर्यादांचे पूर्णज्ञान आहे तो मनुष्य कधीही कार्यभ्रष्ट होत नाही. खरा कर्मयोगी तो जो पहातांना, ऐकतांना, स्पर्श करतांना, वास घेतांना, खातांना, पितांना, गिळतांना, चालतांना, झोपतांना, संभोग घेतांना, श्वासोश्वास करतांना, त्याग करतांना, ग्रहण करतांना, डोळे मिटतांना व उघडतांना, मुततांना, हगतांना व इतर येथे न सांगितलेली कर्मे सदैव असें समजून ते सगळे करत असतो कीं त्याची इंद्रिये आपापल्या विषयाच्या ठायी आपोआप प्रवृत्त आहेत व असें समजून ती ते करत आहेत. अशा वैचारीक अवस्थेमुळें अशा सर्व कर्मांपासून तो मुक्त असतो. अशा विचारसरणीमुळें त्याची अध्यात्मिक उर्जा त्या कामांमुळें बाधत नाही. पापमय ढोंगी इसम मात्र हे सगळे विधी मनाने व बुद्धिने बद्ध होऊन करत असतो तरी ते तसे करत नाही असा कांगावा करतो व त्या द्वारा स्वताची आणि इतरांची फसवणूक करण्यात धन्यता मानतो त्याला मिथ्याचारी म्हणतात. असे ढोंगी लोक खर्या ज्ञानी माणसाचे सोंग घेऊन समाजाची फसवणूक करत असतात. म्हणून अरे परंतपा, अशा माणसांपासून समाजाचे संरक्षण करण्यासाठी खर्या कर्मयोग्याला शस्त्र घेऊन त्या ढोंगी मिथ्याचारी लोकांचा विध्वंस करावयाचा असतो. त्या कामात मी, परमेश्वर, त्याला सहाय्य करत असतो. ह्या युद्धामागील उद्देश सुद्धा तसांच आहे. अशा विध्वंसाला पाप समजले जात नाही. कारण त्यामुळे त्याची अध्यात्मिक उर्जा कमी होत नाही, उलट प्रसंगी वाढत असते. जी हत्या मद, मत्सर, गर्व, मोह आणि लोभामुळें होते ती पापकारक असते. जी हत्या चांगल्या उद्देशांमुळे हितकारक असते ती पुण्यकर्म समजली जाते.

अरे अर्जुना, प्रकृतीच्या कार्य व्यवहारात हत्या होणे अपेक्षित आहे. कारण हत्येचा संबंध मृत्यूशी असतो व जन्म आणि मृत्यू हे निसर्गाचे दोन प्रमुख कार्यक्रम आहेत. त्या हत्येबद्दल नाराजी दाखवणे अज्ञानाचे

लक्षण आहे. कर्मयोगी मनाने, शरीराने, बुद्धिने आणि केवळ इंद्रियानीही आसत्की सोडून (केवळ निसर्गाचे पालन करण्यासाठी) आत्मशुद्धी करीता कर्म करत असतो.

जो मनुष्य त्याच्या बुद्धिचा उपयोग न करता मनाने कवीकल्पना करून त्यानुसार कामे करत असतो तो चुका (क्षम्य पापं) करत असतो. तसे होत असेल तर मात्र त्या चुका जर सतत होत असतील तर त्याला बद्ध करून अडकवू शकतात. त्यातून त्याची सुटका होणे कालांतराने मुश्किल होते. असे होण्याचे कारण तो त्याच्या चुकांचे समर्थन अयोग्य सबबी सांगून करू लागतो. त्याद्वारा तो स्वताची व त्याच्यावर विश्वास ठेवणार्यांची फसवणूक करत असतो.

आत्म्याने अशारितीने शरीराच्या विविध गरजा निष्काम बुद्धिने पूर्ण करण्याची सवय केली की, शरीराच्या विविध गरजा आपोआप क्रमा क्रमांने कमजोर होत असतात. त्याच बरोबर लिंगदेहाच्या फाजिल मागण्यांकडे तो दुर्लक्ष करण्याचे धोरण योजतो तर त्यासुद्धा आपोआप आटोपते घेतात व नष्ट होतात. त्यामुळे साधना सोपी होते.

लोकांची कर्तृत्व शक्ती, त्यांनी करावयाची कर्मे आणि कर्माशी होणारी फळांची जोड ह्या गोष्टी परमात्मा ठरवत नाही, त्या प्रकृती स्वभावानुसार होत असतात, तसा हा खेळ होत असतो. हे न समजल्यामुळे मनुष्य अनेक गैरसमज करून त्यात फसत असतो. ह्याचा अर्थ, परमात्म्याचा स्वभाव प्रकृती आहे. प्रकृती आणखीन एक खेळ करत असते तो ऐक, प्रकृती शरीरात एक कार्यक्रम व्यवस्था निर्माण करून ते शरीर उत्पन्न करत असते. त्या कार्यक्रम व्यवस्थेला जीव (रसायनिक बुद्धि) असे म्हणतात. अर्थात् जीव (प्राण) म्हणजे आत्मा नाही ते तुला समजले असेल. शरीराच्या सर्व नित्य आणि प्रासंगिक गरजा व त्यांचे नियंत्रण जीव ही व्यवस्था करत असते. त्यामुळे शरीर त्याची नित्य कामं आपसुकपणे करत असते. जसें यंत्रमानव दिलेल्या आज्ञासूत्रानुसार आपले काम करते तसे हे असते. जसें मोटार गाडी चालवण्यासाठी चालक असतो तसे शरीर (मोटार गाडी) चालवण्यासाठी जीव (चालक) आपण लावतो तसे हे असते, आत्मा त्या गाडीतील प्रवासी असतो.

ज्याचे मन व बुद्धि योग्य ज्ञानाने प्रभावित झाली त्यांची आधीची पापं नष्ट होतात. अशा मनुष्याचा कायम उद्धार झालेला असतो. म्हणून माणसाने निराश न होता स्वतः मध्ये सुधारणा करत रहावे हेंच त्याच्यासाठी श्रेयस्कर असते.

सर्व प्राणिमात्र शरीराने भिन्न असले तरी एकच आहेत हे समजून जो सर्व प्राणिमात्रांशी समभावाने वागतो तो ब्रह्मात विलीन होतो. मी उच्च हा नीच असे आज्ञानामुळे येणारे विचार त्याच्या मनात येत नाहीत. जो खरोखरच अशा समभावात असतो त्याच्याशी सगळे चराचर समभावाने वागतात, वैरभाव तेथे आढळत नाही. मान अपमान ह्या उपाधींपासून तो मुक्त होतो. हितकर्ता, मित्र, वैरी, तटस्थ, द्वेषी, बांधव, सज्जन, दुर्जन अशा जीवांच्या विकारांविषयी (हे विकार जीवाला शरीराच्या संरक्षणासाठी अथवा संवर्धनासाठी आवश्यक असतात) समबुद्धि ठेवणारा असा तो होतो.

आत्मा जरी जीवावर आरुढ असला तरी जीवाचे हे विकार जे संरक्षणासाठी निसर्गतया त्यात उत्पन्न होतात त्यांपासून मुक्त असतो.

असा मनुष्य प्रिय व अप्रिय असे कांही मानत नाही. त्यामध्ये म्हणून आनंदी अथवा दुःखी अशा अवस्था नसतात. असा माणूस विषय आणि इंद्रिये ह्यांपासून होणारे भोग, दुःखाला कारणीभूत असतात. अशा भोगांना उत्पत्ती व नाश असतो. जो त्यात अडकतो तो अशा मुळे खूष किंवा नाराज होत असतो व सदैव अस्वस्थ असतो. त्याला कधीच समाधान प्राप्त होत नाही.

कोणतेही काम कसे करावे त्याची निसर्ग नियमानुसार माहिती नसल्यामुळे त्या कामात रमणारा अपयशी होतो. काम करत व त्यातून चुका झाल्यास त्या सुधारत जो जातो तो अखेरीस यशस्वी होतो. तो त्याच्या कर्मयोगात कामयाब होतो. जो निसर्गाचे नियम रितसर शिकून त्याप्रमाणे काम करतो त्याला ज्ञानयोगी म्हणतात. म्हणून कर्मयोगी कर्मात गुरुशिवाय यशस्वी होतो. ज्ञानयोग्याला गुरू लागतो. अरे अर्जुना, तुला माहित आहे एकलव्य. तो तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठ धनुर्धर झाला होता कारण तो कर्मयोगी होता. तू ज्ञानयोगी आहेस. तरी सिद्ध झाल्यावर ते दोघे एकाच योग्यतेचे होतात.

ज्याच्या अंगवळणी हे समजणे निश्चित झाले आहे की, आपल्या होणार्या सर्व इच्छा शरीराच्या गरजांतून उत्पन्न झाल्या आहेत व त्यात आत्म्याने लक्ष घालावयाचे नाही. शरीराला त्यांचे करू द्यावे, तो क्रोधापासून मुक्त होतो. त्यामुळे त्याला आत्मिक शांती लाभते. असा मनुष्य सर्व भोगांच्या विचाराकडे औदासिन्य प्रवृत्तीने व सहानुभूतीने पहातो व त्यात जास्त रमत नाही, मर्यादा सांभाळून ठेवतो. तशा धोरणात जीव आणि लिंगदेह आत्म्याला मदत करत नाही म्हणून साधना तरुणपणी करणे अवघड असते. तशा साधनेला तपस्या म्हणतात.

अशारितीने अनेक जन्म सर्व भोगांपासून अलिप्त अवस्थेत राहून जो तपस्या करतो तो ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष प्राप्त करत असतो. अशारितीने तयार झालेला असा योगी नंतर दुसर्याला शिकवू शकतो, तो गुरू बनू शकतो. असा ज्ञानी ज्ञानयोगांने सिद्ध झाला कां कर्मयोगांने ते महत्वाचे नसते.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय पांचवा कर्मसंन्यास योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

अभ्यास योग अध्याय सहावा

श्री कृष्ण म्हणतात, कर्माच्या फळांची इच्छा न ठेवता जो आपले कर्तव्य करतो तो सन्यासी व तोंच योगी समजावा. गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून कोणतीही जबाबदारी न घेता जो केवळ कर्मकांडात व तशाच निरर्थक व्रत वैकल्यात वेळ फुकट घालवतो तो सन्यासी किंवा योगी नसतो.

कर्मसंन्यास म्हणजे कांहींही काम न करता असा अर्थ घेऊन जे केवळ आळसात त्यांचा वेळ घालवतात ते मूर्ख असतात. असे लोक स्वताची व इतरांची निव्वळ फसवणूक करत असतात. कर्मसंन्यास म्हणजे खर्या अर्थाने निष्काम वृत्तीने आपली कर्तव्ये करीत रहाणे असा आहे. योगसिद्धी संपादन करू इच्छिणार्यास निष्काम कर्म हे साधन सांगितले आहे, आणि जो योग संपन्न झाला त्याला समबुद्धि स्थिर राखण्यासाठी शांती हेंच साधन होय.

वासना अथवा इच्छा जी केवळ शरीर धर्माने (योगक्षेमाने) प्राप्त होते ती पूर्ण करण्यामुळे प्रकृतीला ती चालू रहाण्यात मदत करत असते. म्हणून अशा प्रपंची लोकांना निसर्गरूपी परमेश्वर मदत करत असतो. परंतु, केवळ वांसनेच्या व्यसनात जे अडकतात त्यांच्या वासना भोगाच्या कर्मांमुळे प्रकृतीला तीच्या विहित कार्यात पिडा होते व म्हणून त्या लोकांचा सर्व प्रकृतीला त्रास होत असतो.

मनुष्याने स्वतः स्वताचा उद्धार करावा. आपला नाश आपणच करून घेऊ नये. कारण, अखेरीस आपणच आपले हितचिंतक व शत्रू असतो. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे शरीराच्या (जीवाच्या) बंधनातून सुटका करण्यासाठी दुसरा कोणीही आत्म्याला मदत करत नसतो. दुसर्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे वासनांचे व्यसनात रूपांतर न होऊ देऊन मनुष्य स्वताला व त्याच्या समाजाला तारू शकतो. योग्याने एकांतात राहून मन व बुद्धि यांचा निग्रह करून कोणत्याही इच्छा न करता आणि लोभपाश सोडून सतत योगाभ्यासाकडे मन लावावे.

येथे योगाभ्यास म्हणजे, शरीराच्या वासनां पासून (गरजां) मुक्त राहण्यासाठी व त्या वासनेचेच विचार मनात सतत येऊ नये म्हणून दुसर्या कोठल्यातरी विषयात मन रमवावयाचे असते. जसे शास्त्राभ्यास, कलाविकास, संशोधन कार्य, इत्यादि. कांही वेळा केवळ इष्ट देवतांचे ध्यान करणे हेसुद्धा योगाभ्यासात येते. मन एका वेळी फक्त एकाच गोष्टीचे एकाग्र चिंतन करू शकते ह्या त्याच्या गुणाचा येथे वापर केला जातो. म्हणजे असे की, जर योगी शास्त्राभ्यास करत असेल अथवा इष्ट देवतेवर एकाग्र चिंतन करत असेल तर त्यावेळी तो कोणत्याही वासनांचा विचार करू शकत नाही.

अशा योगाभ्यासाने तो माणूस शरीराच्या वासनांपासून दूर राहतो व असे सतत होत राहिले तर यथावकाश शरीराच्या वासना सुद्धा कमी कमी होत जाऊन नष्ट होतात. ह्यालाच अभ्यास योग असे म्हणतात.

हे अर्जुना अति खाणारा, किंवा मुळीच न खाणारा तसेंच अति झोपणारा किंवा मुळीच न झोपणारा अशा मनुष्यास अभ्यास योग साध्य होत नाही. शरीर उत्तम रहाण्यासाठी जे सर्व लागते ते सर्व योग्य मर्यादित करून जो हा योग करतो तो हा दुःखनाशक योग चांगल्या प्रकारे साध्य करू शकतो. जेव्हां त्याचे आवरलेले चित्त आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर होते आणि जेव्हां तो साधक सर्व वासना सोडून पूर्ण निरीच्छ होतो तेव्हां तो योगी झाला असें म्हणतात.

भावनाविवश होऊन काम करणार्याची बुद्धि चंचल होते व त्याचे निर्णय बुद्धिने न घेता तो मनाने म्हणजे भावना विवशतेच्या प्रभावा खाली घेत जातो. म्हणून ते निर्णय हमखास चुकीचे असतात. अशा परिस्थितीत हा योग किंवा इतर कोणतेही काम अपयशी होते. म्हणून कामा संबंधित सर्व निर्णय तर्कशुद्ध बुद्धिने घ्यावयाचे असतात. बुद्धि तर्कशुद्ध निर्णय घेते व मन भावनिक निर्णय घेते हे लक्षात असू दे. बुद्धि एकच निर्णय घेते त्या कामाबद्दल परंतु, मनात अनेक कल्पना येत असतात व त्यामुळे निर्णयाबाबत ते चंचल असते. अशा चंचलतेमुळे कार्याचा नाश होत असतो.

शरीराच्या विविध आवडी अनुभवतांना त्यातील क्षणभंगूरता न्याहाळण्याचे काम करणारा योगी यथावकाश त्या आवडीतून उदास होऊन त्यांबाबत निरीश्व होतो व त्यांचा त्याग करतो. जसे लहान मुल बाल वयात ज्या खेळांत रमते त्या खेळाकडे मोठे झाल्यावर दुमकून बघतसुद्धा नाही. याच प्रमाणे अज्ञानात ज्या गोष्टीत मनुष्य रमतो त्यात तो योगी झाल्यावर रमत नाही.

असा योगी कशाचीच आवड नाही अशा स्थिर अवस्थेत असतो. त्यामुळे कांहीं मिळो अगर न मिळो त्यांने त्याला कांहीं फरक पडत नाही. परंतु तो गृहस्थाश्रमी असल्यास गरजेपुरते तो त्या इच्छांत लक्ष घालतो जे गृहस्थाश्रम चालवण्यासाठी जरूरीचे असते. जसे लहान मुलाला खेळवण्यासाठी तो त्या बालिश खेळात रमल्याचे दाखवून त्या मुलाला जिंकवण्यात आनंद मानतो व स्वता हरत रहातो. म्हणजे तो पोक्त माणूस खेळत असला तरी त्या खेळात नसतोसुद्धा, तसे योग्याचे होत असते.

कर्म करतांना येणार्या अपयशाने दैवाला दोष देणारी माणसं प्रगती करीत नाहीत. त्या ऐवजी अपयशाचे कारण शोधून त्यावर इलाज करण्याचा प्रयत्न करणारा अंती यशस्वी होतो.

चिडणे, उदास होणे, कंटाळणे हि भावनाविवशतेची लक्षणे असतात. आपल्या कामातील बारकाव्यांकडे विशेष लक्ष देतो त्याच्या कामाला तेज प्राप्त होते. त्या कामाची सर्वत्र वाखाणणी होते.

आपण जे कार्य निवडले त्याशी जो एकरूप होतो, तनमन अर्पून ते काम करतो, थकत नाही, हलगर्जीपणा करीत नाही तो खरा कर्मयोगी समजावा.

निसर्ग नियमांनुसार काटेकोरपणे काम करण्याचा ज्याला ध्यास लागला तो कर्मयोगी म्हणून उदयास येतो. तरुणपणी विषय चिंतन करण्याचा मोह जीवाच्या संगतीने आत्म्याला होतो. तरी माणसांने, गरजे पुरता विषय उरकून बुद्धिच्या मदतीने त्यातून बाहेर पडावे व मन आत्मस्वरूपाच्या ठायी स्थिर करावे.

स्वभावतः चंचल असे मन जिकडे तिकडे धांव घेईल तिकडून तिकडून ते आवरावयाचे असते. तरुणपणी हे विशेष अवघड असते परंतु जसे जीवाची गरज वयोमानाने विषयातून कमी होत जाते ते सोपे होते. साधनेचे मुख्य कर्तव्य असते जेणेकरून चित्त आत्मस्वरूपाकडे लागेल, हे साधनेचे मुख्य उद्दिष्ट असते. अशा तपस्येने रजोगुण शांत होऊन मन पूर्णपणे स्वस्थ झाले आहे, त्या ब्रह्मस्वरूप झालेल्या निष्पाप योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होत असते. असा योगी सर्वत्र परमेश्वराला पहातो. त्याला मी कधीही अंतर देत नाही व तोही मला अंतर देत नाही. जो दुसऱ्याच्या सुख दुःखा बाबत जागृत राहून त्या प्रमाणे सावधानतेने आपले स्वार्थ साधतो तो परमेश्वराला प्रिय होतो. अशा वागण्याला सामान्य शब्दात चांगुलपणा असे म्हणतात.

कोणाच्याही अज्ञानाचा, गरीबीचा, भोळेपणाचा, कमजोरीचा गैरफायदा न घेणे ह्यालाच **माणूसकी** असे म्हणतात. मला समाजाने कसे वागवावे असे मला वाटते तसेच मी समाजातील लोकांशी वागणे ह्यालाच **चांगुलपणा** असे म्हणतात. सर्व प्राणिमात्रांबद्दल सन्मानाची भावना बाळगून त्याप्रमाणे जगणे आणि सगळ्या प्राणिमात्रांचा आदर करणे ह्याला **भूतदया** असे समजले जाते. ही सनातन (हिंदू) धर्मातील मुलभूत नितीतत्त्वं आहेत ती, अरे पार्था, जो आचरतो तो मला प्रिय असतो.

अर्जुन विचारतो, हे कृष्णा, समबुद्धि प्राप्त होणारा जो हा योगी तू सांगितला, तो मनाच्या चंचलतेमुळे कायमचा टिकेल असे मला वाटत नाही. कारण, मन हे चंचल, दांडगे, बालिश आणि हट्टी म्हणून वळण्यास अवघड असते. त्याला आवरणे हे वार्याला मोट बांधण्या इतके अत्यंत अवघड आहे.

कृष्ण त्याला सांगतो, तू जे बोलतोस ते योग्य आहे पण सतत प्रयत्न, विरक्त वृत्ती (औदासिन्य) स्वीकारून ते यथावकाश साध्य होते. कारण मन हे सवयप्रधानसुद्धा आहे. ज्या प्रकारचे विचार करण्याची त्याला तू सवय लावशिल त्या प्रकारच्या विचारात ते रमू लागते. वाढत्या वयात वासना कमी होते त्या वयात साधना सोपी जाते. तरुणपणी त्यासाठी गृहस्थाश्रम सांगितला आहे त्यामुळे त्याच्या योगक्षोमाच्या वासनांना वाट मिळते व अनर्थ टाळता येतो. ते भोग भोगत असतांना त्या भोगांतील निरर्थकता समजून घेणे हे खऱ्या साधकाचे काम असते. त्यामुळे वासनांचा जोर कमी होत जातो. सवयीनी ते शक्य असते.

वासनामुक्त होण्याचा प्रयत्न करणार्या योग्याला सृष्टीतील श्रेष्ठ अव्यक्त शक्ती त्याच्या प्रयत्नांना मदत करित असतात हे समजून घे, निसर्ग ह्याबाबत बराच सहनशिल आहे कारण, हे अर्जुना, ज्याप्रमाणे, चांगले काम करणार्याला मदत चांगल्या शक्ती करत असतात तशा वाईट काम करणार्याला निसर्गातील वाईट शक्ती मदत करत असतात. एकंदर निसर्ग सगळ्यांना मदत करत असतो कारण, त्याला हे विश्व चालवावयाचे असते. हे विश्व चालवण्यासाठी ह्या दोनही प्रवृत्तींचा समन्वय साधावा लागत असतो.

अर्जुन विचारतो, अरे मित्रा एकादा योगी साधना करतांना त्याची श्रद्धा कमी पडली व तो त्या निग्रहापासून दूर झाला तर त्याचे काय होते, काय त्याची आधी केलेले सगळी साधना व्यर्थ जाते कां?

कृष्ण सांगतो, प्रामाणिक प्रयत्न करणारा योगभ्रष्ट झाला तर त्याच्या मृत्यूनंतर तो त्याने जेवढे मिळवले आहे त्या योग्यतेच्या पुण्य लोकात तो जातो व तेथील भोग संपल्यावर पुन्हा पुन्हा मानव जन्म घेतो, त्यावेळी त्या नवीन जन्मात त्याने जे आधीच्या जन्मात मिळवले आहे त्या पर्यंतची योग्यता घेऊन तो येत असतो म्हणजे त्याच्या पुढची साधना तो त्या नवीन जन्मात प्रारंभ करतो. म्हणजे अरे पार्था, त्याची साधना व्यर्थ जात नाही.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय सहावा अभ्यास योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

ज्ञान विज्ञान योग अध्याय सातवा

भगवान श्रीकृष्ण बोलतो, हे अर्जुना, माझ्या ठिकाणी मन लावून आणि माझाच आश्रय करून योगाभ्यास करीत असतां, तू मला निःसंशय व संपूर्णपणे कसे जाणशील ते ऐक. मी हे तुला त्यातील विज्ञानासहित पूर्णपणे सांगतो. ते जाणल्यावर या लोकीं आणखीन कांहीं जाणण्यासारखे उरत नाही. हजारो माणसांपैकीं एकादाच सिद्धीसाठी झटतो आणि त्या सर्व झटणार्यांपैकी एकाद्यालाच माझे खरे ज्ञान होते.

पृथ्वी, पाणी, तेज, वायू, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार मिळून माझी प्रकृती आठ प्रकारांनी विभागली आहे. ही माझी अपरा (खालच्या पातळीची) म्हणजे जड प्रकृती आहे. त्याशिवाय ज्याच्या योगाने या जगताचे धारण होते अशी पराप्रकृती (श्रेष्ठ पातळीची) म्हणजेच माझी जीवनरूपी चेतना प्रकृती आहे. ते समजून घे.

सर्व सृष्टी माझ्या ह्या अपरा व परा प्रकृतींपासून उत्पन्न होते. म्हणून मीच ह्या अखिल जगाचे उत्पत्ती स्थान आणि विलय स्थान आहे. अरे अर्जुना, माझ्याहून श्रेष्ठ व वेगळे असे कांहीं नाही. त्यासाठी जे मुलभूत तत्त्व ज्याला रचना म्हणतात त्याचा अर्थ असा कीं, दोर्यात ओवलेल्या अनेक मण्यांप्रमाणे, हे सगळे विश्व माझ्या ठायी ओवलेले आहे. ह्या विश्वातील सर्व गोष्टी, त्यांच्या रचना तत्त्वानुसार एकमेकांना बांधलेल्या आहेत. म्हणून ह्या विश्वातील कोणतीही एक गोष्ट इतर कोणत्याही गोष्टीशी बद्ध असते. हे जाणणे म्हणजेच ज्ञान व त्या स्वतंत्र आहेत असे समजणे हे अज्ञान असे लक्षात घे.

हे अर्जुना, पाण्यातील रस मी, चंद्रसूर्यामधील प्रभा मी, सर्व वेदातील ओंकार मी, आकाशातील शब्द मी, पुरुषांतील पराक्रम मी आहे. पृथ्वीवरील उत्तम सुवास मी, अग्नीतील तेज मी, सर्व प्राणिमात्रातील प्राण मी, आणि तपस्व्यांतील तेज मी आहे.

हे पार्था. सर्व पदार्थांचे अनादी बीज मी, असें समज. बुद्धिमंतांची बुद्धि मी, तेजस्वी लोकांतील तेज मी, बलवंतांतील वासना आणि आसक्तीविरहीत बळ मी, सर्व भूतांच्या ठिकाणी धर्माला (नैतिकतेला) विरुद्ध न जाणारा काम मीच आहे. जे जे सात्त्विक राजस आणि तमस भाव व पदार्थ आहेत ते ते सर्व माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत असे तू जाण, परंतु मी त्यांच्यात नसतो. ते मात्र माझ्या आश्रयाने असतात. ह्या सत्त्व रज तम गुणात्मक पदार्थांनी मोहित होऊन हे जग त्यांच्या पलिकडे असणारा निर्गुण अविनाशी असा जो मी (परमेश्वर) त्याला ते जाणत नाहीत.

ही माझी त्रिगुणात्मक अलौकीक माया पार होण्यास कठीण आहे असें जे जाणतात, ते मलाच शरण येतात तेंच या मायेला तरुन पार करू शकतात. ह्या मायेलाच सत्य समजून त्याचाच आग्रह करून जे त्यात गुरफटून जातात व विवेकहीन होतात, ते मूढ व निष्कर्मी नराधम आसुरी बुद्धित पडून मला विसरतात, मला भजत नाहीत. सदैव दुःख पिडीत असणारे, ज्ञानाची इच्छा करणारे, द्रव्यादि विषयेच्छू

व ज्ञानी असें चार प्रकारचे सदाचारी लोक माझी उपासना करत असतात. ह्या चारात नेहमी निष्कामतेने वागणारा व अनन्य भक्ती करणारा असा जो समजूतदार (सूझ) तो श्रेष्ठ होय. कारण, सूझ भक्ताला मी अत्यंत प्रिय असून ते मला प्रिय असतात.

अर्जुन विचारतो, अशा प्रेमाचे कारण काय?

श्रीकृष्ण सांगतो, त्याचे कारण, मी व तो एकच आहोत. हे खरे व केवळ सत्य तो जाणतो परंतु, मायेच्या आविष्कारामुळे जसे धुक्यामुळे कांहीं दिसत नाही, तसे तो मला नीटपणे समजू शकत नसला तरी तो हे जाणत असल्यामुळे माझीच म्हणजे त्याच्या खर्या रुपाची भक्ती करत असतो. अशाप्रकारे अनन्यभावाने तो ती करीत असल्यामुळे शेवटी मायेचे धुके नाहीसे होते व तो माझ्या पर्यंत येतो. ते करीत असतांना मायेच्या लिलांवर न रागावता तो तिचे कौतुक करत ते सर्व प्रकार अनुभवत असतो. ते अनुभवत माझ्याच आठवणीत रमलेला असतो.

निसर्गाला समजण्याच्या विविध शाखा आहेत, जसें पदार्थ विज्ञान, रसायन, वनस्पतीशास्त्र, वैद्यक, अभियांत्रिकी, तर्क, गणित इत्यादि जो ज्या शाखेने अचूक अभ्यास करील तो त्या शाखेत यशस्वी होईल. त्यासाठी ती शाखा त्याला दैवता प्रमाणे असते.

मुलभूत अशा रचना तत्त्वामुळे निसर्गातील ह्या सर्व शाखांच्या नियमांवरून एक समानता असते, त्यामुळे एक शाखेच्या नियमांवरून दुसऱ्या शाखांचा अभ्यास करता येतो. त्यासाठी गणित व तर्क ह्यांचा नेहमी उपयोग करता येतो. निसर्गातील सर्व शाखांचे ज्ञानमार्ग एकच असल्यामुळे ह्या शाखा जरी वरकरणी भिन्न वाटत असल्या तरी अंतर्गामी त्या एकच होऊन निसर्गात विलीन होतात. जे जाणकार सर्व शाखांचे मुलतत्त्व एकच आहे हे जाणून काम करतात त्यांना निसर्गाला समजणे सोपे असते.

आपापल्या प्रकृती नियमांप्रमाणे, त्या त्या काम वासनांनी वेडावलेले लोक तो तो उपासनेचा नियम पाळून दुसऱ्या निरनिराळ्या देवतांच्या भजनी लागतात. परंतु, तो तो भक्त त्या त्या देवतेची उपासना श्रद्धापूर्वक करू इच्छितो, म्हणून मी त्याची श्रद्धा त्या त्या देवतेवर स्थिर करतो. सृष्टीचा कारभार चालवण्यासाठी अनेक उपशक्तीपिठ मी निर्माण केली आहेत. जसे, एकाद्या उद्योगात विविध कार्य करण्यासाठी अनेक अधिकारी नेमले जातात तसे हे असते. त्या अधिकार्यांना कांहीं खास अधिकार असतात जेणेकरून ते त्या अधिकारांचा वापर करून आपले कार्य व्यवस्थित पार पाडू शकतील. त्या प्रमाणे, मी त्या उपशक्तीपिठांना, ज्यांना देवता म्हणतात सिद्धी दिल्या असतात. त्यांची भक्ती करीत ते अज्ञानी लोक अशामुळे अल्पकाळ टिकणारी फळ प्राप्त करतात व त्या देवतेकडे जातात. जे माझी भक्ती करतात ते मात्र माझ्याकडे येतात. अशा देवता त्यांची ताकद वाढवण्यासाठी असे अनेक भक्त मिळावेत म्हणून प्रयत्न करतात. जितके जास्त भक्त तितकी त्यांची ताकद जास्त होत असते. ह्यामुळे, अशा देवतांकडे गेलेले लोक त्या देवतेच्या आकर्षणात कायम अडकून पडतात. असे असले तरी अशा भक्तांना त्या त्या देवतेच्या सिद्धींचा फायदा होत असतो. माझ्याकडे येणार्या भक्तांना तसा फायदा होत नाही. तसे

होण्याचे कारण, अरे अर्जुना, माझ्या भक्तांचा योगक्षेम मी स्वतः पहात असतो. माझ्या असंख्य सिद्धी त्यांचे संरक्षण करत असतात. अशा उपशक्ती म्हणजेच देवता सहजपणे प्रसन्न होत असल्यामुळे जास्त करून सामान्य भक्त त्यांच्याकडे आकर्षित होत असतात. त्या जेवता मायेचा एक हिस्सा असतात. म्हणजे त्या स्वतः सुद्धा भ्रम असतात. मी मात्र मायेच्या धुक्याबाहेर असतो. त्यामुळे मला सामान्य माणूस समजू शकत नाही. माझे भक्त मला प्रत्यक्ष पाहू शकत नसल्यामुळे माझी अनेक काल्पनिक रूप तयार करून त्यांच्या माध्यमातून ते मला पहाण्याचा प्रयत्न करत असतात. त्या चित्रांपुढे अथवा मूर्त्यांपुढे ते माझी आळवणी करत असतात. त्यातून मूर्तीपुजा उदयाला आली. ते भक्त त्यांच्या अज्ञानामुळे त्या विविध मूर्त्यांच्या करता एकमेकात भांडत असतात. कोणती मूर्ती खरी असें ते वाद घालतात. ते सगळे त्यांच्या अहंकारामुळे निर्माण झालेल्या अज्ञानामुळे होत असते. मी पुजतो तेंच श्रेष्ठ इतर पुजतात ते खोटे अशा प्रकारचा मूर्खपणा त्यांच्या होत असतांना मी पहात असतो परंतु, त्यात मी पडत नाही कारण यथावकाश त्यांतील खरे भक्त सगळे सत्य समजून शांत होणार हे मी जाणून असतो. देवतांची पुजा करणारे त्यांच्या मृत्यू नंतर त्या देवतेच्या गणात सामील होतात. माझे उच्चपदाला गेलेले भक्त माझ्या गणात येतात.

हे अर्जुना, मी भूत वर्तमान आणि भविष्य काळातील सर्व प्राणिमात्रांना जाणतो पण मला मात्र कोणीही जाणत नाही.

हे परंतपा अर्जुना, जीवावर आरूढ झालेला अज्ञानी आत्मा जीवाच्या अनेक इच्छा व त्यातून उत्पन्न होणारे द्वेष द्वंदाच्या मोहाने सृष्टीत भ्रम पावतो. ह्याही परिस्थितीत सत्कर्माचरणी लोकांचे पातक त्यांच्या वाढत्या अध्यात्मिक उर्जेच्या प्रभावाखाली नष्ट झालेले असते. त्यांचा पुण्यप्रभाव त्यामुळे वाढत असतो व ते माझ्या अधिकाधिक जवळ येत असतात. त्यांच्या मृत्यूवेळी सुद्धा ते मलाच स्मरत असतात. जे देवतांचे भक्त त्यांची आराधना करत त्यांची पुण्य पातळी उच्च करत असतात ते त्या प्रभावामुळे अखेरीस माझ्यात येऊन मिळतात. कारण अरे अर्जुना, त्या देवतासुद्धा माझाच भाग असतात. त्यांचा भ्रम नाहीसा झालेला असतो. ते त्यांच्यात व माझ्यात एकच तत्त्व आहे त्याचा साक्षात अनुभव घेत असतात. त्यांची सर्व दुःखे नाहिशी झालेली असतात.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय सातवा ज्ञान विज्ञान योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

अक्षर ब्रह्मयोग अध्याय आठवा

अर्जुन विचारतो, "ब्रह्म म्हणजे काय"? अध्यात्म कशाला म्हणतात? कर्म म्हणजे काय? अधिभूत कशाला म्हणतात? आणि अधिदैवत कशाला म्हणतात? ते सांग". "हे मधूसुदना, अधियज्ञ तो कोणता व तो या देहात कसा आहे"? त्याच प्रमाणे, मनोनिग्रही पुरुषांनी तुला कसे जाणावे ते सुद्धा सांग.

श्री भगवान सांगतात, अत्यंत श्रेष्ठ व अविनाशी असें जे आदितत्व ते ब्राह्म होय. स्वयंभूने हे प्रथम त्याच्या विचाराने निर्माण केले. प्रत्येक वस्तुचा जो मूळ भाव (स्वभाव) ते त्याचे अध्यात्म होय. सचेतन आणि अचेतन अक्षरब्रह्मा पासून भूतांची उत्पत्ती करणारा जो व्यवहार त्याला ब्रह्मकर्म अशी संज्ञा आहे.

हे अर्जुना, अधिभूत म्हणजे नाशवंत कार्यरूप पदार्थ अर्थात् जीव होय. या पदार्थात जो पुरुष म्हणजे सचेतन अधिष्ठाता तो अधिदैवत म्हणजेच आत्मा. अधियज्ञ म्हणजे सर्व यज्ञांचा अधिपती म्हणतात तो मीच ह्या देहाच्या ठायी (अधिदेह) देह धारण करणार्यामध्ये श्रेष्ठ आहे. म्हणून जो मनुष्य मरणसमयी माझेच स्मरण करीत देह सोडतो तो माझ्यात विलीन होतो. किंवा हे अर्जुना, मरणसमयी जीवात्मा (देहधारी आत्म्यास जीवात्मा असे म्हणतात) ज्या देवतेचे स्मरण करत प्राण (जीव) सोडतो त्या देवतेत जाऊन मिळतो.

एकचित्ताने अभ्यासपूर्वक (सतत प्रयत्न करून) परमेश्वराचे स्मरण करत तू जगलास तर शेवटी मलाच येऊन मिळणार, तसें न करता केवळ वासनामय विचारात आयुष्य घालवलेस तर त्या वासनांच्या विचारात अडकलेला असा तू मरणोत्तर अतिदुःखमय सतत अस्वस्थ असा अंतराळात भरकटत राहशील. मद (घमंड) व मत्सर (द्वेष) ह्या विचारात आयुष्यभर रहाणारे लोक त्यामुळे दुर्गंधयुक्त नरकात गटांगळ्या खात बराच काळ तडफडत राहतात. त्यांना पुनर्जन्म सुद्धा अत्यंत त्रासदायक अशा कुळात मिळतो. अशा घरात ते जन्म घेतात जेथे आधीपासून त्या दोषांचेच साम्राज्य आहे. त्यांतून त्यांची सुटका होणे दुरापास्त असते. ज्या दोषांना तू ह्या जन्मात वाढवतोस ते दोष (काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर) जेथे प्राधान्याने आहेत तसे कुळ तुला मिळते व तुझे जीवन कष्टमय होते. म्हणून पार्था, स्वताच्याच विकृत विचारांच्या कचाट्यात सापडलेले ते आत्मे अधिकाधिक खोल सतत जातात, त्याचे ते दोष अधिकाधिक वृद्धिंगत होत जाऊन तो शेवटी दिशाहीन असा होतो. त्याला त्यातून बाहेर काढणे सोपे नसते. कारण ते त्यांनीच स्वताच्या चुकांनी मिळवलेले असते. अशा आत्म्यांना समजत नाही आता काय करावे. म्हणून वासनामय विचारांत जास्त रमण्याची घोडचूक तू कधीच करू नकोस. सुरुवातीला गोड वाटणार्या त्या वासना विषासारख्या त्या माणसाचा अध्यात्मिक नाश करतात. जीवांने वासनांत योगक्षेमा पुरते रमणे हे हितकारक असते पण त्यात आत्म्याने रमणे त्या आत्म्यासाठी भयंकर बाधक असते. वासना आत्म्यासाठी गोडवीष असते हे लक्षात ठेव. त्या वासना आत्म्यासाठी नसतात म्हणून

त्यात तू लक्ष घालू नकोस. जीवात्म्याचे भवितव्य अंधकारात ढकलणारे हे वासना विचार अर्जुना सोडून दे. देहाच्या जगण्यासाठी जीवाला ज्या सहा प्रेरणा आवश्यक असतात त्यांत आत्म्याने गुंतणे श्रेयस्कर नसते. हे ज्याला समजले तो चांगला योगी होतो.

देवतांची भक्ती करणारे शेवटी त्या देवतेला मिळतात तितकी त्या देवतेची शक्ती जास्त होते. जितके चांगले लोक तिला भक्त म्हणून मिळतात तितकी ती जास्त ताकदवान होत असते परंतु, जितके वाईट लोक तिची भक्ती करतात त्या देवतेची ताकद कमी होते. त्या देवता त्यांचा अडहेर करतात व ते वासनासक्त आत्मे वाईट शक्तीच्या आहारी जातात. त्यानंतर ते पापात अडकलेले जीवात्मे त्या पापशक्तीचे गुलाम होतात. त्यांची ताकद जी नकारात्मक असते, वाढत जाते.

अर्जुन विचारतो, मनुष्य चुका कां करतो व निसर्ग कां त्या चुका करत नाही ते सांग.

भगवात सांगतात, माणसांत अहंकार त्यातील आत्म्यामुळे अंगीभूत असतो. त्यातून काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर हे सहा दोष असतात. ते वस्तुतः शरीराच्या संवर्धनासाठी आणि संरक्षणासाठी आहेत व त्यात आत्म्याने गुंतण्याचे कारणच नसते पण ते होते व सगळे चुकू लागते. निसर्गाला अहंकार नसतो कारण त्याला ह्या सहांची गरज नसते त्याचे व्यवहार करण्यासाठी. निसर्गाचे सगळे व्यवहार यंत्रप्रमाणे होत असतात. त्याच्या कामात तर्क आणि गणित असते भावना नसतात ज्या ह्या सहा दोषामुळे माणसाच्या मनात उत्पन्न होत असतात. म्हणजे निसर्गाला भावना नसतात. जर मनुष्य ह्या दोषांपासून मुक्त झाला तर तो निसर्गासारखाच होईल. मनुष्याने अंतर्मुख होऊन त्याच्यातील त्या सहा दोषांचे (प्रेरणांचे) वेळोवेळी परिक्षण करावे व त्यांचा आपल्या अध्यात्मिक उद्धारात त्रास होत नाही ह्याची तजवीज करावी. असे करणारा अध्यात्मिक उच्चतेला सहज जाऊ शकतो. ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या काळात सृष्टीची निर्मिती होते व त्याच्या रात्री पुन्हा ती सृष्टी त्यामध्ये विलीन होते. असे हे अव्याहतपणे होत आले आहे. हा प्रकृती परावश पदार्थ समुदाय व्यक्त व पुन्हा अव्यक्त असें होत असतांना दुसरे एक सनातन अव्यक्त तत्त्व आहे, ते सर्व भूतमात्रांचा नाश झाला असतांना स्वतः विनाश पावत नाही. ज्याला अक्षर अविनाशी म्हणतात असे जे परम अव्यक्त स्वरूप तींच सर्व प्राणीमात्रांची शेवटची परमश्रेष्ठ अवस्था होय. जो त्या स्थानाला पोहोचला तो परत ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीत व्यक्त अथवा अव्यक्त अशा कोणत्याही स्वरूपात येत नाही. हे ज्या सूझांने जाणले तो कधीही ह्या सहा दोषांच्या मोहात पडत नाही तो परम अवस्थेत कायम रहातो ज्याला मोक्ष म्हणतात.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय आठवा अक्षर ब्रह्मयोग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

अनन्यभक्ति योग अध्याय नववा

श्री भगवान बोलतात, अर्जुना तू आता समजण्यास योग्य झाला आहेस म्हणून तुला एक माहिती ज्ञान विज्ञाना सहित देतो ती ऐक. ती नीटपणे समजलास तर तू कर्मबंधनातून मुक्त होशील.

हे सर्वश्रेष्ठ ज्ञान, पवित्र, उत्तम, प्रत्यक्षबोधी, आचरण्यास सुखकारक, अव्यय आणि धर्म्य (धर्माने मान्य केलेले) आहे.

मी स्वतः अव्यक्त रूपाने हे जग व्यापलेले आहे. माझ्याठीयी सर्व सृष्टी आहे पण मी तिच्यात नाही. सृष्टी निर्माण करणारा मी ती उत्पन्न करूनही तिच्यात नसतो. असे असले तरी मी माझ्या प्रकृतीला हाती धरून तिच्या ताब्यात गेल्यामुळे परतंत्र असलेल्या ह्या सृष्टीत पुनः पुन्हा स्वताला आणत असतो. मी सृष्टीत असूनही तिच्या कर्मबंधनात अडकत नसल्यामुळे अध्यक्ष होऊन सर्व चराचर सृष्टी प्रसवत असतो म्हणून, ह्या जगाची घडामोड होत असते. माझे सर्वश्रेष्ठ स्वरूप न जाणणारे लोक मला मनुष्य देही समजून माझी अवज्ञा करतात.

अज्ञानी माणसे मी मूर्तीत अथवा मानव देहात आहे असें समजून माझी त्यात पुजा करतात. माझी वृथा शब्दाने भजन पुजन करत असतात. त्यांना माझे निसर्गरूपी परमेश्वरी रूप कधीही समजत नाही. ते मला त्या मूर्तीतच पहाण्याचा प्रयत्न करत असतात. ते अज्ञानातच रहातात. ते भ्रष्ट चित्त लोक मोहात पाडणार्या राक्षसी व आसुरी स्वभावाचा आश्रय घेऊन वागतात म्हणून त्यांच्या सर्व आशा व्यर्थ होतात. त्यांची कर्मे (पुजापाठ इत्यादि कर्मकांड) निरर्थक होतात. त्यांचे परमेश्वारा बद्दलचे ज्ञानही खोटे ठरते. त्या उलट दैवी प्रकृतीचा आश्रय घेतलेले महात्मे मी सर्व भूतांचे आदिस्थान व अव्यय आहे हे लक्षात घेऊन अनन्यभावे मलाच भजतात. निसर्गाचे अनादि अनंत व्यवहार व त्या पाठील नियम समजण्यासाठी मनुष्याला विवेक (योग्य अयोग्य समजण्याची विचार पद्धती) शक्ती दिली आहे. त्यातील बुद्धि म्हणजे तर्क व गणित ह्यांच्या मदतीने तो पंचमहाभूतांना समजू शकतो परंतु, जीव, चेतना आणि रचना तत्त्व समजण्यासाठी त्याला मनाच्या कल्पना विचार प्रतिभेचा उपयोग होतो. कारण हे पार्था, ह्या तीन तर्क आणि गणिताने समजण्यासारख्या नाहीत. अशारितीने प्रथम विवेक आणि मग कल्पना विचार वापरून तो सूझ साधक म्हणजेच योगी मला समजून घेतो. त्यालाच भजन पद्धती समजावे.

मनाच्या विचारांचे दोन भाग आहेत ते असें, एक वैकल्पिक आणि दुसरा प्रतिभा. वैकल्पिक हा अहंकाराने होतो. प्रतिभा निसर्गाची शक्ती असते. सर्वच माणसांना प्रतिभा ही निसर्गाची शक्ती प्राप्त असेलच असें नाही, ज्यांना प्राप्त होते ते विलक्षण शोध लावतात. निसर्गाची विचारशक्ती म्हणजे निसर्गाचे संपूर्ण ज्ञान, प्रतिभासंपन्न व्यक्तीला अंशत्वाने ही प्राप्त होत असते. त्यामुळे विलक्षण रित्या अशी माणसं निसर्गात घडणार्या गोष्टींचे आकलन करत असतात. ते ज्ञान त्याला कसे झाले ते त्यालासुद्धा माहित नसते. असे

जेव्हां आढळून येते तेव्हां ते निसर्गाच्या विचारशक्तीमुळे त्याला झाले असे समजावे. ह्याला कांहीजण चमत्कार म्हणतात.

ह्या विश्वात जे आहे व जे नाही (अव्यक्त) ते सर्व मींच आहे, सर्वांची गति, पोषणकर्ता, प्रभू, साक्षी, निवासी, शरण, सखा, उत्पत्ती, लय आणि स्थिती, निधान आणि अव्यय बीज मींच आहे. जगातील उष्णता, प्रकाश, पाऊस, अमृत आणि मृत्यू तसेंच सत् व असत् म्हणजे जे आहे व जे नाही (अव्यक्त) ते सर्व मींच आहे.

निसर्गाला समजण्यासाठी बुद्धि (तर्क, गणित) व प्रतिभा (मनाचे काल्पना विचार) ह्यांची गरज असते. बुद्धिला प्रयोगशीलता आवश्यक असते. प्रतिभा मात्र कांही लोकांना स्वाभाविकपणे अवगत असते. ती प्रयत्न करून मिळवता येत नाहीत. जे लोक निसर्गाच्या सर्व बारकाव्यांचा अभ्यास करून त्यानुसार आपली कामं रितसर पार पाडतात त्यांची कामं विना अडचण होतात. त्यांना कशाचीच काळजी नसते. शुद्ध मनाने माझी भक्ती करणारे मेल्यावर स्वर्गलोकी जातात व कालांतराने पुन्हा पृथ्वीवर जीवात्मा होऊन शरीर धारण करून जन्म घेतात, पुढची अध्यात्मिक प्रगती करण्यासाठी. अशारितीने ते माझे भक्त अनेक फेर्यां मारत स्वर्ग – पृथ्वी करत करत शेवटी मला मिळतात. जे शरीर व भोग हे माझे नसून ते शरीराचे आहेत असे समजून त्यात विशेष न रमता एकाग्रचित्ताने माझे स्मरण करण्यात रमतात ते मात्र, माझी जबाबदारी बनतात. मी त्यांचे संरक्षण, संवर्धन, योगक्षेम पहात असतो. जे मला न स्मरता इतर देवतांची भक्ती करतात ते त्या देवतेला मिळतात. तिची ताकद वाढवतात. मेल्यावर ते त्या देवतेचे गण बनून रहातात. असे अज्ञानी लोक हे जाणत नाहीत की, त्यांची भक्ती व्यर्थ गेलेली नाही कारण, ते ज्या देवतेची आराधना करतात, ती देवता अनन्यतेने माझे स्मरण करत असते.

बुद्धिने व्यक्त निसर्गाला समजणे सोपे असते. परंतु, अव्यक्त अशा परमेश्वराला समजण्यासाठी मनाची प्रतिभा असावी लागते. निसर्गाला कोणाचाही राग नसतो तसेंच त्याला कोणीही जास्त प्रिय किंवा अप्रिय नसते. निसर्गाला समजून वागणारे वैज्ञानिक असतात ते सगळे तर्क आणि गणिताच्या मदतीने निसर्गाच्या व्यक्त रूपाचा अभ्यास करत असतात.

मी प्रथम माया उत्पन्न केली, तिने निसर्ग (प्रकृती) निर्माण केली. त्यात माझा अशुद्ध झालेला भाग अर्थात आत्मा, शुद्ध करण्याचे कार्य सुरू झाले आणि म्हणून हा सगळा व्याप मांडलेला आहे. ज्याला कांहीं प्रपंच म्हणतात. म्हणून अरे धनंजया, निसर्ग हे माझे अशुद्ध रूप आहे म्हणून मी निसर्गात नसलो तरी निसर्गाच्या उत्पत्तीच कारण आहे. त्याच्या मार्फत ही सृष्टी चालवत असतो. मला समजण्याचे काम कोणीही करू शकतो. जो मला समजला तो आत्मा मला मिळतो मग तो कोणीही असो जसे, स्त्री, पुरुष, वैश्य, शुद्र, क्षत्रिय, ब्राह्मण, कुलवान, कुलहीन, दस्यु, आर्य, अनार्य कोणीही कारण ती सगळी माझीच रूपं आहेत फक्त त्यांना ते माहित नाही.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय नववा अनन्यभक्ती योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

विभूति योग अध्याय दहावा

भगवान श्री कृष्ण बोलतात, अर्जुना आणखीन एक माझे हितकारक भाषण ऐक, माझा जन्म केव्हा झाला ते देव, ऋषी अशा कोणालाही माहित नाही. कारण, मी त्यांचे आदिकारण आहे. म्हणजे त्यांच्या निर्मिती आधी पासून मी आहे. जो मला जन्मरहीत अनादि अनंत महेश्वर असें जाणतो तो मनुष्य मोह रहीत होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. निसर्ग सुद्धा अनादी अनंत असून त्याच्या उत्पत्तीचा शोध घेण्यात मानवाला कांहींच फायदा नाही म्हणून त्या फंद्यात माणसांने पडू नये. त्याचे कारण माणूस ज्या काळमानाने ते शोधण्याचा प्रयत्न करणार ते माझ्यानंतरचे आहे. म्हणजे मी व निसर्ग काळाच्याही आधीचे आहेत.

माणसातील विविध भाव जसें बुद्धी, ज्ञान, मन, जागरुकता, क्षमा, सत्य, इंद्रियनिग्रह, शांति, सुख, दुःख, उत्पत्ती, लय, भय, अभय, अहिंसा, हिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश, अपयश, इत्यादि माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. मी सर्व गुण, अवगुण ह्यांचा कारक आहे.

सप्तर्षी, चार मनु, ज्यांच्या पासून ही सृष्टी उत्पन्न झाली ते माझेच मानस म्हणजे मनाने (विचारांनी) निर्माण केलेले भाव आहेत. जो योगी माझीही विभूती, विस्तार आणि योगशक्ती जाणतो त्याला स्थिर कर्मयोग प्राप्त होतो.

मी सगळ्यांचे उत्पत्ती स्थान असून मजमुळे सर्व जग कार्यरत असते हे जाणून शहाणे लोक मला स्मरतात. निसर्गाचे व्यवहार स्वतः समजणे व दुसऱ्याला समजावणे तसेच दुसऱ्याकडून शिकणे अशा परंपरेने मानवप्राणी अनेक पिढ्यांतून सतत निसर्गाला पर्यायाने मला अधिकाधिक चांगल्या प्रकारे समजू लागला व जर ही ज्ञानाची देवाणघेवाण परंपरेने चालू राहिली तर मानव समाज प्रगत होतो व नाही चालू राहिली तर मात्र तो मानव समाज मागासलेला राहतो. प्रगत समाज अशा मागासलेल्या समाजावर अधिराज्य स्थापन करतो. त्यांचे शोषण करतो. तेथे मी माझी इच्छा असूनही त्या मागास समाजाला मदत करू शकत नाही. म्हणून मानव समाजाने नेहमी जागृत राहून ज्ञान संपादन करत राहिले पाहिजे. जो स्वताला मदत करतो त्याला परमेश्वर मदत करतो. जो परावलंबी रहाणे पसंत करतो त्यांना निसर्ग नष्ट करतो. परंत, माझे नित्य स्मरण करणार्यांच्या वर कृपा करतो व त्यांच्यात शिरून तेजस्वी ज्ञानरूप आत्मे तेथे पाठवून त्या समाजाचे अज्ञान नाहीसे करत असतो. मग असे जागृत झालेले समाज प्रगती करू लागतात. त्यानंतर ते इतर मागास समाजांना जागृत करतात ते माझे भक्त ठरतात. मानव समाजाचा विकास त्यात जन्मणार्या बुद्धिमान आणि प्रतिभासंपन्न लोकांवर अवलंबून असतो.

अर्जुन विचारतो, हे परमेश्वरा, श्री कृष्णा, तूच सर्व सृष्टीचा कर्ता करविता आहेस हे सर्व ऋषी, महर्षी सांगतात आणि तू सुद्धा तेंच सांगत आहेस. तेव्हां तुझ्या विभूती (उच्च बिंदू) कोणत्या ते तू मला सांग

म्हणजे मी त्या ओळखू शकेन. हे योगेश्वरा, मी कशारितीने तुझे निरंतर चिंतन करावे म्हणजे मी तुला व्यवस्थितपणे ओळखू शकेन ते सुद्धा सांग.

भगवान बोलतात, माझ्या अनेक विभूती आहेत. परंतु, त्यातून तुला समजतील अशा महत्वाच्या ज्या आहेत त्या तुला सांगतो. असें पहा, निसर्ग फार विशाल आणि माणसाच्या आकलन कुवतीच्या मर्यादे बाहेरचा आहे. अशा परिस्थितीत मानव निसर्गाचे नेहमी अंशात्मक ज्ञान प्राप्त करू शकतो. संपूर्ण निसर्गाला समजणे मानवाला केवळ अशक्य असते. म्हणून माणसाने त्याकरता दुःखी न होता जेवढे जमेल तेवढे ज्ञान संपादन करून घ्यावे त्यातच मनुष्याचा पुरुषार्थ आहे.

माणसाला बाहेरची माहिती मिळवण्यासाठी पांच ज्ञानेंद्रिये (नेत्र, कान, नाक, जिह्वा, त्वचा) व दोन वैचारीक इंद्रिये, मन आणि बुद्धि, अशी सात साधनं असतात. त्या प्रत्येकाची आकलन क्षमता मर्यादित असते. त्या मर्यादे पलिकडील जे आहे त्याचे आकलन आपल्याला स्वताच्या कुवतीने प्राप्त होऊ शकत नाही. त्यासाठी जे त्यांच्या आवाक्या बाहेरचे आहे ते मिळवण्यासाठी आपण दुसऱ्या कोण्या ज्ञानी माणसाची मदत घेत असतो. त्याच्या सांगण्यावर अंधपणे विश्वास ठेवूनच ते मिळवत असतो, त्यासाठी आपल्याला सात्त्विक अंधश्रद्धा (वैचारिक दृष्ट्या विश्वसनीय अशी श्रद्धा, त्याविरुद्ध असते ती तामसी अंधश्रद्धा) असावी लागते. आपल्याला जी माहिती मिळते त्यातील नव्वद टक्क्याहून जास्त माहिती ह्या प्रकारे मिळत असते म्हणून सात्त्विक अंधश्रद्धा हा ज्ञान मिळवण्याचा एक महत्वपूर्ण स्रोत असतो. तामसी अंधश्रद्धेने चुकीचे निष्कर्ष निघत असतात म्हणून ती अग्राह्य आहे.

आता अर्जुना, माझ्या प्रमुख विभूती सांगतो त्या ऐक, सर्व माणसांच्या अंतर्गातील असणारा मी आहे. सर्व सृष्टीचा आदि मध्य व अंत मीच आहे. अदितीच्या बारा मुलांतील विष्णू मी आहे, तेजस्व्यातील सूर्य मी आहे, एकूण चाळीस मरुतातील मरिची मी आहे, नक्षत्रांत चंद्र मी आहे, तीन वेदांत सामवेद मी आहे, स्वर्गीय देवांत इंद्र मी आहे, इंद्रियांत मन मी आहे, जीवातील चैतन्य मी आहे. पर्वतात मेरू मी आहे. पुरोहितांत जो मुख्य बृहस्पती तो मी आहे, सेनापतींत कार्तिकेय मी आहे, जलाशयांत समुद्र मी आहे, महर्षींमध्ये भृगु मी आहे, वाणीतील ओंकार मी आहे, सर्व प्रकारच्या मंत्रांत जपमंत्र मी आहे, स्थावरातील हिमालय मी आहे, सर्व वृक्षात पिंपळ मी आहे, देवर्षींमध्ये नारद मी आहे, घोड्यांत उच्चैःश्रव मी आहे, गंधर्वांत चित्ररथ मी आहे, सिद्ध लोकांत कपिल मुनी मी आहे, गजेंद्रात ऐरावत मी आहे, मनुष्यात त्यांचा राजा मी आहे, शस्त्रांत इंद्राचे वज्र मी आहे, गाईत कामधेनू मी आहे, प्रजोत्पत्ती करणारा काम (लैंगिक कामांत दोन प्रकार सांगितले आहेत त्यातील भोग काम तामसी म्हणून त्यज्य समजला जातो) मी आहे, सर्पांत वासुकी मी आहे, नागांत अनंत (शेष) मी आहे, जलाचरांत वरुण मी आहे, पितृगणांत अर्यमा मी आहे, निग्रह करणार्यात यमधर्म मी आहे, दैत्यांत प्रह्लाद मी आहे, ग्रासणार्यांत काळ मी आहे, पशूंमध्ये सिंह मी आहे, पक्षांत गरुड मी आहे, वेगवान वायू मी, शस्त्रधार्यांत राम (भार्गव) मी आहे. जलचर प्राण्यात मगर मी आहे, नद्यांमध्ये गंगा मी आहे, पृथ्वीचा आदि व अंत मी

आहे, सर्व विद्यांमध्ये अध्यात्म विद्या मी आहे, तसेच तत्त्व निर्णयासाठी केलेला वाद मी आहे, वर्णमालेतील ॠ, मी, शब्दांच्या समासात द्वंद्व मी आहे, अक्षय काल मी, चारी बाजूनी मुखे असणारा धाता म्हणजे ब्रह्मदेव मी आहे, सर्वांचा नाश करणारा मृत्यू मी आहे, पुढे उत्पन्न होणार्या वस्तुमात्रांचा उगमसुद्धा मी आहे. स्त्री सिद्धीपैकी श्री, वाणी, स्मृती, मेधा, धृती आणि क्षमा मी आहे. सामवेदातील बृहत्साम स्तोत्र मी आहे, छंदांत गायत्री मी आहे, मांसामध्ये मार्गशिर्ष मी आहे, ऋतुमध्ये वसंत ऋतु मी, कपटाचरणात जुगार मी आहे, तेजस्वी लोकांचे तेज मी आहे, विजयी पुरुषाचा विजय मी आहे, निश्चय मी आहे, सात्त्विकांचा सत्त्वगुण मी आहे, यादवांत वासुदेव मी आहे, पांडवांत धनंजय मी आहे, मुनींत व्यास मी आहे, कवींमध्ये शुक्राचार्य मी आहे, शासन करणार्यांत दंड मी आहे, जयाची इच्छा करणार्यांत निती म्हणजे मसलत मी आहे, गुह्यांपैकी मौन मी आहे, ज्ञानी लोकांतील ज्ञान मी आहे.

अर्जुना, त्याशिवाय आणखीन सर्व पदार्थातील बिज ते मीच आहे, मी नाही अशी गोष्ट ह्या सृष्टीत असणार नाही. मी सर्वव्यापी आहे. त्यांत मी असलो तरी ते माझ्यात नसतात. अरे मित्रा, माझ्या दिव्य विभूतींना अंत नाही. माझ्या विभूतींचा विस्तार तुला समजावा म्हणून थोडक्यात येथे दिला आहे.

जो जो पदार्थ लक्ष्मी वैभव हयांच्या प्रभावात आहे तो तो माझ्या तेजाच्या अंशापासून उत्पन्न झाला आहे असे समज. मी हे विश्व कांहीं अंशाने व्यापून धारण केले आहे. ज्यात तेज नाही, जे पाप प्रवृत्तीने प्रभावित आहे ते सर्व सुद्धा माझ्याच मायेतून म्हणजे अप्रत्यक्षपणे माझ्यातूनच आलेले आहे. माया माझ्या प्रत्येक विभूतीची प्रतिकृती करून मनुष्याला फसविण्याचा सदैव प्रयत्न करत असते, हे लक्षात ठेव. उदाहरणार्थ, आत्मा ह्या माझ्या विभूतीची जीव (प्राण) ही मायेने तयार केलेली प्रतिकृती आहे जी देहाला नियंत्रित करत असते.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय दहावा विभूती योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

विश्वरूपदर्शन योग अध्याय अकरावा

अर्जुन बोलतो, अध्यात्म नामक जे ज्ञान तू मला सांगत आहेस, त्यांने माझा मोह गेला आहे. भूतांची उत्पत्ती व लय कसा होतो ते मी तुझ्याकडून विस्तार पूर्वक ऐकले, तुझे अविनाशी महात्म्य सुद्धा ऐकले, तुझे परमेश्वरी रूप मी पाहू इच्छितो.

भगवान बोलतात, हे अर्जुना, तू माझी विविध प्रकारची अनेक रंगाची आणि असंख्य आकाराची शेकडो रूपे पहा. हे बघ बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार, तसेंच एकोण पन्नास मरुद्भंग याना आता पहा. त्याशिवाय माझ्यात एकत्रित असलेले सर्व चराचर जग पहा, आणखी जे कांहीं तुला पहावेसे वाटते ते पहा, पण तुझ्या याच डोळ्यांनी ते तू पाहू शकणार नाहीस म्हणून मी तुला दिव्यदृष्टी देतो म्हणजे तू ते माझे दिव्य भव्य रूप पाहू शकशील. त्या दृष्टीने तू माझा इश्वरीयोग म्हणजे योगसामर्थ्य पहा.

संजय धृतराष्ट्राला सांगतो, हे राजा, याप्रमाणे, बोलून महायोगेश्वर व सर्व पापं हरण करणारा श्री कृष्ण आपले परमेश्वरी रूप पार्थाला दाखवतो. ज्याला असंख्य मुखं डोळे आहेत, ज्यामध्ये अनेक आश्चर्योत्पादक गोष्टी दिसत आहेत, ज्यावर अनेक दिव्य अलंकार आहेत, ज्याच्या हाती अनेक दिव्य शस्त्रास्त्रे सज्ज आहेत, ज्याने दिव्य पुष्पाहार व वस्त्रं परिधान केले आहेत, ज्याने दिव्य सुगंध अंगाला सावलेले आहेत, जिकडे पहावे तिकडे तोंडच तोंडं आहेत, ज्याच्या विशालपणाला सीमाच नव्हत्या, असे सर्व आश्चर्याने भरलेले ते भव्य दिव्य रूप अर्जुन पहात राहिला. आकाशात हजार सूर्यांची प्रभा एका वेळी प्रकट होईल तर ती त्या महात्म्याच्या प्रभेशी तुलना करण्यासारखी असेल. अनेक भागांतून विखुरलेले सर्व जग त्या देवाधिदेवाच्या देहात एकत्र झालेले होते. तेव्हां अर्जुन आश्चर्यचकीत झाला. त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. हात जोडून व मस्तक लवून प्रणाम करून तो श्री कृष्णाला म्हणाला, हे जनार्दना, तुझ्या विश्वरूप शरीरात सर्व देव, निरनिराळ्या प्राण्यांचे समुदाय, कमलासनस्थ सर्व श्रेष्ठ ब्रह्मदेव, सर्व ऋषी, दिव्य सर्प (कुंडलीची रूप) मला दिसत आहेत. तुला अनंत बाहू, अनंत उदरं, अनंत मुखं, अनंत नेत्र, असून सर्व बाजूंनी अनंतरूपी तुलाच मी पहातोय. पण हे विश्वेश्वरा, तुझा आदि मध्य व अंत मला दिसत नाही. मला तू किरीट, गदा व चक्रधारी, सर्व बाजूंनी प्रज्वलित अशा अग्नीप्रमाणे व सूर्यासारखा प्रभा फांकलेला तेजःपुंज व लखलखाटणारा, अपरंपार भरलेला व सामान्य डोळ्यांनी पहाण्यास अशक्य असा जिकडे तिकडे दिसत आहेस.

ज्ञेय असं श्रेष्ठ अविनाशी ब्रह्मतत्त्व तू आहेस, तूंच ह्या विश्वाचा अखेरचा आधार आहेस, तू अविनाशी असून सनातन धर्माचा संरक्षक आहेस आणि अनादि पुरुष तूंच आहेस ह्याबद्दल माझी खात्री झाली आहे.

आदि मध्य अंत रहित असा अनंतशक्ती, अनंतभूजा, चंद्रसूर्य हेंच ज्याचे डोळे व प्रज्वलित अग्नी हेंच ज्याचे मुख असा तू या विश्वाला आपल्या तेजांनी पहात आहेस असें मी पहात आहे.

पृथ्वी व आकाश यांमधील अंतर आणि दहाही दिशा तू एकट्याने व्यापलेल्या आहेस, तुझे हे अद्भुत उग्ररूप पाहून त्रैलोक्य भयभीत झाले आहे.

देवांचे समुदाय तुझ्या मध्ये प्रवेश करत आहेत, त्यात कोणी भयभीत होऊन हात जोडून तुझी प्रार्थना करित आहेत, मोठे मोठे ऋषी व सिद्ध यांचे समुदाय स्वस्ति, स्वस्ति असें म्हणून अनेक स्तोत्रांनी तुझी भक्ती करत आहेत.

रुद्र, आदित्य, वसु, तसेंच साध्य, विश्वदेव, अश्विनीकुमार, मरुद्गण, पितर, गंधर्व, यक्ष, असुर, सिद्ध यांचे समुदाय विस्मयचकीत होऊन तुझ्याकडे पहात आहेत.

हे महाबाहो, तुझे हे अनेक तोंडांचे व अनेक नेत्रांचे अनेक बाहू, मांड्या, उदरं असलेले अनेक दाढ्यांमुळे विक्राळ दिसणारे रूप पाहून सर्व लोक भयव्याकूळ होऊन गेले आहेत. तसांच मी सुद्धा भयव्याकूळ झालो आहे.

हे विष्णो, आकाशाला भिडलेले तेजस्वी अनेक वर्णांनी युक्त, तसेंच जबडा पसरलेले प्रदीप्त व विशाल नेत्रांचे अशा तुम्हाला पाहून माझा अंतरात्मा व्याकूळ होऊन गेल्यामुळे माझा धीर सुटला आहे व शांतीही नाहीशी झाली आहे.

तुझ्या दाढांनी विक्राळ दिसणारी व प्रलयकाळाच्या अग्नी सारखी प्रदिप्त मुखे पाहून मी अवाक झालो आहे. माझ्या मनाचे स्वास्थ्य नाहीसे झाले आहे, म्हणून हे देवाधिदेवा, जगन्निवासा, आता तू माझ्यावर प्रसन्न हो.

अनेक राजांच्या समुहाबरोबर धृतराष्ट्राचे अनेक पुत्र तसेंच भिष्म, द्रोण, कर्ण, आम्हातील मुख्य योद्धे, या तुझ्या दातांखाली चिरडले जात आहेत हे मी पहात आहे. कांहींजण दातांत अडकून ज्यांच्या मस्तकाचा चुराडा होत आहे ते मी पहात आहे. कांहीं त्या अक्राळ विक्राळ तोंडात शिरत आहेत. असें मला स्पष्टपणे दिसत आहे. ज्या प्रमाणे नद्यांचे वेगवान प्रवाह समुद्राकडे धावत असतात तसे हे मनुष्यांचे मधील वीर पुरुष तुझ्या प्रज्वलित मुखात प्रवेश करत आहेत. जसा पतंग वेगांनी ज्योतीत घुसतो तसे ते ते वीर तुझ्या मुखात स्वताचा नाश करून घेण्यासाठी घुसत आहेत.

हे विष्णो, सर्व लोकांना आपल्या मुखांनी गिळण्यासाठी निघालेला तू सगळीकडून जिभल्या चाटत आहेस. तुझ्या उग्र दीप्ति प्रखर प्रकाशांने सगळे जग व्यापून गेले आहे.

हे देवो, तुला नमस्कार असो, माझ्यावर प्रसन्न हो. असे भयंकर रूप धारण करणारा तू आहेस तरी कोण? ते सांग, तू आदिपुरुष कोण हे जाणण्याची मला उत्कंठा लागली आहे. कारण, तुझी ही करणी मला कांहींच कळत नाही.

भगवान बोलतात, मी लोकांचा संहार करणारा व वृद्धिंगत झालेला काळ आहे आणि येथे मी लोकांचा संहार करण्यासाठी निघालो आहे. सैन्यासैन्यातून उभे असलेले हे योद्धे तू नसलाल तरी म्हणजे तू कांहीं केले नाहीस तरी मरणार आहेत. ह्यासाठी, तू उठ, यश मिळव आणि शत्रूंना जिंकून धनधान्याने समृद्ध अशा राज्याचा उपभोग घे. मी हे पूर्वीच मारले आहेत. हे सव्यसाची अर्जुना, तू नुसता निमित्तमात्र आहेस. द्रोण, भिष्म, जयद्रथ, कर्ण, इत्यादि वीर मी पूर्वीच ठार मारले आहेत. त्यांना तू मार. भिऊ नकोस, कारण ह्या रणात तू जिंकणार आहेस.

संजय पुढे सांगतो, भीतीने थरथरा कांपणारा अर्जुन श्रीकृष्णाला पुन्हा पुन्हा हात जोडून नमस्कार करून सद्गदित कंठाने विचारतो, हे कृष्णा, तुझ्या गुण वर्णनाने जगाला अतिशय हर्ष होतो व ते जग त्यात अनुरक्त होते. भयभीत झालेले राक्षस, दहादिशा पळत आहेत, तर सिद्ध समूह तुला प्रणाम करत आहेत. हे योग्यच आहे. हे महात्म्या, अनंता, देवाधिदेवा, जगन्निवासा, ज्या अर्थी सत् व असत् आणि त्या पलिकडले जे अविनाशी तत्त्व आहे ते तूच आहेस. त्याअर्थी अतिशय श्रेष्ठ व ब्रह्मदेवाचाही आदि कर्ता असा जो तू त्याला सगळे जग कां नाही नमस्कार करणार! तू आदिदेव, पुराणपुरुष, विश्वाचा आधार, विश्वाला जाणणारा व जाणण्यास योग्य आणि परमधाम आहेस. हे अनंतरूपा, तूच हे सारे विश्व विस्तारले आहेस. तूच वायू, वरुण, चंद्रमा आहेस. तूच प्रजापति म्हणजे ब्रह्मदेव आहेस. तुला हजारो वेळा नमस्कार असो, आणखीन पुनरपी नमस्कार करतो.

हे सर्वात्मका, तुला समोरून पाठीमागून आणि सर्व बाजूने नमस्कार असो, कारण तुझा पराक्रम अगणित व शक्ती अपार असून तू सर्वव्यापी आहेस. तसेंच सर्वरूपी सुद्धा आहेस. अरे जनार्दना, केवळ अज्ञानामुळे मी तुला बरोबरीचा मित्र समजून चुकीने आणि सलगीने अमर्यादा करून जे कांहीं बोललो असेन त्या करता मला क्षमा कर. त्याच प्रमाणे, क्रिडा, शयन, भोजन इत्यादि प्रसंगी थट्टेत एकांतात, सर्वासमक्ष, मी जो तुझा अपमान केला असेल त्यासाठी अरे अच्युता, अचिंत्य प्रभावा अशा तुझी, मी पुन्हा पुन्हा क्षमा मागतो. तू या चराचर जगाचा उत्पाता, पुज्य आणि गुरूंचाही गुरू आहेस. तीनही लोकांत तुझ्यासारखा अप्रतिम प्रभावशाली असा कोणीही नाही, मग तुझ्याहून वरचढ कोण असणार? म्हणून तुला परमपुज्य परमेश्वराला नमस्कार घालून प्रार्थना करीत आहे. हे देवा, प्रेमळ पिता जसा त्याच्या पुत्राच्या कल्याणासाठी किवा प्रेमळ मित्र जसा मित्रासाठी त्याचे अपराध सहन करतो तसें माझे अपराध सहन करण्यास तू समर्थ आहेस.

हे कृष्णा, पूर्वी कधीही न पाहिलेले असे तुझे विश्वरूप पाहून मी हर्षित झालो आहे. त्याच वेळी माझे मन भयाने व्याकूळ झाले आहे. आता प्रसन्न हो आणि आपले ते पूर्वीचे सामान्य रूप धारण कर. मस्तकावर मुकुट धारण केलेला असाच मी तुला पाहू इच्छितो. हे सहस्रबाहो, विश्वमूर्ती, तू त्या चतुर्भुज रूपानेच आता प्रकट व्हावे.

श्री भगवान बोलतात, हे अर्जुना, तुझ्या वरील असीम प्रेमाने मी माझे परमश्रेष्ठ विराट, असीम व अपूर्व रूप माझ्या ईश्वरी सामर्थ्याने तुला दाखवली. हे रूप तुजवीन इतरांनी पूर्वी कधी पाहिलेले नाही. हे कुरुश्रेष्ठा, वेदांनी, यज्ञानी, स्वाध्यायांनी, दानानी, विधीयुक्त कर्मांनी अथवा उग्र तपानी सुद्धा हे रूप कोणाला पहाता येत नाही. माझे हे भीषण रूप पाहून तू भिऊ नकोस. गांगरल्यासारखा होऊ नकोस. भय सोडून संतुष्ट मनाने तू तेंच माझे रूप पुन्हा पहा.

संजय सांगतो, याप्रमाणे, वासुदेव अर्जुनाला ते रूप पुन्हा दाखवतो. परंतु, तो पुन्हा भितो व त्याला ते थांबवण्यास विनंती करतो. कृष्णाने त्याचे सौम्यरूप घ्यावे असे तो त्याला सागतो. कृष्ण त्याचे नेहमीचे सौम्य रूप धारण करून त्याला धीर दिला.

अर्जुन बोलतो, हे जनार्दना, तुझे हे सौम्य मानवी रूप पाहून माझे मन पुर्ववत सावध व स्वस्थ झाले आहे.

कृष्ण बोलतो, हे माझे रूप तू पाहिलेस ते रूप पहावयास मिळणे अति दुर्मिळ आहे. देव देखील सदोदित या रूपाच्या दर्शनासाठी उत्कठीत असतात. परंतु, हे शत्रूतापना, केवळ अनन्य भक्तीनेच या प्रकारे मला यथार्थपणे जाणणे, पहाणे व माझ्याठायी तत्त्वाने प्रवेश करणे शक्य आहे. हे अर्जुना, जो योगी सर्व कर्मे माझी म्हणजे परमेश्वराची इच्छा म्हणून आहेत असें ध्यानात घेऊन त्या बुद्धिने जगतो, ते भोग घेतो तो योगी मत्परायण होऊन राहतो. माझी भक्ती करतो. आसक्तिरहित असतो, कोणत्याही भूतांचे अथवा गोष्टींचे ठायी वैर ठेवत नाही तो मला येऊन मिळतो.

श्रीमद्भगवत गीता अध्या अकरावा विश्वरूप दर्शन योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

सगुण भक्ती योग अध्याय बारावा

अर्जुन बोलतो, जे तुझ्या सगुण स्वरूपाची उपासना करतात व जे तुझ्या निर्गुण अव्यक्त स्वरूपाची उपासना करतात त्यांपैकी श्रेष्ठ कोण ते मला सांग.

श्री कृष्ण सांगतो, जे माझ्या ठायी मन लावून नेहमी एकाग्र चित्त होऊन परमश्रद्धेने माझी उपासना करतात ते मला सर्वश्रेष्ठ योगी वाटतात. परंतु, जे इंद्रियांचे संयमन करून सर्वत्र समबुद्धी ठेवून सर्व प्राणिमात्रांचे हित करण्याच्या उद्देशाने तत्पर होऊन अनिर्वाच्य (शब्दापलिकडील), अव्यक्त, सर्वव्यापी, अचिंत्य (ज्याचा अदाज घेता येणार नाही असे), अविकार्य (विकार नसलेले), अचल आणि नित्य अशा निर्गुण ब्रह्माची उपासना करतात तेही मलाच येऊन मिळतात.

अव्यक्त ब्रह्माच्या उपासनेत ज्यांचे मन गढून गेले आहे, त्यांना कष्ट अधिक पडतात. कारण देहवान मानवाला अव्यक्त ब्रह्माची प्राप्ती मोठ्या कष्टाने होते. ज्यांना तशी निर्गुण पुजा जमत नाही, ते भक्त माझ्या मूर्तीची पुजा करतात. जोवर हे अर्जुना, जे भक्त मत्परायण होऊन व आपली सर्व कर्मे मला अर्पण करून अनन्य भावाने माझे ध्यान व भजन करतात, त्या माझ्याशी एकरूप झालेल्या भक्तांचा, विलंब न लावता भवसागरातून त्वरित उद्धार मी करतोच मग ती भक्ती निर्गुण आहे कां सगुण आहे ते महत्वाचे नसते.

अर्जुन विचारतो, हे भगवंता, हे जे तू आता मला सांगितलेस ते पुन्हा नीट समजावून सांग.

श्रीकृष्ण सांगतो, त्याचे असे आहे कीं, जे माझी भक्ती करत लिंगदेहापासून आत्म्याची सुटका करण्याचा प्रयत्न करतात, त्यांना विश्वातील सिद्ध पुरुष जे माझ्याच अंश असतात ते मदत करतात. त्यांची योगसाधना सोपी होते. ते असें होते, जर खड्क्यात पडलेला इसम जोरजोरांने ओरडून हांका मारू लागला खड्क्यातून बाहेर येण्याचा प्रयत्न करत असेल तर खड्क्याबाहेरील माणसे तो ओरड ऐकून जमा होतात व त्याची सुटका सोपी होते. त्या उलट अव्यक्त ब्रह्माच्या उपासनेत ज्याने मन गढून गेलेले आहे ते भक्ती न करता निमुटपणे प्रयत्न करतात. म्हणजे असे योगी त्या खड्क्यात पडलेल्या इसमासारखे असतात जो ओरडा न करता गुपचुप बाहेर येण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्याला अर्थातच खड्क्यातून बाहेर येणे जास्त अवघड असते. असे असले तरी हे धनुर्धारी, एक गोष्ट लक्षात ठेव कीं, योगी कसाही साधना करीत असला तरी माझे त्याकडे चांगले लक्ष असते, व त्याची त्या अज्ञानरूपी खड्क्यातून बाहेर येण्याची धडपड किती प्रामाणिक आहे ते पाहून विश्वातील सिद्ध पुरुष जे माझांच अंश असतात ते त्याला न मागता मदत करत असतात. म्हणून साधना सोपी होण्यासाठी योग्यांने माझ्याच ठिकाणी आपले मन स्थिर करून काम करावे. हे धनंजया माझ्या ठिकाणी चित्त चांगल्या प्रकारे स्थिर ठेवणे जर तुला शक्य नसेल तर अभ्यासांने व पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करून ते साध्य करून मला प्राप्त करून घेण्याची इच्छा ठेव.

असा प्रयत्न करण्यासाठी तू असमर्थ असशिल तर सर्व कर्मे मला अर्पण कर म्हणजे कर्माचा मोह न ठेवता ती करत रहा असें केल्याने तू सिद्ध पावशिल आणि हे करण्याला देखील तू असमर्थ असशिल तर मग सतत चित्ती माझे ध्यान ठेवून केल्या काम्यफलांचा लोभ न ठेवता त्यांच्या फलाची हाव न ठेवता अशारितीने सावकाशपणे संयम करून तू सर्व फलांचा त्याग करून माझ्या पर्यंत येऊ शकशिल.

अभ्यासाहून ज्ञान श्रेष्ठ, ज्ञानाहून ध्यान श्रेष्ठ, ध्यानाहून कर्मफलांचा त्याग जास्त श्रेष्ठ, त्या त्यागापासून त्वरित शांती प्राप्त होते.

जो माझा भक्त निरपेक्ष, अंतर्बाह्य पवित्र, कर्तव्य तत्पर, फलांबद्दल अनासक्त, ज्याला कोणताच विकार चाळवू शकत नाही व ज्याने काम्यफलांचे आरंभ म्हणजे उद्योग सोडलेले असा असतो तो मला प्रिय होतो.

जीवांचे कार्य व आत्म्याचे कार्य ह्यातील फरक ज्याने पूर्णपणे ओळखला ह्या योगात हमखास यशस्वी होतो. असा जीवाच्या भोग कामनांपासून मुक्त झालेला योगी कशाचाही आनंद मानत नाही अथवा दुःख मानत नाही कोणाचाही द्वेष करत नाही, कधी शोक करत नाही, इच्छासुद्धा बाळगत नाही तसेंच शुभाशुभ कर्मफलांचा त्याग करणारा असतो, तो माझा भक्त मला प्रिय असतो.

जीवाला त्याचे भोग काम्य कृत्य करण्यात न मदत करता वा न विरोध करणारा अशा योग्याला शत्रू, मित्र, मान, अपमान, शीत, उष्ण, सुख, दुःख, ही समान असतात. निंदा, स्तुती त्याला समान असते. असा मौनी जे मिळेल त्यात संतुष्ट असतो. घरदार, मुलबाळं, बायको, आई आणि नातलग अशांच्या मोहात तो नसतो. असा स्थिर बुद्धि भक्तीत रमलेला, योगी मला प्रिय होतो. असें असले तरी जीव (प्राण) त्यामुळे आत्म्यावर सदैव नाराज असतो. म्हणून तो त्या आत्म्याला त्याच्या साधनेत मदत करत नाही. त्याच्या मृत्यूनंतर तो मला मिळतो, माझा गण बनून राहतो.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय बारावा सगुण भक्ती योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ योग अध्याय तेरावा

श्री भगवान बोलतात, हे अर्जुना, या शरीराला (कार्य)क्षेत्र असें म्हणतात, या क्षेत्राला जो सांभाळतो त्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात. सर्व क्षेत्रांत म्हणजे विश्वात जो क्षेत्रज्ञ तो मीच आहे. क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ ह्यांच्यात जे संबंध असतात त्याचे ज्ञान, ते खरे ज्ञान समजावे. हे क्षेत्र म्हणजे काय? कोणत्या प्रकारचे, त्याचें विकार कोणते? त्याचा प्रभाव काय? ह्याची माहिती मी तुला संक्षेपात सांगतो, ती नीट ऐक.

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ ज्ञान ऋषींनी बहुत प्रकारे विविध छंदांत कार्यकारण रुपे दाखवून दिले आहे. ते निश्चित केलेल्या ब्रह्मसुत्रांतून गायले आहे. पंचमहाभूते, अहंकार, बुद्धि आणि अव्यक्त प्रकृति, अकरा इंद्रिये (हात, पाय, लिंग, तोंड, गुद आणि मन ही कर्मेन्द्रिये, नेत्र, कान, नाक, जिभ, त्वचा ही ज्ञानेन्द्रिये), पांच ज्ञानेन्द्रियांचे पांच विषय, जीवाच्या इच्छा, जीवाच्या इतर प्रतिक्रिया जशा, द्वेष, सुख, देहातील इंद्रियांची जुळवणी, सचेनत्व, धैर्य इत्यादि घटक व त्यांचे विकार यांचा समुदाय असें हे क्षेत्र समजले जाते. अशा क्षेत्राची जी चेतना असते तिला जीव किंवा प्राण असें म्हणतात. आत्मा त्यांवर आरुढ झालेला असतो. क्षेत्राच्या सर्व व्यवहाराची जबाबदारी जीवाची असते. त्या सगळ्या कामापासून आत्मा मुक्त असला पाहिजे असे अपेक्षित असते. परंतु, आत्म्याबरोबर आलेल्या लिंगदेहाच्या दबावामुळे तो जीवाच्या कामात जाणून अथवा अजाणता हस्तक्षेप करू लागतो. त्यात तो अधिकाधिक गुंतत जातो. त्याला जास्त करून त्याचा लिंगदेह कारणीभूत असतो. आत्म्याचे लिंगदेह म्हणजे त्याच्या गत कर्माचा लेखाजोखा असलेले एक विचार तत्त्वातील गाठोडे असें समजावे. असें होणे हि एक मोठी चूक असते कारण ब्रह्माच्या नियमांप्रमाणे आत्म्याने जीवाच्या कारभारात लक्ष घालावयाचे नाही असे आहे. त्यातून आत्म्याची सुटका करण्यासाठी जी साधना करावयाची असते त्यालाच योग साधना असें समजले जाते.

दूरभिमानाचा अभाव, दंभ नसणे, शांतता, क्षमाशिलता, वागणूकीतील सरळपणा, वडीलधार्यांची सेवा करण्याची प्रवृत्ती, स्वच्छ रहाण्याची इच्छा, मनाचे स्थैर्य, मनोनिग्रह, इंद्रियोपभोगांबद्दलचे औदासिन्य हे प्रमुख गुण मानावेत. जन्म व्याधी वार्धत्य आणि मृत्यू हे आपल्याला लागणारे रोग (दोष) आहेत असें समजणे, तसेंच संभोग, संतति, परिवार इत्यादिकांत लंपट न होणे, इष्ट, अनिष्ट फलांबद्दल समभावाने पहाणे, जो माझ्याशी अनन्यभावाने अढळ भक्ति राखतो, निवडक अथवा एकांतात रहाण्याची इच्छा, सामान्य जनांचा चव्हाटा न आवडणे, अध्यात्म ज्ञाना बद्दल उत्सुकता असणे, तत्त्वज्ञानातील सिद्धांतांचे परिशिलन, या सर्व गुणांना व त्यातून उत्पन्न होणार्या निष्पत्तीस ज्ञान म्हणतात. त्याच्या विरुद्ध ते अज्ञान समजावे. अशा ज्ञानाच्या मदतीने जीव व इंद्रियांच्या ऐहिक व्यवहारांपासून आत्मा मुक्त होऊ शकतो. त्या उलट अज्ञानामुळे तो त्यांत अधिकाधिक गुंतत जातो. जे जाणल्याने जे अमृत म्हणजे मोक्ष मिळतो ते ज्ञेय (जाणण्याचे ज्ञान) मी तुला आता सांगतो. खरे पहाता, ज्ञेयाचे वर्णन करणे शब्दांच्या

पलिकडले आहे, तरी मी प्रयत्न करणार आहे. सर्व श्रेष्ठ ब्रह्म हेंच ज्ञेय (जाणण्या सारखे) असून ते अनादि अनंत आहे. तें सत् आणि असत् ह्यापेक्षा वेगळे आहे. ते सर्वव्यापी असून त्याला सर्व इंद्रियांचे ज्ञान आहे व ते सर्व कर्ता असून त्यापासून विमुक्त असें असते. ते निर्गुण असूनही सर्व गुणभोक्ते असें असते. म्हणून त्याचे वर्णन करता येत नाही. फक्त कल्पना करून ते समजण्याचा प्रयास करता येतो. ते सगळ्या सृष्ट (अस्तित्वात असलेल्या) पदार्थांत आणि त्याच्या बाहेर सुद्धा असते. ते अचल आहे व चल सुद्धा आहे, ते जवळ आहे पण त्याच वेळी दूर सुद्धा आहे, ते ब्रह्म सर्वत्र अखंड असून सर्व प्राण्यांच्या रूपात विभागलेल्या सारखे दिसते. ते भूतमात्रांचे धारण पोषण करणारे, त्याला ग्रासणारे, आणि उत्पत्ती करणारे आहे. दुसर्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे, ब्रह्मातून माया तिच्यातून प्रकृती, तितून सृष्टी असें निर्माण होत गेले आहे. हे समजून रहाणे ह्यालाच ज्ञेय म्हणतात.

हे असें असते, जसें मोठा माणूस आपल्या लहानग्याला खेळवत असतां त्याच्या खेळात असूनही नसतो कारण ते लहान मुल ज्या प्रेरणेने तो खेळ खेळते त्यात व मोठ्या माणसाच्या तोंच खेळ त्याच्या बरोबर खेळण्यात गुणात्मक फरक असतो. एक जण (बालक) खेळत असतो तर मोठा त्याला खेळवत असतो. तसे असते ब्रह्म आणि सृष्टीचे नाते. ब्रह्म मायेच्या माध्यमाने जगणारी चालवत असते. त्याचे त्यात भाग घेणे मोठ्या माणसाचे त्या खेळात भाग घेण्यासारखे असते. शाळेत शिक्षक व विद्यार्थी दोघे जातात. दोघे अभ्यास करतात पण विद्यार्थ्यांची भूमिका व शिक्षकाची ह्यात टोकाचा फरक असतो, एक शिकवण्यासाठी जात असतो तर दुसरा शिकण्यासाठी जात असतो. असा फरक आहे ब्रह्माच्या आणि मायेच्या व्यवहारात. ब्रह्म तेजस्वी असूनही अंधारमय सुद्धा असते. असे ब्रह्म सांगून समजण्यासारखे नाही. ते अनुभवाने समजावयाचे असते. आता मी तुला अरे पार्था, ब्रह्माची माहिती दिली परंतु, जेव्हां त्याचा तुला अनुभव येईल तेव्हां त्या माहितीचे ज्ञानात रूपांत होईल आणि तेव्हांच ते तुला समजेल. हे तुला संक्षेपाने सांगितले. साखर गोड आहे हे सांगून त्याची चव समजत नाही, परंतु, जेव्हां साखर चाखतो तेव्हां समजते गोड आहे म्हणजे काय. तसेच ब्रह्म अनुभवल्यानंतरच ते समजते. हा ज्ञान आणि माहिती ह्यातील फरक असतो. माहितीचे ज्ञानात रूपांतर करण्यासाठी अनुभव व त्यासाठी साधना करावी लागते ज्याच्या बदल मी तुला सांगत आहे.

अर्जुन विचारतो, हे कृष्णा तू मला सांग प्रथम बुद्धि म्हणजे काय?

श्री कृष्ण सांगतो, बुद्धि ही अशी क्षमता आहे की, जिच्यामुळे परिस्थितीतील होणार्या बदलांची तर्कशुद्ध नोंद होत असते. मी तुला अत्यंत प्राथमिक बुद्धिचे उदाहरण देतो, एक खांब आहे, त्यावर ओझे ठेवले आहे, जोवर त्या खांबाच्या वजन पेलण्याच्या क्षमते पर्यंत ओझे ठेवले जाते तोवर त्या खांबाकडून कोणतीही सुचना मिळत नाही. जेव्हां त्या क्षमतेपेक्षा जास्त ओझे ठेवले जाते तो खांब आवाज करू लागतो. त्याला बारिक चीरा पडू लागतात, हे होते कारण, त्या खांबात असलेली सुक्ष्म चेतना बुद्धि ते करते. म्हणजे अगदि निर्जीव समजलेल्या वस्तूतसुद्धा चेतना बुद्धि असते. त्याही पेक्षा उच्च दर्जाची बुद्धि

आपण प्राण्यांकडून अनुभवत असतो. ह्या उदाहरणाने मी तुला दाखवले कीं, निर्जीव समजल्या गेलेल्या गोष्टीत सुद्धा चेतना व त्याची बुद्धि असते. मनुष्याची बुद्धि अति विकसित असल्याने त्यात असंख्य छटांचा अनुभव येतो.

अर्जुन विचारतो, हे कृष्णा, मला सांग मन म्हणजे काय?

श्रीकृष्ण सांगतो मन ही एक विचारांची अवस्था आहे. ती फक्त आत्म्यालाच लिंगदेहाच्या माध्यमातून शक्य होते. जीवाला पोषण, संरक्षण, प्रजनन आणि विरंगुळा इत्यादि कामात मदत करत असते. आत्म्याला अधिक व्यापक बुद्धि व मन अशा दोन विचारांच्या अवस्था उपलब्ध असतात. त्यांच्या मदतीने आत्मा आपले व्यवहार करत असतो. हे अर्जुना, या बद्दल अधिक माहिती मी तुला नंतर सांगणार आहे. प्रकृती (जड समुदाय) व परमात्मा ही दोनही अनादी आहेत असे जाण. रागद्वेष अशा विकारांने आणि गुणांनी जे प्रकृतीपासून उत्पन्न होत असतात, त्यांचे चैतन्य जोवर तो देह आहे तोवर कार्यरत असते जसे देह कार्यरत रहात नाही (मृत्यू) तसे ते चैतन्य म्हणजे जीव सुद्धा नष्ट होतो. आत्म्याचे चैतन्य व जीवाचे चैतन्य ह्यात हा मोठा भेद असतो. म्हणून अर्जुना, हे लक्षात घे कीं, जीवाचे ते चैतन्य मायावी असते व आत्म्याचे खरे असते. ते आत्म्याचे चैतन्य सत् आणि जीवाचे चैतन्य असत् असे समज.

मनुष्यात ज्याप्रमाणे, पांच कर्मेन्द्रिये, पांच ज्ञानेन्द्रिये, पांच विषय आणि मन असे मिळून सोळा कार्ये असतात, तसेच पांच महाभूते, अहंकार, बुद्धि मिळून सात कारणे असतात, त्याप्रमाणे प्रकृतीत सुद्धा ती (कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये, विषय, मन ही कार्ये व पांच महाभूते, अहंकार बुद्धि, ही कारणे असतात. त्यामुळे त्यांचे कर्तृत्व जे आपल्याला दिसते त्यामागे ती प्रकृति असते. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे जसे आत्मा आणि शरीर ह्यांचे नाते असते तसेच ब्रह्म आणि प्रकृतीचे नाते असते, प्रकृती ब्रह्माचा देह असतो असे समज. त्यात गुंतून गेल्यामुळे आत्मा सुखदुःखांच्या भोगाला कारण असतो. कारण प्रकृतीत तो परमात्मा अधिष्ठीत झाला कीं, तो तिच्या गुणांचा भोग घेऊ लागतो. त्यामुळे त्याचा त्या गुणांशी संबंध येतो. जसे एकाद्या घरात मनुष्य राहिला कीं, त्या घराचा उपभोग तो घेतो व त्याची त्याला सवय होते तसे हे असते. ते घर सोडतांना त्या घराच्या सवयीमुळे तो त्या घरात गुंतलेला असतो तसे हे होत असते. त्या घराच्या प्रेमात पडतो, त्याचा अहंकार त्या घराला जोडला जातो असे झाले कीं, तो त्या घरात अडकून जातो तसे हे होत असते. असा मनुष्य नवीन घरात जातांना आपल्या पहिल्या घराची आठवण ठेवून तसेच घर असावे अशी इच्छा करतो व त्यामुळे पुन्हा जन्म घेतांना आत्मा नवीन जन्म पहिल्या सारखाच असावा असे पहात असतो. त्या प्रमाणे त्याला तसे घर (शरीर अथवा कुळ) पुढच्या जन्मी मिळण्याची शक्यता असते. म्हणजे आपले जन्मसुद्धा आपल्या इच्छेनुसारच होत असतात. त्यात ब्रह्म हस्तक्षेप करत नाही. त्या रचनेचे जे गणित आखून ठेवलेले आहे त्याप्रमाणे सगळे आपसुकपणे होत

असते. परंतु, जर त्याला त्याचे रहाते घर (कुळ, शरीर) आवडत नसेल तर तो नवीन घराची कल्पना वेगळी करू शकतो व तसे त्याला मिळते.

लहान मुलाच्या खेळात रमलेला मनुष्य जसा त्यात अडकू शकतो त्याप्रमाणे, आत्मा देहात अडकत असतो. परमेश्वाने प्रथम माया त्याच्या विचारातून उत्पन्न केली, त्यातून प्रकृती, त्यातून चराचर तयार झाले, त्यातील जीव (रसायनिक बुद्धि) अनेक झाल्या, शेवटी मनुष्य निर्माण झाला, त्यात मनुष्याचा जीव आत्म्यासाठी सुयोग्य ठरला. त्यानंतर आत्मा त्यावर आरुढ झाला. अशारितीने "मी" (अहंकार) झालो.

जीवाच्या देहांत कालोघात अनेक स्थित्यंतरे होत गेली. परंतु, आज जसे समजतात तसे कीं, एका प्रकारच्या प्रजाती पासून दुसरी तयार झाली, हे गीतेला मान्य नाही. माकडापासून माणूस झाला हे खरे नाही. माकडांपासून माकडांच्याच विविध जाती उपजल्या आणि माणसापासून माणसांच्या अनेक जाती तयार झाल्या असें आपले धर्मशास्त्र सांगते.

यथावकाश आत्मा इंद्रियांचा भोग घेत त्यात गुंतून गेला व स्वताला विसरून आपणच देह आहोत असें समजू लागला. अशारितीने क्षेत्रात क्षेत्रज्ञ फसला. प्रत्येक जन्माचे भोग व त्या मागील वासना आणि विचार त्याला चिकटत गेले अशी अनेक जन्मी पुढे लिंगदेहाच्या रूपाने त्या आत्म्यावर चढत गेली. सुरुवातीला जो जन्म आत्म्याने घेतला त्याचे जे लिंग होते ते त्या लिंगदेहाचे असते व तो आत्मा नेहमी त्याच लिंगाच्या शरीरात आरुढ होत असतो. म्हणून साधारणपणे एकदा पुरुष म्हणून जन्म घेणारा आत्मा नेहमीच पुरुष म्हणूनच जन्म घेत असतो. केव्हातरी त्या आत्म्याला उमगते कीं, तो त्या प्रकृतीत अडकला आहे, त्यासाठी बर्याच वेळा सिद्ध ऋषी चांगल्या सात्त्विक आत्म्यांना तशी प्रेरणा देऊन जागृत करतात. त्यानंतर तो आत्मा त्याच्या खर्या रूपाच्या शोधाला लागतो. त्यासाठी जी विद्या त्याला मदत करते तिला अध्यात्म विद्या असें म्हणतात.

साधनेच्या पहिल्या टप्प्यात तो जीव आणि आत्मा त्याच्यातील फरक लक्षात घेतो. सामान्य माणूस जो अजून इंद्रियांच्या भोगात गुंतला आहे तो ह्यांतील फरक सहसा समजत नाही. तो जीव आणि आत्मा हे एकच आहेत असे समजत असतो. त्यावेळी जीव आणि आत्मा एकत्रच असल्यामुळे त्या अस्तित्वाला जीवात्मा असे म्हणतात. योग्याच्या बाबत हे वेगळे असतात. त्या प्रमाणे योगी त्याच्या मनात येणारे विचार जीवाचे आहेत कां आत्म्याचे ते ओळखून त्यांची यथायोग्य दखल घेत असतो.

क्षेत्रज्ञ प्रकृतीहून वेगळा असतो. अत्यंत श्रेष्ठ असा परमात्माच असतो. तो ह्या क्षेत्ररूपी देहात सापडल्यामुळे प्रकृतीचे खेळ जवळ राहून पहाणारा, त्यांना अनुमोदन देणारा देहाचा धारक, सुखदुःखांचा अनुभव घेणारा, किंबहुना ह्या प्रकृतीरूप खेळाचा सुत्रधार समजला जातो. अशाप्रकारे आत्मा निर्गुण व प्रकृती सगुण हा फरक जो जाणतो तो कसाही वागला तरी त्याला दोष लागत नाही. तो पुन्हा पुन्हा जन्म घेत नाही. परंतु, जोवर ती लिंगदेहाची पुढे (कर्मफलांचे थर) आत्म्यावर आहेत तोवर तो आत्मा त्यांना

नष्ट करे पर्यंत जन्म घेत असतो. हे लिंगदेहाचे आवरण नाहीसे करण्यासाठी कोणी योगी शुद्ध झालेल्या सुक्ष्म बुद्धिने ध्यानाच्या द्वारा म्हणजे भक्तीमार्गाने, कोणी ज्ञानयोगानी तर कोणी कर्मयोगाने प्रयत्न करत असतात. परंतु, असे ज्ञान नसलेले गुरुच्या कडून अंधश्रद्धेने उपदेश घेऊन त्यांचे पालन करून सिद्ध होत असतात.

हे भरतश्रेष्ठा, स्थावर (जागेवरून न हलणारी) व जंगम (हलणारी) अशी कोणतीही वस्तु उत्पन्न होण्यासाठी क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ ह्यांचा संयोग होणे जरूरीचे असते हे लक्षात ठेव.

सर्व चीजवस्तु सजीव निर्जीव अशा सर्वांत परमेश्वराचे अधिष्ठान असते हे समजून घे. ते जाणणारा योगी कोणत्याही वस्तु अथवा चराचराचा अपमान करत नाही. प्रत्येक गोष्टीचे ह्या प्रकृतीत कार्य आहे हे समजून तो सगळ्यांशी समजूतदारपणे वागतो. त्याच्या कडून होणारी सगळी कामं प्रकृती करून घेत आहे असे समजूनच ती करत असतो. त्या प्रमाणे तो त्याच्या आत्म्याला अकर्ता समजतो. ते जो जाणतो तोंच खरा तत्त्वज्ञ आणि त्याची बुद्धि स्थिर असते.

जेव्हां सर्व भूतांचा भिन्नभिन्नपणा एका आत्म्यात स्थित आहे आणि आत्म्यापासून हा सर्व विस्तार झाला आहे असे समजतो तेव्हां त्याला ब्रह्म प्राप्ती होते.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय तेरावा क्षेत्र क्षेत्रज्ञ योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

गुणत्रयविभाग योग अध्याय चौदावा

श्री भगवान बोलतात, सर्व ज्ञानातील उत्तम ज्ञान मी तुला सांगत आहे. हे ज्ञान जाणूनच सर्व मुनी या संसारातून सुटून परमगतीला गेले. या ज्ञानाचा आधार घेऊन माझ्या स्वरूपाला प्राप्त झालेले म्हणजे माझ्याशी एकरूप झालेले पुरुष सृष्टीच्या उत्पत्ती काळी जन्मत नाहीत व प्रलयकाळी नाश पावत नाहीत. माझी तत्त्वतः ब्रह्मरूप असलेली मूळ प्रकृती हेंच सर्व भूतांचे उत्पत्ती स्थान आहे. त्या मूळ प्रकृतीस्वरूप उत्पत्तीस्थानात मी जेव्हां माझे उत्पत्तीकारक असें बीज पेरतो, तेव्हां त्यापासून सर्व भूतांची (वस्तुमात्रांची) उत्पत्ती सुरू होते. त्या बिजापासून जीवरसायनिक परिणाम, असा जीव, अनेक भूतांत निर्माण होतो, तो आत्मा नसतो. तर ती एक प्रकृतीतील माया असते. जीव ही मायेने निर्माण केलेली आत्म्याची प्रतिकृती असते. मनुष्य सोडून इतर कोणत्याही प्राण्यात आत्मा जागृत अवस्थेत नसतो. असे असले तरी त्या जीवांचा उत्पादक जनक मीच असतो. इंद्रियानी पूर्ण असलेला सजीव निकामी झाल्यावर तेथून नष्ट होतो त्याला आपण म्हणतो कीं, तो जीव मृत झाला. फक्त मनुष्याच्या मरणातून आत्मा लिंगदेहानिशी वेगळा होतो. इतर प्राण्यात तो सुप्तावस्थेत असल्याने तो निष्क्रिय असतो. मनुष्याला जीव आणि आत्मा असें दोनही असतात. असे असण्याचे कारण, फक्त मनुष्य जन्मात आत्म्याचा अध्यात्मिक उद्धार अथवा ह्रास होऊ शकतो अशी रचना आहे. इतर चराचरात आत्मा त्याच्या लिंगदेहासह सुप्त अवस्थेत असतो, केवळ त्यातील जीवाला चेतना पुरवत असतो. कारण, आत्मा नसेल तर त्यात चैतन्य प्राप्त होत नाही. मृत्यूसमयी जीव शरीराची इंद्रिये निकामी झाल्यांमुळे नष्ट होतो. आत्मा आपल्या लिंगदेहाने ग्रासलेला अशा अवस्थेत तेथून बाहेर पडतो व पितर लोकांत पिशाच्च अवस्थेत रहातो. यथावकाश पुन्हा आत्म्याला जन्म घेण्याची लालसा होते तेव्हां तो सोयिस्कर जीव पाहून अखेरीस तो मिळाल्यावर त्यावर आरुढ होऊन पुनर्जन्म घेतो. आत्मा त्याच्या बरोबर असलेल्या लिंगदेहाशी साधर्म्य असलेला जीव आरुढ होण्यासाठी निवडत असतो. जोवर असा जीव उपलब्ध नाही तोवर आत्मा तसांच पितर लोकांत तात्कळत पडलेला असतो. असा आत्मा पितर लोकांत रहाणार कां स्वर्ग लोकांत हे त्या आत्म्याच्या मरणकालीन अध्यात्मिक अवस्थेवर विसंबून असते.

अर्जुना, आता मी तुला सृष्टीचे तीन गुण कसे असतात ते सांगतो. ते तू नीटपणे ऐक. अशा सजीव सृष्टीचे काम चालण्यासाठी सत्व, रज आणि तम असें तीन गुण प्राकृतीपासून उत्पन्न झाले आहेत. त्यात सगळ्या गोष्टी बद्ध झालेल्या आहेत. स्वयंभूची अध्यात्मिक उर्जा अवकाशात पसरलेली असते परंतु, ती सारखी पसरलेली नसते. कांहीं ठिकाणी तीव्र तर कांहीं ठिकाणी मध्य आणि कांहीं ठिकाणी सौम्य अशी विभागलेली असल्याने हे तीन गुण तयार झाले आहेतच. तीव्र जेथे होती तेथे सात्त्विक भावाचा प्रभाव

झाला. जेथे मध्यम तेथे रजोगुण वाढला आणि जेथे सौम्य अथवा शून्य तेथे तमोगुण व दुर्गुण ह्यांचा प्रभाव आढळतो. सृष्टीतील सगळ्या गोष्टी अशामुळे ह्या तीन गुणात विभागलेल्या असतात.

त्या गुणातील प्रकाशक व अल्पदोषी असा हा सत्व गुण बऱ्या पैकी निर्मळ असल्यामुळे सुख व ज्ञान यांच्यात जीवात्म्याला बांधून टाकतो. सत्व गुणामुळे त्याने प्रभावित असा जीवात्मा ज्ञानलालसा आणि संशोधन बुद्धि ह्यांने प्रेरित होत असतो. त्या प्रमाणे त्या प्रकारच्या देहात तो बद्ध होतो.

रजोगुण हा रंजनरूप असून भोगेच्छा, आसक्ती पासून उद्भवतो असें जाण व त्या मोहात तो आत्म्याला अडकवून ठेवतो.

सर्व लोकांना मोहात पाडणारा तमोगुण हा अज्ञानापासून उत्पन्न होत असतो. तो जीवात्म्याला प्रमाद, आळस, निद्रा यांनी बद्ध करत असतो. हे भरत कुलोत्पन्न अर्जुना, सत्वगुण सुखाची हौस वाढवतो त्या जीवात्म्यात. रजोगुण कर्माबद्धल आसक्ती वाढवतो, तमोगुण अनाडीपणा, मागसलेपणा, उनाडकी, बेजबाबदारपणा असे दुर्गुण वाढवतो. माणसाच्या जीवन काळात तो या तीन गुणात वेगवेगळ्या प्रसंगी सापडून फसत असतो जे त्या त्या परिस्थितीनुसार होत असते. साधारण मनुष्य त्यात अडकून आपले जीवन जगत असतो. योगी ह्यांपासून अति सावधपणे आपली कामे करत असतो. तर साधारण माणूस त्यात अडकण्यात धन्यता मानतो. तमोगुणी व रजोगुणी त्यात अडकण्याचे विविध सबबी देऊन समर्थन करत असतो. पुन्हा पुन्हा त्यामध्ये फसण्यात रहाणे पसंत करतो. अज्ञान वाढत जाते व परिणाम स्वरूप तसे लोक माझ्यापासून दूर जातात. खरा योगी त्याच्यातील रजोगुण आणि तमोगुण मोडून सत्वगुणाला प्रबळ करतो. ते विशिष्ट पद्धतीने मनाला आवरून व इच्छांचे नियंत्रण करून साध्य होते. त्याची माहीती मी तुला आधी सांगितली आहे. (समर्थ रामदासांनी त्यांच्या दासबोधात लक्षण चिकीत्सा दिल्या आहेत त्या वाचाव्या म्हणजे त्रिगुणाची अधिक चांगली माहीती मिळेल.) अज्ञानीपणात धन्यता मानणारे त्या उलट सत्व रज ह्यांना हटवून तमोगुण वाढवतात व अधोगतिला जातात कारण त्यांची अध्यात्मिक उर्जा कमजोर होत असते. सत्वगुण चांगल्या गोष्टीत माणसाला अडकवून ठेवतो, रजोगुण मध्यम गोष्टीत व तमोगुण हलक्या गोष्टीत अशारितीने हे तीनगुण आत्म्याला पुन्हा भवसागरात पकडून ठेवण्याचे कार्य करतात. म्हणून खरा योगी ह्या सर्व गुणांपासून स्वताला मुक्त ठेवण्याचा प्रयत्न करत असतो. तरी सत्व गुणी अध्यात्मिक दृष्ट्या प्रबळ असल्याने तो अध्यात्मिक साधनेत यशस्वी होण्याची जास्त शक्यता असते. म्हणून अरे पार्था, माणसाने सत्वगुणी रहाण्याचा प्रयास केला पाहिजे कारण कोणत्या तरी गुणात त्याला रहावेच लागते. विश्वातील कोणतीही गोष्ट ह्यांच्या बाहेर असू शकत नाही. शरीरातील अशुद्ध द्रव्यांमुळे तमोगुण वाढत असतो. जसे शरीर शुद्ध असते त्या शरीरात सत्वगुण अथवा रजोगुण वाढत असतो. सत्वगुणी ज्ञान लालसा, विद्यार्जन आणि अध्यात्म ह्यात रमतो. रजोगुण सत्ता, धन, अधिकार, चढाओढ, महत्वाकांक्षा ह्यात रमतो. तमोगुणामुळे आळस, नकारात्मक प्रवृत्ती, व्यसनीपणा, निद्रा, बेजबाबदारी, गुन्हे करण्याची इच्छा असे दोष वाढतात. तरीसुद्धा जर सर्वकांहीं मनासारखे झालेले

असेल तर तमोगुणीसुद्धा सत्वगुणी किंवा रजोगुणी सारखे वागत असतात. मनासारखे नाही झाले तर सत्वगुणीसुद्धा प्रसंगी तमोगुणी सारखे वागू शकतात. रजोगुणामुळे तो क्रोध, लोभ, मद, मत्सर अशा दोषांत रहातो. एकंदर अरे अर्जुना, हे तिनही गुण आत्म्याला प्रकृतीत अडकवून ठेवण्याचेच काम जास्त करून करत असतात. म्हणून खरा योगी त्या सगळ्याच्या बाबत दक्ष असला पाहिजे. मुक्त आत्मा ह्या तीनही गुणांपासून मुक्त झालेला असतो. कांहीं समजतात सत्वगुणी अध्यात्मिक दृष्ट्या उत्तम परंतु ते खरे नाही. कारण सत्वगुणीसुद्धा प्रकृतीचाच हिस्सा असतो. त्यात अडकलेला कधी खाली घसरून रजो किंवा तमो गुणी होण्याचा संभव असतो, ते सांगता येणार नाही. म्हणून सत्वगुणात अडकलेला आत्मा जरी चांगला वाटत असला तरी तो मोक्षाला जाऊ शकत नाही तो जन्ममृत्यूच्या फेर्यातच अडकलेला रहातो. परंतु, असा सत्वगुणी मेल्यावर गुणीजनांच्या निर्मल लोकांत रहातो पुढचा जन्म येई पर्यंत. रजोगुणी मेला कीं पुन्हा त्वरित कामासक्त मनुष्य लोकात जन्म घेतो. तमोगुणी नीचकुळांत जन्म घेतो. ह्या दोन गुणाचे लोक मधल्या काळात पिशाच्च योनीत रखडत असतात. ते त्या काळात त्यांच्या वासनासक्त जीवनामुळे अत्यंत हालाकीच्या अवस्थेत तेथे केविलवाणे रहात असतात.

पुण्यकर्माचा परिणाम ज्ञानमय व सात्विक असतो. रजसचा लोभयुक्त, दुःख कारक व तमोगुणाचा मोहात अडकून रहाण्याचा असतो. प्रकृतीच्या आधारे जन्म घेणारा जीवात्मा या तीन गुणाखेरीज कर्म करू शकत नाही. हे पूर्णपणे ओळखून जो योगी त्या गुणांपासून येणार्या अनुभवाने उत्तेजित न होता त्यांपासून दूर रहातो एकाद्या त्रयस्था सारखा त्या गुणांचा प्रताप पहात असतो तो त्यांमुळे बाधित होत नाही. असा योगी ह्या तिनही गुणांच्या पलिकडे असलेले माझे तत्त्व ओळखतो असा तो माझ्या स्वरूपात मिळतो. देहाच्या उत्पत्तीला कारणीभूत असलेल्या ह्या तीन गुणांपासून जो मुक्त होतो तो जन्म – वार्धक्य – मरण ह्यांपासून व त्यांमुळे येणार्या दुःखापासून मुक्त होते. असा तो मोक्षाच्या दिशेने वाटचाल करू लागतो.

अर्जुन विचारतो, हे प्रभो, या तीन गुणांना उल्लंघून गेलेला योगी कसा असतो व तो ह्या गुणांपासून स्वताला कसे दूर ठेवतो. श्री कृष्ण सांगतो, जो हे जाणून असतो कीं, या तीन गुणांशिवाय प्रकृती मध्ये काम करणे शक्य नाही व म्हणून त्यांच्यामुळे विचलीत न होता, तो आपली कामं करत असतो औदासिन्य वृत्तीने. त्या औदासिन्य वृत्तीमुळे ते जरी प्रसंगी उत्तेजित झाले तरी त्यांचा प्रभाव वाढू शकत नाही. त्यांच्याकडे तो योगी बुद्ध्या (जाणून बुजून) दुर्लक्ष करत असतो. एकदा तशा प्रकारे जगण्याची सवय झाली कीं सगळे सोपे होते. ह्या तीन गुणांचा संबंध त्या सहा दोषांशी असतो. ज्याने ते जिकले त्याला हे तीन गुण बाधत नाहीत. असा योगी त्याच्या सगळ्या जीवनाकडे त्रयस्थाच्या दृष्टीने पहात असतो. जीवाच्या सर्व व्यवहारांकडे एकाद्या निरीक्षकाच्या दृष्टीने पहात त्यांत विशेष रस न घेता परंतु, युक्त चित्त अशा अवधानाने त्या व्यवहाराचे नियंत्रण करून त्यांच्या मयदित ते आहेत हे पहणारा व ते उत्तमरित्या पार पाडणारा योगी या तीन गुणांवर लक्ष ठेवू शकतो. अशारितीने तो ह्या गुणांवर मात करतो.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय चौदावा गुणत्रय विभाग योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

पुराण पुरुषोत्तम योग अध्याय पंधरावा

श्री भगवान बोलतात, ज्याची मुळं वर आणि शाखा खाली आहेत, जो कधीही नाश पावत नाही व ज्याला ज्ञानाची पालवी येते त्या वृक्षाला अश्वत्थ वृक्ष असे म्हणतात. त्याचे यथार्थ रूप जो जाणतो तो सर्वज्ञ समजावा. सत्व, रज आणि तम या गुणांनी वाढलेल्या त्याच्या शाखा खाली म्हणजे भुलोकात पसरतात. व त्यांची मुळं कर्मविपाकाच्या वर सर्वत्र पसरत असतात. तो वस्तुतः अव्यक्त आहे. त्याप्रमाणे त्याचा अंत, आरंभ व स्थिती दिसत नाही. त्याची कर्मविपाकरूपी मुळं अनासक्तीरूपी (औदासिन्य वृत्ती) तीक्ष्ण शस्त्रांने तोडून म्हणजे कर्मविपाकाची अनेक जन्माची बंधने मोडून त्यानंतर ज्यापासून आद्य प्रवृत्ती उत्पन्न झाली त्या आदिपुरुषाला प्राप्त व्हावे ह्या हेतूने ज्या पदाच्या ठिकाणी पोहोचलेले पुरुष पुनः परत येत नाहीत ते पद शोधावे लागते. अशावेळी सद्गुरु प्रसाद झालेला असतो आणि त्यांच्या कृपेने पुढील साधना सिद्ध होते. प्रत्येक जीवात्म्याचा असा अश्वत्थ वृक्ष त्या जीवात्म्याच्या जीवन शैलीनुसार वाढत असतो.

हे अर्जुना, तुझा एक जन्म हा पहिला नाही, तर तो अनेक जन्माच्या मालिकेतील एक आहे. म्हणजे जेव्हां योगी साधना करतो तेव्हां त्याला केवळ ह्यांच जन्माचे पाप पुण्याचे हिशोब चुकते करावयाचे असें नाही तर त्या सगळ्या असंख्य जन्माचा तो हिशोब चुकता करावयाचा असतो. जसे हिशोब करतांना सगळी जुनी येणी देणी हिशोबात घ्यावी लागतात तसे हे असते. ते सगळे हिशोब लिंगदेह देत असतो कारण, त्याच्याकडे तो लेखाजोखा साठवलेला असतो. हे तुला समजले पाहिजे.

मनुष्य विषयांचे उपभोग मनाने घेत असतो परंतु, जेव्हां तो त्याच्या फलांचा बुद्धिने अभ्यास करतो तेव्हां, त्याला विषय उपभोगांची अपूर्णता समजू लागते व तो वैराग्याकडे झुकू लागतो. प्रथम जीव आणि आत्मा ह्यांतील फरक समजल्यावर योगी अधिकच वैराग्याकडे सरकू लागतो. पुढे ती प्रक्रिया वाढत जाते. असें असले तरी शरीराच्या बाल्य, तरुण आणि वृद्धत्व ह्या अवस्था नुसार हे शक्य होत असते. म्हणजे असें, बाल्यावस्थेत योग साधना शक्य नसते कारण, त्यासाठी आवश्यक असणारा जोर शरीराच्या कमकुवत असण्यामुळे नसतो. जीव वाढत जातो त्यानंतर तारुण्यात जीवाचा व इंद्रियांचा जोर एवढा असतो कीं, आत्म्याला कांही वाव नसतो. तारुण्याचा जोर उतरला कीं, जीव व शरीर थकलेसे असते, आता आत्मा, बुद्धिचा वापर करून साधना करू शकतो. भोगांची निरर्थकता वगैरे बाबी तेव्हां स्पष्ट होऊ लागतात. म्हणून योगी साधना सुरू करतो त्या जन्माची. हांच योग्य काळ असतो साधना त्या जन्माची करण्याचा. त्याला सन्यासाश्रम व वानप्रस्थाश्रम असें म्हणतात. परंतु, जर तो आधीच्या जन्मापासून साधक असेल व त्यांने कांहीं साध्य केले असेल तर ते घेऊनच तो ह्या जन्मात आलेला असल्यामुळे तो

त्या आधी म्हणजे तरुणपणी साधना करू शकतो. ते प्रत्येक माणसाचे वेगळे असते. त्यासाठी योग्याला दैवी संपदा प्राप्त करून घ्यावा लागते.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय पंधरावा पुराण पुरुषोत्तम योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

दैवी आसुरी संपदा विभाग योग अध्याय सोळावा

अर्जुन विचारतो, मित्रा कृष्णा, तू मघा दैवी संपदांबद्दल बोलला होतास त्या कोणत्या ते नीट सविस्तरपणे सांग.

श्री कृष्ण सांगतो, हे अर्जुना, आता मी तुला दैवी संपदा कोणत्या ते सांगतो. निर्भयता, पूर्ण सात्त्विक प्रवृत्ती, ज्ञान आणि कर्मयोग या दोहोंविषयी तारतम्यांने वागणे, दानशूरता (मदत करण्याची प्रवृत्ती), इंद्रिय सुखांबद्दल जीवाच्या स्वाभाविक मर्यादीत हाव, यज्ञ (योजनापूर्वक काम करण्याची सवय), तप, सरळपणा, अहिंसा (इतरांप्रती चांगले वागणे), सत्य, क्रोध नसणे, त्यागवृत्ती, मनात कोणाबद्दल दुष्टावा न बाळगणे, शांती, प्राणिमात्रांबद्दल आपुलकी, निर्लोभता, नम्रता, जनलज्जा, अव्यापारेशू व्यापर न करणे (आपले काम बरे किं आपण बरे अशी वर्तणूक), तेजस्विता, क्षमाशिलता, कोणाचा द्वेष न करणे, धृति, शुचिर्भूतता, दुराभिमान नसणे असें चांगले गुण हे दैवी संपदा म्हणून समजले जातात. अशी दैवी संपदा प्राप्त झालेला माणूस नेहमी सुखी, शांत मनाचा, स्थिर बुद्धि असलेला, संतुष्ट असतो. तो मला सारखा स्मरत असतो. जो जे कांहीं करतो ते मला स्मरून करतो, जसे माझी परवानगी घेऊन करतो. त्याला आरोग्याचे स्वास्थ्य लाभते आणि म्हणून त्या गुणांना दैवी संपदा असें म्हणतात.

अर्जुन विचारतो, आता मला सांग आसुरी संपदा कोणत्या.

भगवंत सांगतात, अरे धनंजया, आसुरी संपदा घेऊन जन्मणारा त्याच्या अंगी दांभिकपणा, गर्विष्ठपणा, दुराभिमान, घमेंड, वेळोवेळी खरोखर रागावणारा, दुष्ट, बेपर्वाईने वागणारा, उन्मत्त, अज्ञानी ह्या दोषपूर्ण गुणांचा असतो.

अरे अर्जुना, दैवी संपदा माणसाला मोक्षप्राप्तीचा मार्ग देतात. आसुरी संपदा माणसाला नरकाचा मार्ग दाखवतात. आसुरी संपदात अडकलेला प्रकृतीच्या मायेत फसलेला असतो, कारण त्याचा अहंकार तामसी गुणांनी बिघडलेला असतो. दैवी संपदा असलेला माणूस सत्वगुणांच्या प्रभावात असतो. तुला आणखीन एक सांगतो ते नीटपणे ऐक, ह्या लोकी दैवी व आसुरी असे दोन प्रकारचे मनुष्य असतात. त्यातील दैवी प्रकारचे वर्णन मी आधी सांगितले आहे. आता आसुरी लोकांचे वागणे कसे असते ते सांगतो.

आसुरी लोकांना प्रवृत्ती आणि निवृत्ती म्हणजे काय करावे व काय करू नये ह्याचे ठरवण्याची क्षमता नसते. त्यांची तर्कगति (तर्क करण्याची क्षमता) बरोबर काम करत नसते. ते येणार्या प्रत्येक अनुभवाचा नेहमी विपर्यास करत असतात. नेमके चुकीचे अर्थ काढतात. ते समजतात कीं, प्रकृती, सत्य, ईश्वर, असत्य, निराधार, बेवारस असे हे जग एकमेकांपासून न निर्माण होता वेगवेगळ्या मुलद्रव्यातून उत्पन्न

झालेले म्हणून आपण कांहीं करण्यास मोकळे आहोत, त्या खेरीज ह्या जगाचा दुसरा कांहीं उपयोग नाही, रचना तत्त्वाबद्दल अज्ञान असा तो असतो. कर्मविपाकाचा सिद्धांत तो मानत नसतो.

कर्मविपाक म्हणजे आपण जे कांहीं करतो ते सगळे आपल्याकडे जेवढ्यास तेवढे असे परत येत असते. चांगल्या कामाचे चांगले परिणाम व वाईट कामाचे वाईट परिणाम आपल्याला पुढच्या जन्मा भोगावे लागणार आहेत असे समजणे.

आसुरी संपदात रमणारे आत्मा, परमेश्वर मानत नाहीत. ह्या जगात आपण आपल्या अध्यात्मिक उद्धारासाठी जन्मत असतो, केवळ भोग भोगण्यासाठी नाही, ही समज त्यांना नसते. ते समजतात, भोग भोगा आणि वाढेल ते करून मजेत रहा. त्यांच्या मनात जगातील गोष्टींबद्दल तुच्छतेचे धोरण असते. पहिले गृहीत तत्त्व आहे, आपल्याला पुनर्जन्म प्राप्त होणार आहे व त्यात आपल्या ह्या जन्माच्या चांगल्या वाईट कर्माची फळे भोगावी लागणार आहेत.

दुसरे गृहीत तत्त्व आहे, अद्वैत, त्यानुसार हे जग काम करते असे समजले जाते. त्याप्रमाणे दुसऱ्याचे वाईट चिंतीले अथवा केले तर पुढच्या जन्मी स्वताचेच वाईट होते व जर दुसऱ्याचे चांगले चिंतीले व केले तर पुढच्या जन्मी स्वताचे चांगले होत असते. म्हणून नेहमी इतरांचे चांगले चिंतावे व करावे.

तिसरे गृहीत तत्त्व आहे कर्मविपाक, त्यानुसार ह्या जन्मी आपण केलेले कर्म आपल्याकडे फलरुपांने पुढच्या जन्मी नशीब बनून परत येते. चांगल्या कामाची चांगली फळे व वाईट कामाची वाईट फळे मिळतात. आपल्या पुढच्या जन्माचे भाग्य आपणच लिहित असतो. म्हणून प्रत्येक गोष्ट करतांना त्याचे समप्रमाणात प्रतिक्रिया आपल्यावर पुढच्या जन्मी येणार आहे हे समजून काम करणे.

चौथे गृहीत तत्त्व आहे, शक्तिसातत्य. त्यानुसार कर्मविपाकाचे फळ जेवढ्यास तेवढे असे पुढच्या जन्मी नशीबाच्या रुपांने मिळते.

पांचवे गृहीत तत्त्व आहे इच्छापूर्ती. ह्यानुसार ह्या जन्मात आपण जी इच्छा तीव्रतेने आयुष्यभर जोपासतो ती इच्छा जर आपला पुण्यसंच पुरेसा योग्य असेल तर पुढच्या जन्मी पूर्ण होते. समजा, ह्या जन्मी तुम्ही कुरूप आहात व आपण सुंदर दिसण्याचे इच्छित असाल तर पुढच्या जन्मी तुम्ही सुंदर होता. श्रीमंत होण्याची इच्छा आहे व पुण्यसंच पुरेसा आहे तर श्रीमंत घरात जन्म घेता. ह्यासाठी माणसांने आपला पुण्यप्रभाव वाढवण्याच्या दृष्टीने सर्व जीवन निष्पाप जगले पाहिजे. त्याशिवाय ध्यान साधनेला वेळ द्यावा.

माणसे पैसा कमावण्यात व त्याचा संचय करण्याच्या मागे जेवढे असतात तितके जर ते पुण्यसंच करण्यात लक्ष घालतील तर ते जास्त सुखी व यशस्वी होतील. हा सनातन धर्माचा (हिंदूसाठी) मूलमंत्र आहे. माणसाची खरी लक्ष्मी असते त्याचा पुण्यसंच, पैसा

नाही, हे जो ओळखतो तो खरा हिंदू पैसा फक्त ह्या जन्मी उपयोगी असतो पण पुण्यसंच अनेक जन्मात उपयोगी रहातो. कांही लोक पैशासाठी पाप करतात ते अतिमूर्ख समजावेत. प्रत्येक हिंदूने ही पांच धोरणं समजून जगावयाचे असते. हे पांच नियम न मानणारा आसुरी संपदेत अडकलेला असतो.

ते न मानण्याच्या हट्टामुळे ते नष्टकर्मी, अल्पबुद्धि, प्रसंगी क्रूरकर्मी, घातकी व जगाच्या नाशासाठीच जणू जन्मले आहेत, कसेही कांहींही, करावे त्यामुळे कांहीं बिघडत नाही असें समजणारे, म्हणून बेजबाबदारपणे वागणारे, कोणालाही जाब देण्याची गरज नाही असें मानणारे, त्यांच्या हातून अघोरी कृत्य सहजपणे होत असते असें, सर्व सहा दोषांत (काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर) अडकलेला, विषय भोगात धुंद झालेला, व्यसनांध, मर्यादा तत्त्वाचे भान नसलेला, अशुद्ध विचारात रमणारा, असभ्य, असा तो असतो. सुविचारांची खिल्ली उडवण्यास फुशारकी समजणारे असतात. शरीरात सगळे आहे असे समजणारे, वासना पूर्ती हांच जीवनाचा मुख्य उद्देश आहे असे समजणारे, मी करतो असें समजणारे, मी माझ्यासाठी जगतो असे समजणारे, प्रसंगी परमेश्वराला आव्हान देणारे, सर्व गोष्टी लैंगिक भोगांशी जोडणारे, अध्यात्म, योग साधना अशा पारमार्थिक विषयांबद्दल तुच्छता बाळगणारे, कामेच्छा तृप्ती हांच एकमेव उद्देश जीवनाचा आहे असें समजणारे, नैतिक बंधनांना न मानणारे व म्हणून चोरी, अत्याचार, अन्याय, विश्वासघात ह्यात भूषण मानणारे, स्त्रियांकडे उपभोग्य तुच्छ वस्तू अशारितीने पहाणारे, मीच श्रेष्ठ, मीच मालक, मला कोण विचारणार असें बोलणारे, सर्व जे चांगले ते माझे असें मानणारे, दुसऱ्याला पिडा देण्यात आनंद करणारे, पांच गृहीत तत्त्वे जी आधी दिली आहेत ती झुगारणारे व म्हणून अज्ञान असलेले, असें लोक जे प्रकृतीच्या मोहजालात पुरते पसलेले असतात ते आसुरी संपदा दाखवतात. वरकरणी सात्त्विकतेचे सोंग ढोग करत ते त्यांच्या विकृत प्रकारचे जीवन जगत असतात. अशा लोकांना मी विसरतो व ते मला विसरलेले असतात. आसुरी संपदेत अडकलेले त्यांचे धर्मशास्त्र तयार करतात व त्याचा प्रचार करून देवांच्या नावे सामान्य जनांची फसवणूक करत असतात. ते देवाचा अवतार म्हणून लोकांपुढे जातात व लोकांत आसुरी संपदा वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. अशा वागण्यामुळे त्यांचा लिंगदेह पूर्णपणे बिघडलेला असतो. तो आत्मा पुरता रसातळाला गेलेला असतो. त्याला त्यातून बाहेर काढणे दुरापास्त असते. असे आसुरी लोक वरकरणी सुखी असल्याचे दाखवत असले तरी त्यांचे जीवसुद्धा अस्वस्थ असतात. त्यांचा आत्मा पशुंच्या आत्म्याप्रमाणे निद्रीस्त झालेला असतो. बुद्धि भ्रष्ट झालेली असल्यामुळे मनात सतत बेचैनी असते. ते खरेतर फार दुःखी असतात पण ते तसे वरकरणी दाखवत नाहीत. ते अध्यात्म विसरलेले असतात, त्यांची अध्यात्मिक उर्जा फार खालच्या पातळीला गेलेली असते म्हणूनच त्याला आसुरी संपदा असें म्हणतात. म्हणून माझ्या मित्रा, तू कधीही ह्या आसुरीसंपदेच्या मोहात जाऊ नकोस. जो शास्त्रोक्त विधी सोडून मनमानीचे वर्तन करतो त्याला उच्च सिद्धी, त्यातून मिळणारे चिरंतन सुख, उत्तम गति प्राप्त होत नाहीत.

अर्जुन विचारतो, असें असूनही हे लोक पुनः पुनः त्याच्या मोहात कसे जातात. ते मला सांग.
भगवान सांगतात, अरे वेड्या, हीच तर प्रकृतीची माया आहे. जगात अव्यक्त आसुरी शक्ती असतात, त्यासुद्धा माझ्या मायेतूनच निर्माण झालेल्या असतात. त्या शक्ती अशा मूर्ख लोकांना आणखीन बिघडण्यास मदत करतात. त्या शक्तींचा उद्देश असतो कीं आसुरी संपदा वाढावी. ज्याप्रमाणे चांगल्या शक्ती चांगल्या लोकांना मदत करतात तसेच हे आहे. ह्यालाच माझी माया समजले जाते. शेवटी सगळे शून्यच असते. जसें देव चांगल्या कामाला साथ देतात व त्या माणसाला अध्यात्मिक उच्च पातळीवर जाण्यास मदत करतात त्याप्रमाणे, दैत्य आणि दानव ह्या आसुरीसंपदा मध्ये अडकलेल्यांना त्यात आणखीन रुतण्यास मदत करतात. अशी माझी ही मायामय प्रकृती आहे.

अर्जुन विचारतो, मला सांग काम म्हणजे इच्छा कशी माणसांत उत्पन्न होते.

भगवान सांगतात, काम म्हणजे इच्छा, ह्या विविध प्रकारच्या असू शकतात. जरी काम हा शब्द जास्त करून लैंगिक इच्छांसाठी वापरला जात असला तरी इतर भोगेंद्रियांचे सुद्धा काम असतात परंतु, त्यामुळे माणसाचा अध्यात्मिक हास होत नसल्यामुळे त्यात जास्त मी तुला सांगत नाही. तरी इच्छा निर्मितीच्या प्रक्रीया सगळ्या प्रकारच्या कामांसाठी सारख्याच असतात. इच्छा उत्पन्न होण्याची प्रक्रीया सहा पाययाने होत असते. त्या अशा, **भेट, परिचय, कुतूहल, उत्सुकता, आवड** आणि त्यातून न आवरता येणारी **इच्छा** अखेरीस उत्पन्न होत असते. इच्छेची वाढ कुतूहलानंतर सुरू होते. म्हणून जर कुतूहलाच्या वेळीच औदासिन्य अथवा तिरस्कार असें धोरण आरंभिले तर अंती इच्छा उत्पन्न होत नाही. औदासिन्य सात्त्विक धोरण आहे व तिरस्कार हे रजो अथवा तमोगुणी आहे. योगी ह्या सुत्रांचा योग्य वापर करून त्याच्या इच्छा मारून टाकत असतो. विशेष म्हणजे मन सवयप्रधान असल्याने जेव्हां सगळ्या गोष्टींबद्दल औदासिन्य अथवा तुच्छता, तिरस्कार असें धोरण ठेवले तर इच्छांचा नाश करणे सोपे होते परंतु, अरे अर्जुना, त्यात कांहीं अडचणी आहेत. कारण जीवाच्या इच्छा शरीराच्या आवश्यकते नुसार असतात व त्या नाकारता येत नाहीत. त्यांना मान्यता द्यावीच लागते कारण त्या शरीराला आवश्यक असतात. त्या नित्य गरजा समजल्या जातात त्यांची पूर्ती होत असतांना आत्म्याने त्यांत न लक्ष घालणे हे योग्याला जमले तर त्या इच्छा जीवापुरत्या रहातात. एकदा अशाप्रकारे इच्छा मोडण्याची सवय झाली कीं, पुढचे कार्य सोपे असते.

अर्जुन विचारतो, हे भगवंता, तू मला सांग सहा दोष (षड्गुण) आणि हट्ट कोणते व ते कसे उत्पन्न होतात, आणि तू जे सांगतोस धोरणात्मक तिरस्कार, धोरणात्मक क्रोध हे काय असते ते सुद्धा सांग.

भगवंत सांगतात, सहा दोष माणसाच्या काम ह्या दोषातून परिणाम स्वरूप सुरू होतात ते क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर असे आहेत काम साध्य झाला तर त्यातून लोभ व मोह उत्पन्न होतात. जर नाही साध्य झाला तर क्रोध किंवा दुःख उत्पन्न होतात. दुःखातून मत्सर उत्पन्न होतो. लोभाला वाढवल्यास त्यात मिळालेल्या यशामुळे मद (गर्व) उत्पन्न होत असतो. अशारितीने ते एकमेकांच्या वाढीमुळे विकसित

होत असतात. माणसाचा अहंकार त्यात हट्ट वाढवतो त्यामुळे ते सहा दोष माणसाला ग्रासत असतात. परंतु, ते जर जीवाच्या गरजे पुरते असतील ते दोष अथवा शत्रू ठरत नाहीत कारण त्यांची निर्मिती मी केली आहे, जीवाच्या म्हणजे शरीराच्या नित्य गरजा पूर्ण व्हाव्यात म्हणून. आत्म्याने त्यात लक्ष घातले की, तेच उपयुक्त जोर दोष ठरतात व त्याहून जास्त आत्मा त्यात गुंतत गेला तर ते शत्रू ठरतात कारण, अरे धनंजया, ते माणसाच्या अध्यात्मिक उद्धारात अडचण बनून रहातात. धोरणात्मक म्हणजे प्रत्यक्ष नसतांना ते असल्यासारखे वागणे, धोरणात्मक क्रोध म्हणजे क्रोधाचे सोंग घेणे जे परिस्थिती नियंत्रणात ठेवण्यासाठी आवश्यक असते.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय सोळावा दैवी आसुरी संपदा विभाग योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

श्रद्धात्रय विभाग योग अध्याय सतरावा

अर्जुन विचारतो, हे कृष्णा, जे श्रद्धायुक्त अंतःकरणाचे आहेत पण शास्त्रविधी योग्य प्रकारे पाळता, यजन (पुजन) करतात, त्यांची निष्ठा म्हणजे मनाची अवस्था सात्त्विक, रजो कीं तमोगुणी समजावयाची?

श्री भगवान सांगतात, मनुष्याची श्रद्धा त्याच्या स्वभावानुसार सत्वगुणी, रजोगुणी आणि तमोगुणी अशी तीन प्रकारची असते, त्यांची लक्षणं ऐक, हा मनुष्यप्राणी मोठा श्रद्धावान असू शकतो. त्याची ज्या ठिकाणी श्रद्धा स्थिर झाली आहे त्याप्रमाणे, तो बनतो हे समजून घे. सत्वगुणी देवांचे भजन यजन करतात, रजोगुणी राक्षसांचे, गंधर्व, यक्ष, पितर अशा कमी प्रतीच्या देवतांची पुजा करतात आणि तामसी लोक भूत, पिशाच्च, प्रेते अशा मेलेल्या पूर्वजांची अशा विरुद्ध शक्तीस्थानांची पुजा करणे पसंत करतात. विरुद्ध शक्तीस्थानं म्हणजे ते पाताळातील शक्ती स्थानं आहेत. आधी सांगितलेली स्वर्गातील आहेत. पाताळातील शक्तीस्थानांची पुजा करणे सोपे असते व ते लवकर प्रसन्न होतात परंतु, ते क्रोध, लोभ, मद आणि मत्सर ह्या दोषांने दुषित असतात. त्यामुळे कधी त्यांच्या रागाला, लोभाला तो बळी पडत असतो. आसुरी संपदात अडकलेले लोक ढोंग, अहंकार यानी भरलेले भोग, वासना व आसक्ती या विकारबलाने आत्मवश झालेले अविवेकी असतात ते, शरीरातील पंचमहाभूतादि समुहाला, त्याच प्रमाणे, अंतःशरीरातील जीवावर आरुढ असलेल्या आत्म्याला कष्ट देत देत शास्त्रविधीत न सांगितलेले अशा प्रकारचे तपोश्रवण (अघोरी साधना) करतात. शेवटी कांहींही साध्य न होता मरून जातात. ते आणखीन एक आसुरी संपदेचे उदाहरण आहे. सृष्टीच्या स्वभावामुळे जन्मलेले ते प्रत्येक, प्रकृतीच्या तीन गुणांनी ग्रस्त असतात. त्यामुळे त्याची नित्य कर्मे, जशी आहार, विहार आणि विचार त्यांनी व्यापलेली असतात व म्हणून वेगवेगळी असतात, ते तुला कसे ते थोडक्यात सांगतो, आहाराचे तीन प्रकार असे आहेत, सात्त्विक लोकांचा आहार आयुष्य, बुद्धि, शक्ती, आरोग्य., सुख, प्रेम वाढवणारा असून रुचकर, स्निग्ध, शरीरात मुरून चिरकाल रहाणारे, मन प्रसन्न करणारे अशा प्रकारचे खाद्य पदार्थ आवडतात. त्यांच्या खाद्य पदार्थातील रुची मध्यम असाव्या लागतात. जसें फार गोड, फार तिखट, फार आंबट असें चालत नाहीत.

रजोगुणी लोकांच्या आहारात तिखट, आंबट, खारट, झणझणीत, अति गरम असें तीव्र रुची असलेले जास्त प्रिय असतात. अशा आहारांमुळे दुःख, शोक व रोगटपणा त्यांच्यात उत्पन्न होतो.

तामसी लोकांना शीळे, थंड झालेले, निरस, दुर्गंधीयुक्त व तीव्र रुची असलेले, अपवित्र जेवण आवडते म्हणजे त्यांना ते चालतात.

आता यज्ञाचे तीन प्रकार सांगतो,

सात्त्विक माणसें कर्मफलाची अपेक्षा न ठेवता त्यांची कामं एक कर्तव्य म्हणून करत असतात. त्यांची कामं शांत चित्ताने शास्त्रविधीयुक्त करत असतात. ते बहुधा दैवी संपदेने प्रभावित असतात व म्हणून त्या प्रमाणे त्यांचे यज्ञकर्म होत असते. हे दैवी संपदा असलेले लोक असतात.

रजोगुणी माणसे फलावर नजर ठेवून आणि आत्मप्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी जे यज्ञ केले जातात त्यात त्यांची विशेष रुची असते.

शास्त्र विधी सोडून अन्न संतर्पण शिवाय, मंत्रहीन, दक्षिणारहीत व श्रद्धा हीन केवळ रिवाज म्हणून तामसी लोक यज्ञ करतात.

आता शिष्टाचारांचे तीन प्रकार सांगतो,

देव, ज्ञानी, गुरु, विद्वान अशांचा आदर सत्कार करणे, शुचिर्भूतपणा असणे, सरळपणे वागणे, ब्रह्मचर्य पाळणे, इतरांना न दुखवता असें वागणे हे शारिरीक शिष्टाचार सत्वगुणी आचरतात. गृहस्थाश्रमी माणूस सर्व स्त्रियांबद्दल सन्मानाची, आदराची भावना ठेवून ब्रह्मचर्य पाळू शकतो.

मन प्रसन्न ठेवणे, व्यवहारात सौम्यता, मुनींप्रमाणे वृत्ती (मितभाषी), मनोनिग्रह आणि शुद्ध भावना यांस मानसिक शिष्टाचार समजले जातात.

फलाची अपेक्षा न ठेवता निष्काम वृत्तीच्या माणसाने अत्यंत श्रद्धेने व योगयुक्त बुद्धिने हे त्रिविध शिष्टाचार आचरले तर ते सात्त्विक शिष्टाचार समजले जातात.

आपला सत्कार व्हावा, मान मरातब मिळावा, आपली पुजा केली जावी अशा हेतूनी त्याच प्रमाणे ढोंग माजविण्याच्या उद्देशानी जे शिष्टाचार केले जातात ते तसेंच अस्थिर व अनिश्चित वागणे हे राजस शिष्टाचार समजले जातात.

हेकटपणांने, स्वताला पिडा देणारे, दुसऱ्यांचे नुकसान करण्यासाठी असें, जे वागणे असते ते तामसी शिष्टाचार असतात.

आता दानाचे प्रकार सांगतो,

दान करणे हे आपले कर्तव्य आहे असें मानून आपल्यावर उपकार न करणार्याला योग्य स्थळी, योग्य समयी, पात्रता पाहून सत्पात्र जे दान केले जाते त्याला सात्त्विक दान समजले जाते.

जे दान परतफेडीच्या अपेक्षेने दिले जाते आणि शिवाय ते देतांना मनाची ओढाताण होत असते ते दान रजोगुणी समजले जाते.

अयोग्य वेळी, अयोग्य जागी, अयोग्य माणसाला सत्कार न करता, अवहेलना करून जे दान केले जाते ते तामसी दान समजले जाते.

ब्रह्माचा ओम, तत्, सत्, असा तीन प्रकारचा निर्देश केला जातो. या निर्देशानेच पूर्वी ज्ञानी लोकांनी वेद (अनुभवसिद्ध ज्ञान) व यज्ञ (योजलेले कार्य) निर्माण केले आहेत. जगाला या संकल्पनानी आरंभ झाला

आहे ह्यामुळे ब्रह्मवादी लोक यज्ञ, दान व तप शास्त्रविहीत कर्मे नेहमी ओम असा उच्चार करून सुरु करत असतं.

मोक्षार्थी लोक फलाची अपेक्षा न ठेवता यज्ञ, तप इत्यादि कर्मे तत् या निर्देशाने करतात.

अस्तित्व (स्वयंभू) आणि साधूत्व (चांगुलपणा, माणूसकी व भूतदया) या अर्थी सत् हा शब्द वापरत असतात.

यज्ञ, तप व दान करीत रहाणे या स्थितीला सत् असेंच म्हणतात. त्याकरता, केलेल्या कर्मांलाही सत् असेंच समजतात.

हे अर्जुना, अश्रद्धेने केलेले हवन, दिलेले दान, आचरलेले तप किंवा इतर कोणतेही कर्म असत असें समजले जाते. असे कर्म परलोकांत व इहलोकात (ह्या जगात) उपयोगी येत नाही.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय सतरावा श्रद्धात्रय विभाग योग संपला.

श्रीमद्भगवत गीता

अर्जुनोत्थान योग अध्याय अठरावा

अर्जुन विचारतो, हे केशी दैत्याचा वध करणार्या श्री कृष्णा, संन्यास आणि त्याग यांचे वेगवेगळे तत्त्व जाणण्याची माझी इच्छा आहे.

श्री भगवान सांगतात, ज्ञानी लोक काम्य असणार्या कर्माच्या त्यागाला संन्यास म्हणतात आणि विवेकी लोक सर्व कर्मफलाच्या त्यागाला त्याग म्हणतात. संन्यास आणि त्याग हे मनाने करावयाच्या आहेत, शरीराने नाही, म्हणून शरीराने त्या स्वीकारल्या तरी मनाने जर खरोखरच त्याग अथवा संन्यास केला असेल तर तो त्याग किंवा संन्यासच समजावयाचा असतो. ते आत्म्याला बंधन कारक ठरत नाहीत. उदाहरणार्थ, समजा तुम्ही मनाने फळ खाल्ले नसले परंतु शरीराने खाल्ले असेल तरी ते त्या माणसांने खाल्ले नाही असेच समजावे.

कित्येक जाणकार कर्म, हे दोषयुक्त म्हणून, त्याज्य समजावे असे सांगतात, आणि दुसरे कांही यज्ञ, दान, तप व कर्म यांचा त्याग करणे योग्य नाही असे समजतात. ही झाली जाणकार व विवेकी लोकांची मते परंतु, माझी निश्चित मते सांगतो, त्यागाचे तीन प्रकार आहेत, यज्ञ, दान, तप या संबंधीचे कर्म केलेच पाहिजे. ते टाकून चालणार नाही. योग्यांसाठी यज्ञ, दान व तप ही कर्मे चित्त शुद्धिकारक असतात. म्हणून ही कर्मेसुद्धा आसक्ती व फलाशा सोडून केली पाहिजेत. असे तुला सांगतो, हे लक्षात घे. कारण, स्वधर्माप्रमाणे नियत (नियतीने दिलेले) कर्माचा त्याग करणे योग्य ठरत नसते. मोहवश होऊन कर्माचा त्याग करणे ह्याला तामसी त्याग म्हणतात. शरीराला कष्ट नकोत म्हणून भीतीने दुःखदायक आहे म्हणून जर कर्म सोडले तर तो राजस त्याग ठरतो. आसक्ती व फलाशा सोडून जे केवळ कर्तव्य म्हणून कर्म करून, मनाने जो त्याग केला त्या त्यागाला सात्त्विक त्याग समजले जाते.

जो कोणी अकुशल म्हणजे अकल्याणकारी कर्माचा द्वेष करत नाही, आणि कुशल कर्मात आसक्त होत नाही, तो त्यागवृत्तीचा मनुष्य सत्त्वशिल, बुद्धिमान व संशयरहीत त्यागी म्हणजे संन्यासी म्हणावयाचा. कारण, हे अर्जुना, देह धारण केल्यानंतर कर्माचा पूर्णपणे त्याग करणे शक्य नसते. म्हणून ही सर्व कर्मे त्याग बुद्धिने करावयाची असतात. म्हणजे तशा कर्मात आत्म्याने स्वताला गुतवून घ्यावयाचे नसते. आत्मा अलिप्त राहून ती कर्मे करण्याने ती बाधत नाहीत. अशा त्यागात तो ते कर्म झाल्यावर त्याचा विचार करत बसत नाही व पुढचे काय कर्तव्य त्याकडे ध्यान देतो. जीवाला त्याची नित्य कर्मे शरीर संगोपनार्थ आणि संरक्षणार्थ करावीच असतात. त्या क्रियांत आत्म्याने ढवळाढवळ करावयाची नसते. हे पार्था, तू हे लक्षात ठेव. आत्म्याने जीवांच्या नित्य व प्रासंगिक कर्मात नाक खुपसावयाचे नसते. ह्या त्यागाला अध्यात्मिक त्याग समजले जाते.

कर्मफलांचा त्याग करणार्या माणसाला मरणोत्तर कर्मांचे इष्ट, अनिष्ट अथवा मिश्र फल असें तीन प्रकारचे फल मिळते परंतु, अशा संन्याशाला त्याने फलाशा सोडलेली असल्यामुळे त्यातले कोणतेही फल चिकटत नाही, म्हणजे त्याची नोंद लिंगदेहाच्या नोंदीत होत नाही. म्हणजे जणू त्याने ते केलेलेच नाही असे ठरते. कर्मफल त्यागी योग्याच्या लिंगदेहात मोठे बदल होऊन ते आवरण विरळ होऊ लागते. त्यामुळे तो योगी मोक्षाच्या अधिकाधिक जवळ जात असतो. लिंगदेहाचे आवरण पूर्णता निघून गेले म्हणजे तो आत्मा मुक्त झाला सर्व कर्म फलांतून असें असते.

अर्जुना, आता मी तुला सांख्यांच्या वैदांतिक शास्त्रात सर्व कर्मे घडण्याची जी पांच कारणे सांगितली आहेत ती समजावून देतो. ते नीट ऐक.

अधिष्ठान म्हणजे स्थान, जागा, कर्ता, कार्य करण्याला लागणारी नानाविध उपकरणे (ज्ञान व कर्मद्रिये), कार्य निष्पत्तीकारक शरीराचे विविध हालचाली (व्यापार) व त्या बरोबर पांचवे आहे दैव (भाग्य, नशिब). मनुष्य जे कायिक (शरीराचे), वाचिक (बोलण्याते) व मानसिक (विचारांचे) कर्म आरंभतो त्या कार्याच्या प्रेरणेला ही पांच कारणे असतात. अशी वस्तुस्थिती असतांना तो कर्म करणारा सगळ्यासाठी स्वतालाच कारक समजतो त्या मूर्खाला कांहींच समजत नाही असें म्हणावे लागेल. त्या पांचांपैकी तो हा एकच घटक (कर्ता) सोडता बाकीचे प्रकृतीच्या सुचनेनुसार काम करत असतात हे त्यांने लक्षात घेतले पाहिजे.

कर्मफल त्याग ही विचाराची स्थिती आहे, शरीराची नसते हे लक्षात घे. म्हणून ज्याचे अंतःकरण अहंकारयुक्त नसते व ज्याची बुद्धि फलासक्तीने मलीन झालेली नसते, त्याने केवळ ब्रह्माचे कर्तव्य ह्या उद्देशाने कसेही वरकरणी अघोरी दिसणारे कृत्य केले तरी ते त्याला बाधत नाही, ते त्याच्यासाठी पाप ठरत नाही. जसें खाटीक निरपराध प्राण्यांची यमाच्या नांवाने हत्या करतो कारण ते माणसाचे खाद्य विधात्याने ठरवले आहे त्याला त्या हत्येचे पाप लागत नाही. कारण तो खाटीक त्या कर्माला बांधलेला नसतो परंतु, जर तो खाटीक ते करतांना त्याचा आनंद उपभोगत असेल तर ते कर्म त्याला बद्ध करते. तो पापी ठरतो. तसेंच युद्धात वीर पुरुष प्रतिस्पर्ध्याची हत्या करतो केवळ कर्तव्य म्हणून त्या कामात त्याचा आत्मा गुंतलेला नसतो केवळ शरीर काम करत असते म्हणून ते त्याला बाधत नाही. त्या मारण्यात त्याने आनंद घेतला तर मात्र ते कर्म त्याला बद्ध करते ते पाप होते. अरे अर्जुना, विचार हे सगळ्या पाप पुण्याचे कारण असते. शरीराच्या कृतीला त्या संदर्भात महत्व नसते.

कर्माच्या प्रेरणेची तीन कारणे आहेत, ती अशी आहेत, जाणण्यासारखी गोष्ट, जाणण्याची इच्छा आणि त्यात कार्य करण्याची इच्छा. त्या कर्माच्या निष्पत्तीची तीन अंगे अशी, कार्य करण्याचे साधन, साधावयाचे कार्य व कार्यकर्ता, असतात.

ज्ञान, कर्म व कर्ता ही गुणभेदाने तीन प्रकारची आहेत असें सांख्यशास्त्र सांगते. ते तू समजून घे.

प्रथम ज्ञानाचे तीन प्रकार पहा, भिन्नभिन्न दिसणार्या सर्व भूतांत एकच अविनाशी व अविभक्त भाव आहे, ह्यालाच अद्वैत असे म्हणतात. ते ज्या ज्ञानाने जाणता येते (रचना तत्त्वाची प्रचिती येणे) ते सात्त्विक ज्ञान समजावे. दैवीसंपदा असणारे ह्यात येतात.

ज्या समजूतीमुळे सर्व भूतांतील भाव भिन्न आहेत असे वाटते अशा समजाला द्वैत असे समजतात. आसुरी संपदा मध्ये अडकलेले असे समजतात.

तत्त्वार्थ न समजता निरर्थकपणे एकाद्या कार्यातच (किंवा देहात) तेंच काय ते सर्वस्व असे समजून गुरफटून जाणारे जे अल्पज्ञान म्हणजेच अज्ञान त्याला तामसी ज्ञान असे समजले जाते.

आता कर्माचे प्रकार पहा, फलप्राप्तीची इच्छा न ठेवणार्या योग्याकडून नेमलेले जे कर्म आसक्ती न धरता व प्रिती, द्वेष न ठेवता केले जाते त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात.

मोठ्या अभिमानाने मनुष्याकडून जे कर्म परिश्रमपूर्वक व फलाची अपेक्षा ठेवून केले जाते त्याला राजस कर्म असे समजले जाते.

पुढील परिणाम, हानि, पीडा व सामर्थ्य यांचा विचार न करता जे कर्म अविचाराने व प्रसंगी हट्टाने केले जाते ते तामसी कर्म समजले जाते.

आता कर्त्याचे प्रकार पहा,

अनासक्ती, निरहंकारी, धैर्य व उत्साह यांनी युक्त कर्मातील यशापयशाने मन विचलित होत नाही असा जो कर्ता त्याला सात्त्विक कर्ता समजतात.

विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा धरणारा यशाने हर्षभरित होणारा व अपयशाने चिडणारा किंवा शोकग्रस्त होणारा असा कर्ता राजस समजला जातो.

अस्थिर बुद्धि, हाती घेतलेल्या कार्याचे पूर्णज्ञान नसलेला, गर्वाने ताठलेला, कोणत्याही कार्यासाठी लागणारे काळ-काम-वेग ह्यांचे भान न ठेवता काम करणारा, प्रसंगी खिन्न होणारा, चेंगट असा कर्ता तामसी समजावा.

ह्याशिवाय मी तुला आणखीन कांहीं गोष्टी सांगतो त्या बुद्धि व धृति (धैर्य) याबद्दल आहेत त्या ऐक.

ज्या बुद्धिला कोणती गोष्ट धर्मतः ग्राह्य, कोणती अग्राह्य, कोणते कृत्य योग्य व कोणते अयोग्य, कशापासून भिती बाळगून वागावे, कोणत्या पासून गोष्टींची भिती बाळगू नये, कोणती गोष्ट केल्याने जीवन कर्माच्या जाळ्यात बद्ध (लिंगदेहाचे आवरण वाढेल) होईल व कोणत्या गोष्टी केल्याने लिंगदेहाचे आवरण कमी होईल व मोक्ष मार्ग सुकर होईल, हे यथार्थ समजते ती सात्त्विक बुद्धि समजावी.

ज्या बुद्धिने धर्म व अधर्म ह्यापैकी कोणते कार्य करावे ते समजत नाही, फक्त तात्कालीक फायदा पहाते ती राजसी बुद्धि असते.

अधर्माला धर्म व धर्माला अधर्म समजून प्रत्येक गोष्टीचा चुकीचा अर्थ लावते ती तामसी बुद्धि समजावी.

आता धृतिच्या तीन प्रकारांची माहिती पाहू.

चित्त स्थिर असल्यामुळे प्राप्त झालेली अचंचल धारणाशक्ती व तिच्या जोरावर मन (लिंगदेहाची प्रेरणा), जीव, इंद्रिये, यांच्या सर्व क्रिया मनुष्य (आत्मा) व्यवस्थित चालवतो ती सात्त्विक धृति समजावी.

ज्या धृतीने धर्म, काम, अर्थ साध्य केले जातात व जी प्रसंगविशेषी फलांची अपेक्षा करते त्या धृतीला राजस धृति समजावे.

ज्या बुद्धि योगे मनुष्य अज्ञानी रहातो, झोपण्यात समय घालवतो, वेळ वाया घालवतो, भय, शोक, विषाद व गर्व हे दुर्गुण धारण करतो त्या धृतीला तामसी धृति समजावे.

आता आश्रमाचे गुण सांगतो, ते मनुष्याच्या निर्णयांवर अवलंबून असतात. गृहस्थाश्रम राजस समजला जातो. सन्यासाश्रम व वानप्रस्थाश्रम सात्त्विक समजले जातात. ब्रह्मचर्याश्रमाचा निर्णय गुरू त्याच्या अंदाजाने घेत असतो पण तो सुद्धा सात्त्विक असतो. म्हणजे आश्रमात कोणताही तामसी नसतो हे समजून घे.

माणसाचे बालपण अज्ञानामुळे तामस समजले जाते परंतु, तो तामस व मोठ्या वाढलेल्या माणसाचा तामस एकच नसतात. तरुणपण रजस समजले जाते पण ते सुद्धा त्या माणसावर अवलंबून असते. वार्धक्य सात्त्विक असावे.

हे अर्जुना आता सुखाचे प्रकार सांगतो,

ज्या सुखात मनुष्याला पुन्हा पुन्हा अनुभव घेऊनही गोडी कायम रहाते व दुःखाचा अंत होतो, जे इंद्रियांवर विशेष अवलंबून नसते, जे सुरुवातीला विषासारखे व नंतर अमृतासारखे होते असें आत्मनिष्ठ बुद्धिच्या प्रसन्नतेतून प्राप्त झाले आहे ते सुख सात्त्विक सुख समजावे.

विषय आणि इंद्रिय यांच्या संयोगाने उत्पन्न झाले आहे, जे सुरुवातीला गोड व नंतर कंटाळा वाटणारे अथवा विषासारखे असते ते राजसी सुख समजावे.

जे प्रारंभी व अंती सुद्धा माणसाला सतत मोहात पाडत असते, निद्रा, आळस, नशा व प्रमाद यांपासून निर्माण होते ते तामस सुख समजावे.

अर्जुना, जन्म घेणारा असा कोणीही नाही कीं, तो अशा विविध प्राकृतिक गुणांपासून मुक्त असू शकेल.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र यांची कर्मे त्यांच्या स्वभावजन्य गुणाप्रमाणे विभागलेली आहेत. व्यवहारात एकच व्यक्ती या सर्व चारही वर्णांत वेगवेगळ्या वेळी असू शकते. कोणीही सामान्य मनुष्य सर्व काळ एकाच वर्णात असू शकत नाही. म्हणून प्रत्येक माणसांत हे चारही गुण परिस्थितीनुसार असतात. म्हणून कोणीही माणूस एकाच वर्णाचा कधीच असत नाही, अशी विधात्याची व्यवस्था आहे.

आता मी तुला सांगतो त्या चार वर्णांचे गुण काय आहेत.

क्षमाशिलता, सहनशिलता, शिस्त, शुचिर्भूतपणा, शांति, सरळपणा, अध्यात्माकडे ओढ, विविध ज्ञान आणि ईश्वरनिष्ठा हे ब्राह्मणाचे गुण समजले जातात. जर ते गुण नसतील तर तो ब्राह्मण नाही हे समजावे.

शौर्य, न्याय, तेजस्वीता, मनोधैर्य, दक्षता, युद्धातून पळून न जाणारा, अधिकार चालवणारा, दयाळू असें क्षत्रियाचे गुण सांगितले आहेत. जर ते गुण नसतील तर तो क्षत्रिय नाही हे समजावे.

शेती, गुरांचे पालन, व्यापार, सावकारी हे वैश्यांचे गुण सांगितले आहेत.

शुश्रूषा (सेवाभाव) हा शुद्राचा मुख्य गुण समजला जातो.

माणसाने त्यात आपल्या स्वाभाविक गुणांना समजून त्या वर्णाचा स्वीकार करावयाचा असतो. असें केल्यास त्याला योग साधना करणे सहज साध्य होते. ते कसे करावे ते सांगतो ते ऐक,

जन्मकुंडलीत अबकहडा चक्रा च्या तक्त्यात जातकाचा वर्ण दिलेला असतो तो त्याचा स्वाभाविक वर्ण असतो मग जन्म कोठल्याही जातीत हो.

माणसाने त्याच्या त्या वर्णात राहून योग साधना करावयाची असते. निश्चितपणे तो यशस्वी होईल. ते कसे ते सांगतो,

जो योगी नाही व सामान्य मनुष्य आहे त्याला सिद्धि प्राप्त करण्यासाठी ज्याच्यापासून सर्व भूतमात्रांची उत्पत्ती झाली आणि ज्या परमात्म्याने हे सर्व जगत् व्यापले आहे त्याची आपल्या कुवतीनुसार उपासना प्रामाणिकपणे करावयाची असते.

हे अर्जुना, आपले प्रकृतीजन्य स्वाभाविक कर्म दोषयुक्त भासले तरी ते सोडू नये. कारण, धूराने ज्याप्रमाणे विस्तव व्यापलेला असतो त्याप्रमाणे सर्व प्राकृतिक कर्मे स्वभावतः दोषांनी व्यापलेली असतात. दोषता हा मायेचा स्वभाव असतो, तो सर्व प्रकृतीच्या व्यवहारात दिसून येतो, मात्र ब्रह्म पूर्णतया निर्दोष असते.

कोणत्याही कर्माविषयी ज्याची आसक्ती सुटली आहे, जो पूर्ण संयमी झाला आहे, ज्याची कोणतीही इच्छा राहिलेली नाही अशा माणसाला संन्यासानी पराकोटीची नैष्कर्म सिद्धि प्राप्त होते. अशी सिद्धि प्राप्त झाल्यावर मनुष्याला ज्ञानाची अत्यंत श्रेष्ठ निष्ठा असें जे ब्रह्म ते प्राप्त होते. तो प्रकार माझ्याकडून ऐक, ज्याला जीवाच्या गरजांचे विचार समजले असून त्यात आपल्या लिंगदेहाच्या दबावाखाली न येता जो ढवळाढवळ न करता शांत चित्त राहून इंद्रियांविषयीचा त्याग करून त्याचप्रमाणे, प्रिती, भिती, द्वेष टाकून निवडक किंवा एकांत स्थळी राहून मिताहारी, मितभाषी, मितनिद्रा, मन व शरीर यांना ताब्यात ठेवणारा, ध्यानयोगात गढून गेलेला, सतत वैराग्यसंपन्न असणारा अहंकार, बळ, दर्प, काम, क्रोध, भोगपदार्थांचा संग्रह यांचा त्याग करून ममत्वरहीत झालेला शांत असा मनुष्य ब्रह्मीभूत होण्यास पात्र समजला जातो.

त्याची भक्ती तशीच चालू राहिली कीं, तो मला व माझ्या सामर्थ्याला ओळखतो. यथावकाश तो माझ्यात विलीन होतो. तो व मी ह्यात फरक रहात नाही. माझ्यासाठी काम करणारा कर्मयोगी सर्व कर्म सतत करित असला तरी माझ्या कृपाप्रसादाने अविनाशी शाश्वत पद प्राप्त करत असतो.

हे अर्जुना, ईश्वर सर्व जीवमात्रात राहून यंत्रावर घातल्याप्रमाणे सर्व जीवांना आपल्या मायेने फिरवत असतो. असें हे दुर्लभ गुह्य ज्ञान मी तुला सांगितले यांचे सांगोपांग मनन करून अखेरीस जसे तुला योग्य वाटेल तसे तू कर.

जो विधात्याचा द्वेष करतो, जीव (प्राण) व आत्मा यांतील फरक मानत नाही, भक्तिहीन असतो, लिंगदेहाच्या चवचाळ वासनांत (तशा विचारांत) स्वतः (आत्म्याने) रमणे योग्य समजतो त्याला हे गुह्य ज्ञान सांगणे उचित नसते, कारण त्याला ते समजणार नाही. त्याला सांगणार्याला पुण्य लाभणार नाही.

जे विश्वास ठेवतात, भक्तीपूर्ण आहेत, जीव व आत्मा ह्यांतील फरक मानतात, ज्यांना लिंगदेहाच्या चवचाळ विचारांपासून आत्म्याला दूर ठेवणे जमते, अशा भक्तांना हे ज्ञान देणे हे मोठे पुण्यकर्म ठरते.

जो दोष न काढता हे सतत अभ्यासेल तोसुद्धा पापमुक्त होईल व पुण्यलोकात जाईल.

अरे अर्जुना, मी हे गुह्यज्ञान तुला सांगितले ते तू नीटपणे ऐकलेस कां?

अर्जुन बोलतो, तुझ्या कृपाप्रसादाने माझ्या मनातील सर्व शंकांचे निरसन झाले आहे. मला माझ्या कर्तव्याची स्मृती प्राप्त झाली आहे. मी निसंदेह होऊन राहिलो आहे. मी कर्तव्य बुद्धिने तू योजलेले हे युद्ध लढणार आहे.

संजय धृतराष्ट्राला सांगतो, या प्रमाणे, भगवान श्री कृष्ण व अर्जुन यांचा हा आश्चर्य जनक व रोमांचकारी संवाद मी ऐकला.

व्यासांच्या कृपेने हे परमज्ञान सर्वांना मिळाले त्याबद्दल त्यांचे अगण्य धन्यवाद करतो.

श्रीमद्भगवत गीता अध्याय अठरावा अर्जुनोत्थान योग संपला.

परिशिष्ट पहिले

हिंदू धर्माची प्राथमिक रचना

तीन विषयात हिंदू धर्माचा अभ्यास वाटला गेला आहे. १) नितीशास्त्र, २) अध्यात्म विद्या, आणि ३) कर्मकांड असे ते तीन विषय आहेत. प्रथम आपण हे सगळे थोडक्यात पहाणार आहोत व त्यानंतर त्या प्रत्येक विषयाचा सखोल विचार करणार आहोत. समर्थ रामदासांनी ह्यावर फार म्हणजे तीनशे वर्षापूर्वी काम केले आहे. दासबोध, मनाचे श्लोक अशा रचना त्यांने समाजाला दिल्या आहेत परंतु, आपण ते वाचत नाही कारण ते गद्यात नाही. तसेंच ती भाषा आता समजत नाही म्हणून मी माझा छोटा प्रयत्न केला आहे.

प्रथम नितीशास्त्र पाहू, त्यात ते सगळे मार्गदर्शन आहे ज्यामुळे माणसाने समाजात न्यायाने, सन्मानाने कसे रहावे व इतरांना रहाण्यास मदत करावी त्याचे नियम दिले आहेत. ह्यात माणूसकी, चांगुलपणा आणि भूतदया हे विचारात घेतले आहेत. समर्थ रामदासांनी नितीशास्त्राचा सविस्तर अभ्यास त्यांच्या दासबोध नांवाच्या ग्रंथात तीनशे वर्षापूर्वीच केला आहे. परंतु, त्याची भाषा हल्लीच्या काळात बरीचशी समजण्यास अवघड झालेली आहे. नितीशास्त्राचा संबंध सामाजिक शिष्टाचारांशी असतो. त्यात जे असंख्य नियम दिले आहेत ते अखेरीस तीन प्रमुख नियमांत गोळाबेरीज करता येतात. ते केल्यामुळे हिंदूंचे नितीशास्त्र समजण्यास सोपे होते. ते नियम असे आहेत, १, माणूसकी, २, चांगुलपणा, आणि भूतदया. जो इसम ह्या प्रमाणे समाजात वावरतो तो हिंदूंचे निती नियम पाळत आहे असे समजले पाहिजे. परंतु, त्यात एक महत्वाची अट ऋषी मुनींनी घातलेली आहे किं, ह्या नियमांप्रमाणे दुसर्याशी वागण्यासाठी ती व्यक्ती त्यासाठी लायक आहे कां ते पहावयास सांगितले आहे. म्हणजे नालायकाशी त्या प्रकारे न वागण्याचे सांगितले आहे. जर तो इसम स्वतः हे नियम पाळत नसेल तर त्याच्याशी ह्या नियमांनुसार व्यवहार करावयाचे नाहीत. त्याच्याशी जशास तसे ह्या न्यायाने वागावे असे दिले आहे. ह्या अटीमुळे कोणीही इसम इतर कोणाच्याही चांगुलपणाचा, माणूसकीचा गैर फायदा घेऊ शकणार नाही असे अपेक्षित आहे.

अध्यात्म विद्या ह्यात आपल्याला आपल्यातील परमब्रह्म समजण्याचे तंत्र शिकवले जाते. त्यासाठी श्रीमद्भगवत गीता हा उत्तम समजला जातो. परंतु, भगवत गीता केवळ निष्काम साधना म्हणजे मोक्ष मार्गाची चर्चा करत आहे. त्यापेक्षा वेगळी म्हणजे सकाम साधनासुद्धा असते त्याची माहिती गीतेत दिलेली नाही. त्यासाठी ह्या पुस्तकात त्याची माहिती करून घेणार आहोत वेगळ्या परिशिष्टात. हिंदू धर्मातील कर्मकांड हा विभाग त्यासाठी असतो.

कर्मकांडात परमेश्वरा पेक्षा इतर ज्या देवता असतात त्यांना प्रसन्न कां व कसे करावे त्याची माहिती असते. हिंदूंच्या अध्यात्म विद्येत माणसाला दोन गोष्टी करण्याचे सांगितले आहे, त्यात ब्रह्मचर्य पालन

आणि ध्यान साधना आहेत. त्यासाठी आपण अध्यात्मिक उर्जेच्या व्यवस्थापनाबद्दल जे दिले आहे ते पहाणार आहोत.

अध्यात्मिक उर्जा हा ह्या विश्वाचा मूळ शक्ती स्रोत असतो. स्वयंभू हांच तो स्रोत आहे असें धरून त्याप्रमाणे त्याचा विचार केलेला आहे. माणसाच्या आत्म्यात असलेला हा स्रोत वाढवत वाढवत नेणे व त्याद्वारा आत्म्याचे स्वयंभूत एकरूप होणे हा मूख्य हेतू मानला गेला आहे. त्यालाच जन्म मरणाच्या फेर्यातून मुक्ती किंवा, मोक्ष सिद्धि असे म्हणतात. आत्म्याची अध्यात्मिक उर्जा विविध कारणाने कमी होत असते. ती सगळी कारणे अध्यात्म विद्येत आपण पहात असतो. गीतेत त्यांचा व्यवस्थित परामर्श घेतला आहे. हिंदू माणसाला त्याच्या धर्मसाधनेत अध्यात्मिक उर्जा वाढवण्यासाठी दोन गोष्टी करावयास सांगितले आहे. ब्रह्मचर्य पाळणे आणि ध्यान साधना करणे. ब्रह्मचर्य म्हणजे काय हे त्या करता पहावे लागेल. ब्रह्मचर्याचे कांहीं प्रकार आहेत. ब्रह्मचर्याचा थेट संबंध आहे आपल्या लैंगिक जीवनाशी. त्यामुळे पुरुषांसाठी जे ब्रह्मचर्य सांगितले आहे त्यात पुरुषाने समाजातील स्त्रियांशी कसे व्यवहार करावेत ह्याचा विचार करावा लागतो. स्त्री बद्दल सन्मानाची, आदराची भावना असल्यामुळे त्यातून जे ब्रह्मचर्य पुरुष आचरतो त्याला शुद्ध ब्रह्मचर्य असें समजले जाते. त्या उलट स्त्री बद्दल तुच्छतेची तिरस्काराची भावना असल्यामुळे जे ब्रह्मचर्य मनुष्य पाळतो ते अशुद्ध ब्रह्मचर्य समजले जाते. शुद्ध ब्रह्मचर्य पाळणारा इसम त्याच्या त्या पवित्र वृत्तीमुळे कांहीं न करतासुद्धा पुण्य कमवत असतो. त्याची अध्यात्मिक वृद्धि होत जाते. म्हणून अध्यात्मिक दृष्ट्या शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन हितकारक समजले आहे. अशुद्ध ब्रह्मचर्यामुळे माणसाला विनाकारण पाप लागत असते म्हणून तसे ब्रह्मचर्य पालन करू नये असे सांगितले आहे. एकंदरच विनाकारण कोणाबद्दलही तिरस्काराची, तुच्छतेची वृत्ती राखणे हे पापकारक आहे. कारण तशा वृत्तीमुळे मनुष्य त्याची अध्यात्मिक उर्जा कमी करत असतो. अद्वैत सिद्धांताप्रमाणे, सगळी आपण एकाच परमात्म्याचा अंश असल्याने असे विकृत भाव इतर कोणाबद्दल राखणे हे स्वताचा अपमान करण्यासारखेच असते. म्हणून तशा वागण्यात द्वेषभाव असल्याने ते पापकारक असते म्हणून चुकीचे असते.

स्त्री व पुरुष ह्यांची चार प्रकारची नाती मान्य आहेत. त्याप्रमाणे, जगातील सगळे पुरुष त्या स्त्रीसाठी त्या चार नात्यात बसतात. ती नाती अशी, पिता, बंधू, पती आणि पुत्र. त्याच प्रमाणे पुरुषासाठी तशीच चार नाती स्त्रियांची सांगितली आहेत, आई, बहिण, पत्नी आणि कन्या. ह्या चार नात्यातील तीन नाती पवित्र समजली जातात व पती आणि पत्नी हे अपवित्र समजले जाते कारण, त्या नात्यात विषय वासनांचे महत्व असते. विषय हा पापकारक संबंध असल्यामुळे ती नाती अपवित्र असतात. म्हणून त्या नात्यात दुःख भरपूर असते. एरवीसुद्धा त्याच नात्यामुळे स्त्री व पुरुषांत झगडे, वैरभाव, वितुष्ट असें अनुभवास येत असतात. इतर नाती पवित्र असतात कारण त्यांत फक्त ममता आणि सन्मानाची भावना असते, तेथे त्यामुळे आपुलकी, सद्भाव, सहचर्य असे पुण्यकारक संबंध आढळतात. आपण पहातो की, त्या अपवित्र

नात्यामुळेच बायकांवर अत्याचार होत असतात. त्याच प्रमाणे पुरुषांनासुद्धा बराच त्रास सहन करावा लागतो.

ज्यावेळी पुरुष कोणत्याही स्त्रीमध्ये मातृभाव, भगिनीभाव अथवा पुत्रीभाव पहातो त्याच्या मनात केवळ सात्त्विक भाव वृद्धिंगत होत असतो. म्हणून योग शास्त्रात सांगितले आहे कीं, पुरुषांनी सगळ्या बायकांत माताभगिनीकन्या पहावयाच्या व त्या प्रेरणेने ब्रह्मचर्य आचरावे ते सहज साध्य असते. त्याच्या पत्नीमध्ये सुद्धा अनंतकाळाची माता व क्षणाची पत्नी अशी भावना त्याने राखावयाची असते. हे साध्य करण्यासाठी तो मनुष्य प्रवृत्तीने सत्वगुणी असावा लागतो, म्हणून अशी धर्माची अपेक्षा आहे कीं, सगळे हिंदू सत्वगुणी असावेत. जे रजोगुणी असतात त्यांना व तमोगुणींना हिंदू विचाराप्रमाणे अध्यात्म साधना आचरणे अवघड असते. त्यामुळे तसे पुरुष स्त्री संबंधाबाबत नेहमीच अपराधी ठरत असतात. ज्या घरातील प्रमुख पुरुष तमोगुणी अथवा रजोगुणी असतो त्या घरात असें उच्च प्रतीचे नाते आचरण्यात आणण्यास विरोध होत असतो त्यामुळे अशा घरातील लहान मुलांवर चांगले संस्कार होत नाहीत. ज्या घरात ते शक्य होते त्या घरातील मुलं उच्च संस्काराने प्रभावित करता येतात. ज्या समाजात असें ब्रह्मचर्याचे संस्कार आहेत तो समाज अध्यात्मिक दृष्ट्या प्रगत होतो. कांहीं साधक अशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन करून योग साधना करतात. त्यांची साधना यशस्वी होत नाही. म्हणून शुद्ध ब्रह्मचर्याचाच आग्रह असला पाहिजे.

आपण फक्त पुरुषांच्या ब्रह्मचर्याची विचार केला आहे कारण स्त्रीसाठी ब्रह्मचर्य सांगितलेले नाही. त्याचे कारण असे आहे कीं, स्त्रिया बहुधा स्वाभाविकपणे ब्रह्मचर्य पाळत असतात. त्यांचा त्यांच्या शरीरावरील अभिमान त्यांना ते करणे सहजसाध्य करत असतो. तरी मुलींच्या बाबत थोडी दक्षता बाळगावयाची असते. वयात येणार्या मुली त्यांच्यात होणार्या बदला बदलच्या कुतुहलामुळे चुका करण्याची शक्यता असते. म्हणून त्या वयात त्यांची काळजी घ्यावयाची असते. ते वय सरले कीं मग ती मुलगी कधीच कोणतीही वासनिक चूक करत नाही. ज्या घरातील माता व इतर वडीलधारी माणसे त्याप्रमाणे दक्षता बाळगतात त्या घरातील मुली लैंगिक विचारात सहसा अडकत नाहीत कारण स्त्री नैसर्गिकपणे फार सावध असते. ज्या कुटूंबात त्यातील सदस्य एकमेकांना आदरपूर्वक विचारपूस करतात व त्या घराचे वातावरण सौहार्दपूर्वक राखतात तशा परिवारातील स्त्री सुरक्षित असते. आपल्या कुटूंबाचे वातावरण सौहार्दपूर्वक राखणे हेसुद्धा पुण्यकर्म समजले जाते. विनाकारण अहंकारामुळे नसते वाद वाढवले जात नाहीत असें कुटूंब सत्वगुणी समजले जाते. एकंदर हिंदू मनुष्य असो किंवा परिवार असो, ते सत्वगुणी रहाण्याचा प्रयत्न करतील असे पहावे. थोडक्यात सत्वगुण हा हिंदू माणसासाठी अत्यावश्यक असतो. इतर गुणातील माणसे खरी हिंदू विचारसरणी अमलात आणू शकत नाहीत. प्रयत्न केल्याने कोणीही मनुष्य व त्याचा परिवार रजोगुणातून किंवा तमोगुणातून सत्वगुणात सहजपणे बदलू शकतो. त्यासाठी समर्थ रामदासांनी त्यांच्या दासबोधांत लक्षण चिकीत्सा दिल्या आहेत त्या पहाव्यात. त्यात सत्वगुणी

माणसाची लक्षणं दिली आहेत त्याप्रमाणे आपले वर्तन आहे की नाही ते पहाण्याने व योग्य त्या सुधारणा करण्याने ते शक्य असते. सत्वगुणी झाल्यास मनुष्य शांत चित्त, समाधानी, धैर्यवान होतो. सवयींनी ते करणे सहज साध्य असते. सत्वगुणाची लक्षण येथे दुसर्या परिशिष्टात दिलेली आहेत ती पहावीत.

दुसरा भाग आहे ध्यान साधनांचा, ध्यान करणे म्हणजे आपले मन एकाच गोष्टीवर केंद्रीत करणे. जेव्हां आपण आपले मन एका गोष्टीवर केंद्रीत करतो त्यावेळी इतर विचार आपल्या मनात येत नाहीत. ह्या नैसर्गिक स्वभावाचा येथे उपयोग होत असतो. त्या मागील तत्त्व असें आहे कीं, आपला मेंदू जर सतत विचार करत असेल तर त्यामुळे आपली अध्यात्मिक उर्जा खर्च होत असते. त्याची भरपाई होत नाही त्यामुळे मनुष्य त्याचा गुण बिघडवत असतो, तो सत्व गुणातून रजो व त्यानंतर तमोगुणात जात असतो ते त्याच्या अध्यात्मिक उन्नतीला बाधक असते. विशेष करून क्रोध, मद, मत्सर, तुलना करणे अशा विचारामुळे अध्यात्मिक उर्जा कमी होत असते. एकचित्त करणे सुरुवातीला अवघड असते परंतु, सतत प्रामाणिक प्रयत्न करत असल्यास ते सहज साध्य होत असते. त्यासाठी अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत ज्यांवर साधकानी त्याचे चित्त एकाग्र करावयाचे असते. त्यात देवीची मूर्ती किंवा चित्र, देवाचे चित्र अशा आहेत. कांहीं फक्त बिंदूवर एकाग्र चित्त होतात. अशा प्रकाराला त्राटक करणे असं म्हणतात. परंतु, सर्वात जास्त सोयिस्कर आहे ते आपल्या स्वताच्या श्वासोश्वासावर चित्त एकाग्र करणे. त्याला निरनिराळे साधना पंथ त्यांची विविध नांवे देतात. त्यातील एक आहे विपाशना. कांहीं चुकीने त्याला विपश्चना असें बोलतात. विपाशना भगवान बुद्धाने त्याची साधना पद्धत म्हणून स्वीकारली म्हणून तिचा मोठा प्रचार बुद्ध भिक्षूकांत झालेला आहे. कांहीं शाक्तपंथी त्यालाच सोहंसाधना असं सांगतात. सोहंम म्हणजे सो आणि हम्, ह्यात सो हा श्वास आत घेण्याचा आवाज होतो व श्वास सोडतांना हम् आवाज होतो. थोडक्यात सोहंम म्हणजे श्वासोश्वासावर चित्त एकाग्र करणे असा अर्थ आहे. गमतीचा भाग असा कीं, संस्कृत भाषेत सोहंम चा अर्थ आहे, "तो मीच आहे". म्हणजे मीच तो आहे अथवा मीच परब्रह्म आहे असे समजावयाचे. सुरुवातीच्या काळात तसे चित्त एकाग्र करणे त्रासदायक असले तरी सततच्या प्रयत्नाने ते सोपे होते व जेव्हां त्याची सवय होते तेव्हां ते इतके अंगवळणी पडते कीं मनुष्य आपसुकपणे ते करू लागतो. आपले मन सवय प्रधान आहे म्हणून त्याला ज्या प्रकारच्या विचारांची सवय लावाल त्या प्रकारचे विचार अथवा विचारशून्य अशा कोणत्याही अवस्थेत ते नेता येते. हा सोहंम योग सर्वात सोपा आहे म्हणून तो मी येथे दिला आहे. सोहंम साधना दिवसाच्या कोठल्याही वेळी करता येते. दुसरे कांहीं काम नसेल तर माणसांने शांतपणे बसून डोळे मिटून सोहंम साधना करण्यास चांगली आहे. विशेषकरून रात्री आंथरुणावर पडल्यावर ती करणे उत्तम असते. असा अनुभव आहे किं, ती करत असतांना जर विचार चक्र पूर्णपणे थांबलेले असेल तर मनुष्य ती साधना करत असतांना झोपी जातो. असें होत असेल तर ते उत्तम समजावे. कारण, तशी झोप माणसाला उत्तम आरोग्यदायी असते. श्वासोश्वास आपल्याला शरीरा आतूनच

ऐकावा लागतो, त्या आवाजावर चित्त एकाग्र करावयाचे असते. अशाप्रकारे ध्यान साधना प्रत्येक हिंदू करेल तर त्याची अध्यात्मिक उर्जा वाढत जाऊन त्याचे जीवन सुखरूप होईल. विचारशून्य अवस्थेत आपला मेंदू नेणे हा त्या मागील उद्देश असतो. ह्या सोहंम साधनेत माणसाला बोलावं लागत नाही म्हणून मुका, बहिरा, आंधळा असा कसाही मनुष्य ती सहजपणे करू शकतो. हे त्याचे विशेष आहे.

नितीशस्त्राच्या नियमानुसार हिंदू चांगुलपणा, माणूसकी व भूतदया ह्यां कर्ममार्गाने किती पुण्य मिळवतो व ध्यान साधनेने किती हे आपल्याला पहावयाचे आहे. कर्ममार्गाने तो ताबडतोब असें पुण्य मिळवत असतो. कारण ते करतांना त्याला ते लोक ज्यांना त्यांनी मदत केली दुवा देत असतात. तो दुवा व त्याशिवाय विश्वातील लोकपाल देवतांची कृपा ह्यामुळे तो मोठे पुण्य मिळवत असतो. माणसाच्या प्रत्येक हालचालींवर त्या लोकपाल देवतांचे लक्ष असते. त्या आहेत इंद्र (कलीयुगात कृष्ण अथवा विष्णू), वैश्रावण (कुबेर किंवा गणपती), यम, वरुण, वायू आणि अग्नी. त्यातील पहिले तीन बाहेरून सृष्टीतील सगळ्या चराचरांवर लक्ष देऊन असतात आणि नंतरचे तीन शरीरातून लक्ष देऊन केल्या जाणार्या सगळ्या चांगल्या वाईटाची नोंद त्या माणसाच्या लिंगदेहात करत असतात. ते चांगले कार्य करतांना त्या माणसाच्या मनाची कोणती अवस्था आहे ते महत्वाचे असते. जर तो ती सेवा त्याची म्हणून करत असेल तर ते सगळे चांगले कार्य व्यर्थ जाते, त्यामुळे त्याला पुण्यप्रभाव प्राप्त होत नाही. परंतु, जर तो ती सेवा ब्रह्माची सेवा म्हणून जसे यज्ञात अर्घ्य द्यावे तसे करत असेल तर ते त्याला लाभते. मी सेवा केली असा भाव नसला पाहिजे. ब्रह्म माझ्याकडून करून घेत आहे असा भाव असावा तरच ते पुण्यकृत्य ठरते. ज्यांची सेवा केली त्यांच्यावर आपण उपकार करत आहोत असे विचार मनात येत असतील तरी ती सेवा व्यर्थ गेली असे समजावे. ते करत असतांना आपण परमात्म्याचे ऋण फेडत आहोत अशी अतिनम्र भावना असावी लागते. ज्याला दिले तो जरी उलटा वागला तरी त्याचा विचार करावयाचा नाही कारण ती सेवा तू केलेलीच नसतेस, ती देवांनी तुझ्या हातून करून घेतलेली आहे अशा मनस्थितीत तो हिंदू असला पाहिजे. हे सगळे स्वाभाविकपणे घडले तरच त्या सेवेचे पुण्य तुम्हाला मिळत असते. "करा आणि विसरा", अशी मनाची अवस्था म्हणून शांत असला पाहिजे. आपण फार मोठी सेवा देवाची केली असे विचारसुद्धा मनात येता कामा नये. तसे विचार आले तरी ते कर्म वाया गेले असे समजावे. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे कर्ममार्गाने पुण्य मिळवणे जितके सोपे तितकेच अवघड सुद्धा आहे. परंतु, अशारितीने सेवा करण्याची सवय झाली किं मग ते सगळे सहज सोपे होते.

ध्यानाने कसे पुण्य प्राप्त होते ते पहायचे आहे. कर्ममार्गा प्रमाणे ध्यानाने मिळणारे पुण्य दृष्य स्वरूपात नसते. ते सुक्ष्म स्वरूपात असते. तशा ध्यानाने पुण्य मिळण्याबरोबर लोकपाल देवतांची कृपा होऊ लागते ते विशेष असते. त्याने जे पुण्य मिळते ते त्या साधकाला विधिपूर्वक ब्रह्माला अर्पण करावयाचे असते. तो साधा विधी साधक त्याच्या घरातील देवापुढे नित्य पुजा करत असतांना करत असतो. ध्यानसाधनेने मी

मिळवलेले पुण्य मी तुला अर्पण करतो असें बोलून तो साधक पाणी सोडत असतो. बहुतेक हिंदूना ते माहित असते. अशारितीने दररोजचे पुण्य तो किंवा ती आपल्या इष्ट देवतेला अर्पण करत असते. आपण कांहींच केले नाही अशा अविर्भावात ते करावयाचे असते. जर त्यात जरासाही अहंकार आला तरी ते तर्पण फुकट गेले, अहंकाराचा लवलेशसुद्धा असता कामा नये.

कांही ज्ञानी सांगतात कीं, कर्ममार्गाने मिळवलेले अथवा ध्यान मार्गाने मिळवलेले त्या साधकाला ह्या जन्मात उपयोगी येत नाही. इतर कांही सांगतात की, ते ह्या जन्मात उपयोगी येते व माणसाचे भाग्य सुधारण्यास मदत करते. भगवान श्रीकृष्णाने त्यावर गीतेत कांहीं सांगितलेले नाही. मात्र लोकपाल देवता जर त्यामुळे संतुष्ट झाल्या तर त्या पुण्याचा उपयोग त्याला ह्याच जन्मात होतो कारण, त्यांचे सगळे व्यवहार त्या त्या जन्मा पुरते मर्यादित असतात.

माणसाचे पांच प्रकार पुण्य कमावण्याच्या बाबतीत आहेत ते पाहू, दैवी पुरुष, सात्त्विक पुरुष, साधा माणूस, दुर्जन, असुर आणि राक्षस असे ते आहेत. येथे पुरुष हा शब्द मनुष्य ह्या अर्थी म्हणजे पुरुष व स्त्री असे दोघेही त्यात धरावयाचे आहेत. त्यांची माहिती अशी कीं, जो मनुष्य कर्ममार्गाने मोठे पुण्य सतत कमवत आहे व त्याच बरोबर ब्रह्मचर्य पालन करतो योग्य प्रकारे व ध्यान साधनासुद्धा उत्तम करत आहे असा मनुष्य दैवी पुरुष समजावा. दैवी पुरुषाला स्वर्गीय देवता प्रसन्न होतात व त्याच्या कामात मदत करतात. त्यानंतर येतो सात्त्विक पुरुष तो कर्ममार्ग चांगले करतो, ब्रह्मचर्य फारसे पाळत नाही, ध्यान साधना सुद्धा खास नाही असा समजावा. त्यानंतर आहे साधा माणूस, हा रजोगुणा किंवा तमोगुणी ह्यात दोलायमान असतो व कधी सत्वगुणसुद्धा दाखवतो, ब्रह्मचर्य आणि ध्यान साधना नसते असा असतो. त्यानंतर दुर्जन आहे, तो कर्ममार्गाने अजिबात कांहीं पुण्य मिळवत नाही. तो बहुधा तमोगुणी असतो, ब्रह्मचर्य नसते व ध्यान साधनासुद्धा नसते. आता असुर माणूस, तो कर्ममार्गाने कांहींच चांगले कार्य करत नाही परंतु, तो अध्यात्म भागात मोठी तपस्या करतो ध्यान मार्गाने व ब्रह्मचर्य उत्तम पाळत असतो त्यामुळे तो लोकपाल देवता व इतर देवतांना संतुष्ट करत असतो. त्याला त्या देवता प्रसन्न होऊन त्याच्या कार्यांना सहाय्यभूत होतात. अशा तपस्येतून जर त्याने कांहीं सिद्धी प्राप्त केल्या तर तो राक्षस होतो. त्याला दैत्य व दानवांचे सहाय्य होऊ लागते. दैवी पुरुषाला देव सहाय्य करतात असे समजले जाते.

ह्या ठिकाणी हे जे मी संक्षिप्तात दिले आहे तेच सगळे महाभारतात अनेक कथांच्या माध्यातून सांगितले आहे. त्याप्रमाणे ते विखुरलेल्या अवस्थेत सर्वत्र पसरलेले असे आढळते. त्या परिस्थितीत ते साधारण वाचकांला समजण्यास त्रास होतो असा अनुभव आहे. म्हणून ते एका जागी क्रमवार देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात माझ्या पदरचे असे कांहीं नाही कारण, त्याची आवश्यकता नाही.

आता आपण कर्मकांडाची माहिती करून घेणार आहोत. त्या आधी ज्या दोन भक्तीच्या पद्धती आहेत त्या समजून घेऊ. त्या अशा आहेत, निष्काम भक्ती व सकाम भक्ती. निष्काम भक्ती साठी ध्यानसाधना जी आपण आधी पाहिली आहे ती करावयाची असते. परंतु, सकाम भक्तीसाठी कर्मकांड करण्याची प्रथा

हिंदूमध्ये प्रचलित आहे. निष्काम भक्ती म्हणजे मोक्ष मिळवण्यासाठी करावयाची भक्ती असते. त्या भक्तीने ऐहिक इच्छा साध्य होत नाहीत. ह्या पुढील अभ्यास करण्याआधी हिंदू धर्माचे पांच मुलभूत नियम समजून घ्यावे लागती. ते असे आहेत,

पहिले गृहीत तत्त्व आहे, आपल्याला पुनर्जन्म प्राप्त होणार आहे व त्यात आपल्या ह्या जन्माच्या चांगल्या वाईट कर्मांची फळे भोगावी लागणार आहेत.

दुसरे गृहीत तत्त्व आहे, अद्वैत, त्याचा अर्थ आहे की, ह्या विश्वाचे मूळ एकच आहे. त्यातून विविध प्रकार उत्पन्न झाले आहेत. त्यानुसार हे जग काम करते असे समजले जाते. त्याप्रमाणे दुसऱ्याचे वाईट चिंतीले अथवा केले तर पुढच्या जन्मी स्वताचेच वाईट होते व जर दुसऱ्याचे चांगले चिंतीले व केले तर पुढच्या जन्मी स्वताचे चांगले होत असते. म्हणून नेहमी इतरांचे चांगले चिंतावे व करावे.

तिसरे गृहीत तत्त्व आहे कर्मविपाक, त्यानुसार ह्या जन्मी आपण केलेले कर्म आपल्याकडे फलरुपांने पुढच्या जन्मी नशीब बनून परत येते. चांगल्या कामाची चांगली फळे व वाईट कामाची वाईट फळे मिळतात. आपल्या पुढच्या जन्माचे भाग्य आपणच लिहीत असतो. म्हणून प्रत्येक गोष्ट करतांना त्याचे समप्रमाणात प्रतिक्रिया आपल्यावर पुढच्या जन्मी येणार आहे हे समजून काम करणे. कर्मविपाकाच्या वाईट फलांना माफी मिळत नाही.

चौथे गृहीत तत्त्व आहे, शक्तिसातत्य. त्यानुसार कर्मविपाकाचे फळ ना कमी ना जास्त असे जेवढ्यास तेवढे, पुढच्या जन्मी नशीबाच्या रुपांने मिळते.

पाचवे गृहीत तत्त्व आहे इच्छापूर्ती. ह्यानुसार ह्या जन्मात आपण जी इच्छा तीव्रतेने आयुष्यभर जोपासतो ती इच्छा जर आपला पुण्यसंच पुरेसा योग्य असेल तर पुढच्या जन्मी पूर्ण होते. समजा, ह्या जन्मी तुम्ही कुरूप आहात व आपण सुंदर दिसण्याचे इच्छित असाल तर पुढच्या जन्मी तुम्ही सुंदर होता. श्रीमंत होण्याची इच्छा आहे व पुण्यसंच पुरेसा आहे तर श्रीमंत घरात जन्म घेता. ह्यासाठी माणसांने आपला पुण्यप्रभाव वाढवण्याच्या दृष्टीने सर्व जीवन निष्पाप जगले पाहिजे. त्याशिवाय ध्यान साधनेला वेळ द्यावा.

त्यातील पहिल्या तत्त्वाप्रमाणे, आपल्याला आपली साधना पुढे चालू ठेवण्यासाठी पुनः जन्म घ्यावा लागतो. ह्या जन्माच्या कर्मानुसार तो असतो. म्हणून पुढच्या जन्माचे भाग्य आपण ह्या जन्मात लिहीत असतो. त्याचा अर्थ जे कांहीं आपण ह्या जन्मात करतो त्याचे परिणाम फक्त पुढच्या जन्मातच आपल्याला भोगावयाचे असतात. त्याचा अर्थ असा की, जे कर्मकांड आपण ह्या जन्मात करतो त्याचे जे परिणाम असतील तेसुद्धा पुढच्या जन्मीच आपल्याला मिळणार असतात. ह्या जन्मी मिळणार नाहीत. तरी त्या कर्मकांडाच्या पुजा इत्यादि विधी मोठ्या प्रमाणात होत असतात. जर हिंदू समजले की, त्या पुजा, ती व्रतवैकल्ये, ते उपस तापास त्यांना ताबडतोब कांहीं देणार नाहीत तर कदाचित ते सगळे थांबेल

परंतु, जे पुरोहित त्या करतात व त्यासाठी सल्ला देतात ते हिंदूला तसे सांगत नाहीत. हिंदू अज्ञानामुळे ते सगळे करत असतो पैसे खर्च करत असतो ते सगळे व्यर्थ आहे ते जर त्याला समजले तर हिंदूची अशारितीने जी मोठ्या प्रमाणात फसवणूक होत असते ती थांबेल. त्यात एक मोठा भाग असतो माणसाच्या लालचीपणाचा. पुरोहित सांगतो की, अमुक एक पुजा घाला म्हणजे सगळे व्यवस्थित होईल त्यावर तो हिंदू अंधपणे विश्वास ठेवतो, खर्च करतो, तो पुरोहित व त्याचे बिडू दक्षिणा खाऊन मस्त होतात. हिंदूचे काम होतच नाही. असे प्रत्येक वेळी होऊनही पुन्हा तो हिंदू तशाच प्रकारच्या खोट्या पुजा करतच रहातो व ते पुजारी त्यांची कमाई करत रहातात. हे अज्ञानामुळे होत असते. जर हिंदू समजून राहिला की, त्याचे भोग त्याला भोगावेच लागणार जे कुकर्म त्याने गत जन्मात केले आहे तर ते सगळे खोटे कर्मकांड थांबेल. जरी त्याने केलेली पुजा उत्तम झाली तरी त्याचा फायदा त्याला केवळ पुढच्या जन्मी होणार असतो, ह्या जन्माचे भोग शांतचित्ताने भोगत रहाणे हेंच उचित असते. जर तुम्ही दैवी पुरुष नसाल तर त्या सगळ्या पुजा व्यर्थ गेल्या असे समजावे व जर तुम्ही खरोखरच दैवी पुरुष असाल तर अशी कर्मकांडे न करतासुद्धा साध्या पुजेनेसुद्धा तुम्ही त्या देवतांना प्रसन्न करू शकता. साधी पुजा करण्याची माहिती पुढे दिली आहे.

कर्मकांडांचा इतिहास फार प्राचीन आहे. त्रेतायुगापासून हिंदू ह्या निरर्थक कर्मकांडांत अडकलेले आपण पहातो. मोठे मोठे राजे यज्ञ करतात हे आपण महाभारतात वाचले आहे. पांडवांनी राजसूय यज्ञ केला त्याचे काय झाले ते आपण पाहिले. पांडवांचे राज्य जे जाणार होते त्यांच्या गत जन्माच्या कर्मांमुळे ते गेलेच! अशी अनेक उदाहरणे आहेत जी दाखवतात की, हिंदूनी कर्मकांडात जास्त रमू नये. गीतेत श्री कृष्णाने अशा कर्मकांडाची ठिकठिकाणी निंदा केलेली आहे. कांही ज्ञानी कर्मकांडाला धर्मातील भ्रष्टाचार असें समजतात.

कर्मकांड निरर्थक असतात, त्यांचा उपयोग होत नाही असे जरी असले तरी त्या उपक्रमातून कांहीं कौतुकास्पद गोष्टी माणसाच्या सामाजिक जीवनात झालेल्या आपण पहातो. हिंदू संस्कृती नांवाची गोष्ट ह्या विविध कर्मकांडांच्या मुळे उत्पन्न झाल्या आहेत. धर्म जरी एकच असला तरी त्यातून निर्माण झालेल्या विविध रंगाढंगाच्या हिंदू संस्कृती, आपण पहात आहोत. मराठी हिंदू संस्कृती, गुजराती संस्कृती, पंजाबी संस्कृती अशा अनेक हिंदू संस्कृत्या आज आपण मोठ्या दिमाखाने मिरवत असल्याचे दिसत आहे. हा एक चांगला परिणाम सोडला तर कर्मकांड हे एक नको असलेले ओझे आपला हिंदू धर्म पाळणारा समाज उरावर घेऊन बसला आहे असं म्हणावे लागते.

ह्या कर्मकांडावर समर्थ रामदासांनी तीनशे वर्षापूर्वी आवाज उठवला होता परंतु, हिंदूंच्या सदैव अशिक्षित रहाण्याच्या दोषामुळे त्याची कोणी त्या दृष्टीने दखल घेतलेली आढळत नाही. रामदासांनी आरत्या लिहील्या आहेत बहुतेक सर्व देवतांच्या ज्यांच्या पुजा हिंदू करत होते. आज त्यात भर घालून नवीन तयार झालेल्या विभूतींच्या (साईबाबा वगैरे) आरत्यासुद्धा नवीन कवींनी लिहून आरत्यांची एक सुंदर

परंपरा तयार झालेली आपण पहात आहोत. आरती म्हणजे काय ते त्यासाठी आपण प्रथम पाहू. आरती ही एक स्वल्प पुजा पद्धती आहे. नुसती आरती केली तरी ती त्या देवतेची संपूर्ण पुजा होत असते, हे बर्याच जणांना माहित नाही. समजा तुम्हाला गणपतीची पुजा करावयाची आहे. त्यासाठी पुजार्याला बोलावतात व त्याचे नखरे सहन करत त्याच्या तालावर नांचत ती पुजा होत असते. परंतु जर तुम्ही आरतीच्या मदतीने पुजा करावयाचे ठरवले तर तीच पुजा सोपी, सुटसुटीत आणि स्वस्त होते. ते कसे ते पाहू,

गणपतीची मूर्ती अथवा चित्र आसनावर (चौरंगावर) ठेवावे. त्याला फुलं, गंध लावून अक्षता वहाव्यात, अत्तर शिंपडून शुचिर्भूत करावे, त्यानंतर त्याला प्रसाद द्यावा. ते सगळे करत असतांना सारखे त्याची आरती गोड आवाजात गाऊन त्या देवतेची आळवणी करावी. अशारितीने बर्याच वेळी ती आरती पुन्हा पुन्हा गाऊन आपली गणपतीवरील भक्ती व्यक्त करावी. शेवटची आरती गाताना ती ओवाळावी, थाळ्या वाजवून गजर करावा. आधीच्या आरत्या गातांना घंटा वाजवत रहावे. अशारितीने गणपतीची आरती दररोज करावी जो पर्यंत तुम्हाला गणपतीची पुजा करावयाची आहे. त्या नंतर गणपतीचे ध्यान करत बसावे. जितके जास्तवेळ ध्यान कराल तितके चांगले असते. पुजार्याला बोलावण्याची गरज रहाणार नाही. एरवीसुद्धा आता पुजारी मिळतात कोठे? सर्वच देवतांच्या आरत्या आज उपलब्ध आहेत त्यामुळे त्यांचा उपयोग करून आपली पुजा करावी. बदलत्या काळात ह्या गोष्टी कराव्या लागणार आहेत. कारण ह्यापुढे पुजारी मिळणे अवघड होणार आहे. कांहीं आळशी लोक आरत्या पाठ न करता रेकॉर्ड लावतात, ते चूकीचे आहे कारण त्याचा अर्थ तुम्ही देवाला मूर्ख समजता असा होतो, देव अशांने प्रसन्न होणार नाही. आरत्या तोंडपाठ करण्याची मेहनत करावी. विशेष म्हणजे कोणत्याही देवाची पुजा करण्यासाठी मुहूर्त पहाण्याची गरज नसते ते लक्षात ठेवावे. तुम्ही केव्हाही ती पुजा करू शकता, पुजारी लोक उगाचच मुहूर्ताचे धोंड लावतात त्यात कांहीं अर्थ नसतो.

आता हिंदूंच्या देव देवतांची माहिती पाहू,

हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे ह्या विश्वाचा कारभार पहाण्यासाठी तेहतीस प्रकारचे देव ब्रह्माने, विधात्याने त्याच्या विचारांतून उत्पन्न केले आहेत. त्यांना तेहतीस कोटी देव असें म्हणतात. येथे कोटी ह्याचा अर्थ करोडो असा नाही हे प्रथम आपण लक्षात घेतले पाहिजे. कोटी म्हणजे प्रकारचे (वर्ग) असा अर्थ आहे. ते तेहतीस प्रकार ब्रह्मदेव, वषट्कार, आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य असें ते आहेत. कांहीं ठिकाणी ब्रह्मदेव आणि वषट्कार ऐवजी दोन अश्विनीकुमार धरले जातात.

त्यानंतर दुसऱ्या व्यवस्थेत सहा देव पृथ्वीवरील चराचरांच्या जीवनांवर लक्ष देण्यासाठी नेमलेले आहेत. त्यांना लोकपाल देवता असें म्हणतात त्या आहेत इंद्र, वैश्रावण, यमदेव, अग्नी, वरुण आणि वायू. त्यांतील पहिले तीन शरीरा बाहेरून आपल्या सगळ्या हालचाली, विचार, आहार ह्यांची नोंद घेत

असतात असें समजले जाते. म्हणजे आपण कधीच एकटे नसतो. ह्या देवता आपल्याबरोबर साथ देत असतात. कलीयुगात इंद्रा ऐवजी कृष्ण अथवा विष्णू धरला जातो तसेंच वैश्रावणा ऐवजी गणपती धरला जातो. अग्नी, वायू आणि पाणी (वरुण) शरीरातून पहारा देत असतात. यमदेवाचे लक्ष आपल्या जन्मापासून आपल्यावर असते. कारण आपला जन्म झाल्या क्षणापासून मृत्यूची धंटा आपल्यासाठी वाजण्यास सुरुवात झालेली असते. असें समजतात कीं ह्या सहा देवता सहजपणे प्रसन्न होणार्या आहेत. जर तुम्ही दैवी पुरुष असाल तर ते जास्त सोपे असते. त्या शिवाय कुलदेवता म्हणून एक प्रकार आहे. असे म्हणतात कीं, त्या कुळाच्या मूळ पुरुषाने ज्या देवतेची पुजा केली ती देवी त्या कुळाची कुळदेवता समजली जाते. म्हणजे त्या कुळातील माणसांनी ऐहिक सुखासाठी त्या देवतेची आराधना करावयाची असें समजले जाते.

हिंदूंच्या आहाराबाबत पाहू, तुम्ही कोणताही आहार केला तरी तुमच्या अध्यात्मिक उर्जेवर त्याचा परिणाम होत नसल्यामुळे हिंदूने कोणताही आहार केला तरी चालते. सात्त्विक आहार असे कांहीं नसते. जो आहार तुम्हाला पचेल तो तुमच्यासाठी योग्य आहार असतो. परंतु, ज्या आहारामुळे नशा होते तसे कांहीं सेवन करू नये. त्याबाबत आयुर्वेदाचे मार्गदर्शन काय आहे ते पहावयाचे आहे. त्यामध्ये सांगितले आहे किं, जे आवडते ते खावे, जे पचेल ते खावे, पोटापुरते खावे, जे आरोग्यास घातक ते खाऊ नये. दुसऱ्यास खाण्याचा आग्रह करू नये. असें पांच नियम आहेत.

हल्ली गोमांस खाण्याबाबत बंदी धर्माच्या नांवांने घातली आहे त्याला कोणताही आधार नाही. वैदिक काळापासून गोमांस हा हिंदूंचा प्रमुख आहार आहे. सगळे वेद लिहीणारे ऋषी जसे याज्ञवल्क्य, अंगीरस हे नियमितपणे केवळ गोमांसच खात होते असा उल्लेख आहे. जनकराजाच्या मिथीला नगरीत नियम होता कीं केवळ गाय व डुककर खावे. ऋषींना भाकड गाई दान केल्या जात होत्या त्या खाण्यासाठी. वस्तुतः गोमांस हा ऋषींचा आहार आहे, मग तो निषिद्ध कसा ठरतो? महाभारतात वनपर्वात एक प्रसंग सांगितला आहे, त्यात यमदेव युधिष्ठीराला अनेक प्रश्न विचारतो व तो पांडव त्याची योग्य उत्तरं देतो व आपल्या भावडांची सुटका करतो. त्यात एक प्रश्न यमदेव विचारतो कीं, उत्तम खाद्य कोणते? त्याला युधिष्ठीर उत्तर देतो कीं, कमीतकमी भाज्या वापरून गाईचे मांस शिजवले असेल तर ते उत्तम जेवण असते! असे असंख्य पुरावे ह्या गोमांस बंदीविरुद्ध आहेत. म्हणून अशा खोट्या बंदीला कोणीही महत्व देऊ नये. गायीच्या पोटात देव कोणी घातले? केव्हां घातले? गाय माता कधी पासून झाली? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात त्यांची उत्तरे त्यांच्याकडे नसतात तरी त्यांचा आग्रह चालूच असतो, हे योग्य नाही. हिंदू धर्म विज्ञानावर आधारित आहे म्हणून त्यातील प्रत्येक मुद्दा तपासला गेला तर त्याला विरोध नसावा. कोणीही कांहींही सांगेल ते योग्य नाही. तुमचे मुद्दे पुराव्याने सिद्ध करा नाहीतर आग्रह करणे बंद करा.

हिंदू धर्माचा मध्य बिंदू आहे अध्यात्मिक उर्जेचे व्यवस्थापन, ज्या गोष्टी केल्यामुळे ती उर्जा वाढते ते सगळे हिंदूसाठी योग्य आणि ज्यामुळे ती कमी होते ते सगळे त्यज्य असते. गोमांस खाण्यामुळे अध्यात्मिक उर्जा कमी होत नाही म्हणून त्या वरील आक्षेप निरर्थक ठरतो. पाप पुण्य ह्यांची व्याख्या त्यावर आधारित असते. थोडक्यात पुण्यवान रहाणे म्हणजे हिंदू जीवन असें समजले जाते.

गाईच्या मुत्राची मोठी तारिफ होत आहे परंतु, सर्वच प्राण्यांचे मुत्र औषधी असते, उदाहरणार्थ, स्त्रीचे मुत्र प्याल्याने पुरुषांची वीर्यवृद्धी होते म्हणून कोणी असें सांगू लागले की, बायकोचे मुत्र तिच्या नवर्याने प्यावे तर ते कितपत योग्य होईल? शेळीच्या मुत्रामुळे क्षय रोग बरा होतो, असे प्रत्येक प्राण्याच्या मुताचे औषधी गुण आहेत. असो, हा न संपणारा तंटा आहे म्हणून येथेच थांबतो. आपण हिंदू धर्माची मुलभूत माहिती थोडक्यात करून घेतली आहे.

– परिशिष्ट पहिले संपले –

परिशिष्ट दोन

सत्वगुणांची लक्षणे

जसे तमोगुणाचे दुर्जनगुण व तमोगुण असे दोन भाग होतात तसेच, रजोगुणांचे सुद्धा दोन प्रकार असतात ते असे, तमोरजोगुण व रजोसत्वगुण. सत्वगुणांचे सुद्धा दोन भाग आहेत. त्यातील एका भागास सत्वगुण म्हणतात व दुसऱ्या भागाला संतगुण म्हणतात. त्यामुळे गुणांचे एकंदर सहा प्रकार होतात. १) दुर्जनगुण, २) तमोगुण, ३) तमोरजोगुण, ४) रजोसत्वगुण, ५) सत्वगुण, ६) संतगुण असे हे सहा गुण प्रकार असतात. माणसाचा अध्यात्मिक विकास होण्यासाठी त्याला ह्या सहा गुणांपैकी कोणत्या गुणात तो आहे ते समजणे आवश्यक असते. त्यालाच त्या साधकाचा 'अध्यात्मिक पत्ता' असे समजले जाते. संतगुणी माणूस मोक्ष साधना करण्यासाठी योग्य मानला जातो. ह्याचा अर्थ साधकाला एकदा त्याचा अध्यात्मिक पत्ता समजला कि, त्याला साधना त्यानी कशा प्रकारे करावयाची हे समजणे शक्य होते. निरनिराळ्या साधकांची साधना त्यामुळे निरनिराळी असण्याचे कारण हेच आहे. समजा, साधकाला समजले कि, तो दुर्जनगुणी आहे, तर त्याला तमो साधना करून प्रथम तमोगुणी अवस्थेत यावे लागेल. त्यानंतर रजो साधना करून रजोगुणी अवस्थेत जावे लागेल, त्यानंतर सत्व साधना करून सत्वगुणी व्हावे लागेल. अशा रीतीने पायऱ्या पायऱ्यानी तो आपली प्रगति करून स्वताचा अध्यात्मिक पत्ता सावकाशपणे सुधारत अखेरीस संत साधना करून संत अवस्थेत पोहोचू शकतो. आणि त्यानंतर मगच तो मोक्ष साधना करू लागला तर त्याला त्यात यश प्राप्त होते. दुर्जनगुण हा सर्वात खालचा गुण आहे व संतगुण हा सर्वात वरचा गुण आहे. जर समजा, एकाद्या साधकांनी घाई करून वरच्या पातळीची साधना करण्यास सुरुवात केली तर ते त्याला जमत नाही, आणि साधना करणे अशक्यप्राय झाल्यामुळे तो साधना सोडून देण्याची मोठी शक्यता असते. त्यामुळे त्याचा अशा साधनां वरील विश्वास उडतो. आणि त्या विरुद्ध तो बोलू लागतो. हे टाळण्यासाठी साधकांनी साधना सुरु करण्या आधी योग्य चाचणी करून आपला अध्यात्मिक पत्ता शोधून काढून त्यानुसार साधना करणे जरूरीचे असते. ह्या सर्व साधनेच्या पायऱ्यांना एकत्रित मिळून 'प्रापंचिक साधना' असे म्हणतात. प्रापंचिक साधना, लक्षण चिकित्सेवर अवलंबून असल्यामुळे आता आपण लक्षण चिकित्सा काय असते ते समजून घेऊ या.

लक्षण चिकित्सा- तीनशे वर्षांपूर्वी स्वामी समर्थ रामदास ह्यांनी हि लक्षण चिकित्सा प्रथम वापरून आपल्या शिष्यांना प्रापंचिक साधना शिकविली. लक्षण चिकित्सा सामान्य माणसाला सहज वापरता येणारी साधना पद्धत आहे. त्यामुळे तीच आपण येथे पहाणार आहोत. लक्षण चिकित्सा साधक कोणत्याही दुसऱ्या माणसाच्या मार्गदर्शना शिवाय करू शकतो. पुस्तक वाचून हि साधना करता येण्यासारखी आहे. विशेष म्हणजे साधक साधना करतोय हे सुद्धा कोणाला समजत नाही. त्यामुळे अशी साधना इतर लोकांच्या नजरेत न येतासुद्धा करता येते. कांही साधकांना, ते साधना करित आहेत हे कोणालाही समजू नये अशी इच्छा असते, अशा लोकांना हि साधना पद्धत अतिशय चांगली वाटते. शाक्तपंथात हि पद्धत प्रमाणित आहे.

लक्षण चिकित्सेमध्ये निरनिराळ्या गुणांची लक्षणे दिलेली असतात. साधकाला ती लक्षणे वाचून त्यातील कोणती लक्षणे त्याला लागू होतात ते पहावे लागते. जर ते लक्षण हानिकारक असेल तर त्याप्रमाणे

त्यानी वागू नये असा आदेश असतो. कांही लक्षणे सौम्य स्वरूपात उपयुक्त असतात तर तीच लक्षणे तीव्र स्वरूपात हानिकारक असतात. तर त्याप्रमाणे, आपण सौम्य आहोत कां तीव्र आहोत हे साधकांनी पाहून त्याप्रमाणे, आपले वागणे त्यांनी सुधारावयाचे असते. अशी ही साधी आणि सोपी साधना पद्धत आहे. निरनिराळी लक्षणे पाहून आपण त्याप्रमाणे आहोत कां नाही हे पहाणे आणि त्या प्रमाणे स्वताला मार्गदर्शन करणे हे काम जी बुद्धि करते त्या बुद्धीला 'शिपाई बुद्धि' असे म्हणतात. मनात विचार येत असतांना त्या विचारांचे सतत परिक्षण करण्याच्या कमी हि शिपाई बुद्धि मदत करीत असते. प्रापंचिक साधनेत शिपाई बुद्धीचे काम फारच महत्वाचे असते. जो साधक हि शिपाई बुद्धि विकसित करतो तो ह्या साधनेत यशस्वी होतो. इतके ह्या शिपाई बुद्धीचे माहात्म्य आहे.

आता, सत्त्वगुणांची लक्षणे काय असतात ते पाहू या. सत्त्वगुणी माणसांचे मोठे लक्षण आहे, समाधानी असणे. आहे त्या परिस्थितीत हि माणसे समाधानाने रहातात. आणखीन कांही पाहिजे असे त्यांना कधी वाटत नाही. तमोगुणी माणसे सुद्धा अशा प्रकारे वागतांना बऱ्याच वेळा आढळून येते, परंतु, ह्या दोघांच्या भूमिकेत जमीन अस्मानाचा फरक असतो. तमोगुणी माणूस तसा वागतो कारण त्याला आणखीन कांही मिळविणे शक्य नसते जसे, कोल्ह्याला द्राक्ष आंबट, अशी स्थिती असते अथवा निव्वळ आळस असतो. सात्विक माणसे आणखीन कांही मिळविणे शक्य असले तरी जर तसे करण्याची आवश्यकता नसेल, तर ते त्यापाठी न लागतां आपला वेळ दुसऱ्या चांगल्या कामात खर्च करणे पसंत करतात. थोडक्यात, सात्विक माणसाला लोभ हा दोष कमी असतो. असे म्हणतात किं, सात्विक माणूस कोण असा जर कोणी प्रश्न विचारला तर त्याची व्याख्या करतात किं, ज्या माणसात काम, क्रोध, लोभ, मोह हे दोष अल्प स्वरूपात आहेत आणि मद व मत्सर अतिशय सुक्ष्म स्वरूपात आहेत असा माणूस. तमोगुणी माणसाची व्याख्या आहे, असा माणूस कि, ज्याच्यात मद आणि मत्सर हे दोष फारच तीव्र स्वरूपात आहेत. बाकीचे दोष अर्थातच त्यामुळे तीव्र स्वरूपातच असणार हे उघडच असते. रजोगुणी माणसाची व्याख्या अशी करता येईल किं, असा माणूस जो, जर हवे तसे मिळाले तर थोडा काळ समाधानी जरूर रहातो परंतु, कांही वेळानंतर त्याला अधिक मिळविण्याची तीव्र इच्छा होते कारण, त्यानी लोभ ह्या दोषाचे योग्य नियंत्रण केलेले नसते. म्हणून रजोगुण हा लोभ ह्या षड्-रिपुचा परिणाम असतो असे मानतात. संतगुणी माणसाला मद व मत्सर हे दोष बिलकूल नसतात. आणि त्यामुळे त्याचे इतर षड्रिपु सुद्धा अतिशय कमजोर अवस्थेत असतात.

समाधान, आनंद व सुख हे शब्द बऱ्याच वेळा एकाच अर्थानी वापरले जातात. परंतु शास्त्रार्थ पहाता ह्या तीन अवस्था एकच नसतात. जेव्हां माणसाला इच्छा होते आणि ती पूर्ण होते, तेव्हां त्याला आनंद होतो. जर इच्छा पूर्ण नाही झाली तर, त्याला क्रोध होतो किंवा जर तो कमजोर असेल तर तो दुःखी होतो. पुन्हा पुन्हा इच्छा होत गेली आणि तशीच पुन्हा पुन्हा ती पूर्ण होत गेली तर, तो माणूस सुखी होतो. पुन्हा पुन्हा इच्छा नाही पूर्ण झाली तर तो निराशावादी होतो. अशाप्रकारे, रजोगुणी आणि तमोगुणी लोकांची अवस्था होत रहाते. सत्त्वगुणी माणसाच्या बाबतीत मात्र तसे होताना दिसत नाही. कारण, सात्विक माणूस इच्छा पूर्ण झाल्यावर समाधानी होतो. त्याला पुन्हा पुन्हा अधिक इच्छा होत नाहीत, समाधानी अवस्था अशी असते किं, त्याच प्रकारची दुसरी तीव्र इच्छा त्याला होत नाही. त्यामुळे आनंदी व दुःखी अशा अवस्थांतून तो सहसा जात नाही. समाधानी अवस्था हि आनंदी व सुखी ह्या दोन अवस्थांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ असते.

सत्वगुणी माणसाची वेगळी लक्षणे नसतात. रजोगुणी माणसाच्याच लक्षणांतून आपण सत्वगुणी माणूस तशा परिस्थितीत कसा वागेल ते जरी पाहिले तरी आपल्याला सत्वगुणी माणसाची लक्षणे काय असतात ते समजणे सोपे होईल. त्यासाठी आता आपण आधी पाहिलेल्या रजोगुण लक्षणांचाच पुन्हा विचार करणार आहोत. ह्या ठिकणी आपण प्रथम रजोगुणी लक्षणं पहाणार आहोत व त्या परिस्थितीत सत्वगुणी माणूस कसा वागतो ते पहाणार आहोत. कांही बाबतीत तमोगुणीचे वागणे सुद्धा दिले आहे.

१) सात्विक माणूस प्रपंचात रहाणे पसंत करतो परंतु, प्रपंचातील बऱ्या वाईट अनुभवांवरून तो सतत कांही तरी शिकत असतो. त्या अनुभवांवरून तो संसारातील निरर्थकता समजून घेण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो. संसारातील चांगल्या अनुभवांमुळे तो फारसा हुरळून जात नसतो व वाईट अनुभवांमुळे तो फारसा खच्ची सुद्धा होऊन जात नसतो. मुळातच सात्विक माणसांचे मद आणि मत्सर हे दोष फारच कमी तीव्र असतात. किंबहुना, त्यामुळेच आपण त्याला सात्विक माणूस असे म्हणत असतो. थोडक्यात असे सांगता येईल किं, सात्विक माणूस संसार, एक आपली जबाबदारी आहे, असे समजून करीत असतो. आणि तो त्यात फारसा गुंतून घेणे योग्य मानत नाही. रजोगुणी माणूस मात्र त्यात पुरतां गुंतून जात असतो.

२) वैराग्य, संन्याशी प्रवृत्ति ह्या गोष्टींबद्दल सात्विक माणसाला आकर्षण असते. त्यांच्या बद्दल अधिक माहिती मिळविण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो. अशा प्रवृत्तीच्या लोकांच्या बद्दल तो आदर बाळगून असतो. म्हणजे, ह्या लक्षणाच्या बाबत असे दिसून येते किं, रजोगुणी आणि सत्वगुणी माणसांची एकंदर वागणूक परस्पर विरोधी असते.

३) सात्विक माणसाची इंद्रिय सुखाची गरज रजोगुणी माणसा प्रमाणे तीव्र नसते. त्यामुळे तो इंद्रिय सुखांच्य बाबत नेमस्त असतो. त्याला इंद्रिय सुखांचा लवकर कंटाळा येतो. वस्तुतः इंद्रिय सुखांच्या नंतर माणसाला तात्पुरती संतुष्टिची भावना येत असते, रजोगुणी माणसात अशी भावना आली किं, तो थोडा काळ त्या इंद्रिय सुखांपासून दूर रहातो खरा, परंतु जशी ती संतुष्टि संपते तसा तो पुन्हा त्या सुखाच्या पाठी जावू लागतो. सात्विक माणसाच्या बाबतीत मात्र तसे नेहमी होत नाही. तो संतुष्टि नंतर बराच काळ त्या सुखाच्या बाबत विचार करीत रहातो. त्याला जसे त्या सुखाच्या मर्यादांचे ज्ञान होतं, तसे तो सात्विक माणूस त्या सुखांच्या बाबत कमी उत्साही होत जातो. अखेरीस तो इंद्रिय सुखांपासून दूर रहाणेच पसंत करू लागतो. इंद्रिय सुखांच्या विरुद्ध जर कोणी त्याची कानउघडणी केली तर त्याला त्या माणसाचा राग बिलकूल येत नाही. उलट पक्षी तो सात्विक माणूस त्या सल्ल्याचा काळजी पूर्वक विचार करतो. सात्विक, शाश्वत सुख पसंत करतो, इंद्रिय सुख अशाश्वत असते.

४) वैराग्याबद्दल सात्विक माणसाला नेहमीच कुतुहल वाटत असते. इंद्रिय सुखांपेक्षा वैराग्यामुळे काय आत्मसंतुष्टता मिळते त्याची अधिक माहिती करून घेण्याचा तो नेहमीच प्रयत्न करीत असतो. इंद्रिय सुखांची त्याला विशेष उत्सुकता नसते. ह्याचा अर्थ असा मात्र नाही किं, हे लोक लैंगिक दृष्ट्या कमजोर असतात. सात्विक स्त्री लैंगिक सुखाबद्दल विशेष उत्सुक नसते.

५) आत्मशुद्धिच्या दृष्टीकोनातून गोष्टी पहिले तर रजोगुण, अध्यात्मिक प्रगति कुंठवून त्याला अध्यात्मिक दृष्टीने जेथल्या तेथे ठेवतो. सत्वगुण (लक्षणे पहा), अध्यात्मिक विकासाला मदत करतो. तमोगुण, अध्यात्मिक न्हास करतो. म्हणून साधकांने आपले त्रिगुण तपासणे जरूरीचे असते. सत्वगुणी होणे जर त्याला

शक्य नसेल तर निदानपक्षी तमोगुणी न रहावें अशी दक्षता साधकांनी बाळगावी अशी किमान अपेक्षा असते.

६) आपल्या व आपल्या कुटूंबाप्रमाणें इतर जणांचें सुद्धा कल्याण झाले पाहिजे अशी सात्विक माणसांची व्यापक विचारसरणी असते. त्यामुळें त्यांच्या जीवनात, 'सर्वे सुखीनासंतु सर्वे भद्राणि पश्यंतु' म्हणजे, सर्व सुखी होवोत व सर्वांचे भले होवो अशी विचारसरणी, तिचा मोठा प्रभाव असल्याचें आढळून येते. आपल्या कुटूंबाचे कल्याण झाल्यावर तो इतरांचे सुद्धा कल्याण करण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो.

७) हे माझे, हे माझे घर, हा माझा बाप, हि माझी जात, हा माझा धर्म, हा माझा देश अशाप्रकारची 'मी'पणाशी विशेष घनिष्टता ठेवून तोसुद्धा विचार करतो, परंतु, इतरांच्या बाबत रजोगुणी माणसा प्रमाणें तो बेपर्वा मात्र नसतो. इतर गोष्टींचा तो तिरस्कार करीत नाही, जसें रजोगुणी करतात.

८) त्याचें गेले तर मी कशाला त्याची पंचाईत करू? माझे सर्व ठीक आहे ना? मग झालें तर! अशी विचारसरणी सत्वगुणी माणसात नसते. सत्वगुणी माणूस इतरांना मदत करणे, एक सामाजिक जबाबदारी म्हणून आवश्यक समजतो. ह्यालाच आपण चांगुलपणा असें म्हणतो.

९) चांगले खावे, चांगले दिसावे, चांगले वस्त्र परिधान करावे, चांगले रहावे, आपण सुंदर दिसावें अशाप्रकारची विचारसरणी रजोगुणी लोकांप्रमाणें सत्वगुणी लोकांत सुद्धा असते. वास्तविकतः हि रजोगुणी लोकांतील चांगली लक्षणे मानली जातात. अभिरुचीमध्ये सात्विक, राजसी आणि तामसी अभिरुची अशा रितीने तीन असतात. गुणातील (प्रवृत्तीतील) सत्व, रज व तम ह्यांचा अभिरुचीतील ह्या सत्व, रज व तम ह्यांच्याशी कांहीही संबंध नसतो. गुणांनी सात्विक असलेला इसम अभिरुचीने तामसी असू शकतो. तसेंच गुणांनी तामसी असलेला इसम अभिरुचीने सात्विक असू शकतो. ह्याचा अर्थ असा किं, अभिरुची वरून माणसाचा गुण कोणता ते ओळखणें शक्य नसते. गुण व अभिरुची एकच असेल तर ते अतिउत्तम समजले जाते.

१०) आपला मतलब साधण्यासाठी तो सर्व नीतिमुल्यांना धुर्तपणें बगल न देता, समाजाचें नियम पाळून आपले काम साधून मोकळा होतो. त्यामुळें, समाजामध्ये, जे अनेक तऱ्हेचे भ्रष्टाचारांचे प्रकार आपण पहातो त्यांना सत्वगुणी प्रवृत्ति जबाबदार नसते. सत्वगुणी माणसें समाजात भ्रष्टाचार वाढू नये म्हणून नेहमीच प्रयत्नशील असतात असें दिसून येते.

११) सत्वगुणी माणसें साधारणपणें रजोगुणी माणसांप्रमाणें अतिमहत्वाकांक्षी नसतात. त्यामुळें समाजाचे नियम न मोडता सुद्धा ते आपली कामे करतात. त्यांना कांहीही त्रास होत नाही. थोडक्यात असें सांगता येईल किं, लोभीपणांमुळे रजोगुणी माणूस अति महत्वाकांक्षी होतो आणि त्यामुळें त्याला समाजाचें नियम जाचक वाटू लागतात. दुसरे असें किं, सात्विक माणूस इतरांना बरोबर घेऊन आपली कामे करीत असतो, आपल्या प्रमाणें इतरांचा सुद्धा तो सारखाच फायदा करून देत असतो, तसें रजोगुणी माणूस करीत नाही तो फक्त स्वताचाच फायदा व्हावा अशा प्रकारे आपली सर्व कामे करीत असतो. ह्या त्याच्या स्वार्थीपणामुळें त्याला वेळोवेळी नियम मोडावे लागतात. सत्वगुणी माणूस सर्वांचाच फायदा करीत असल्यामुळें तो नियम न मोडता सर्वांच्या सम्मतिने आपली कामे करू शकतो. ह्या विवेचनावरून कोणाला वाटेल किं, सत्वगुणी मंडळी महत्वाकांक्षी नसतात तर ते सुद्धा चुकीचे ठरेल. सात्विक माणसांची महत्वाकांक्षा लोभातून न येता एकाद्या तत्त्वनिष्ठेतून येत असते असें साधारणपणे आढळून येते.

१२) धन संपत्ति ह्यांचा संचय करण्याची प्रवृत्ति असते. कंजुषपणा हे रजोगुणीचें एक महत्वाचें लक्षण मानलें जाते. म्हातारपणासाठी पैसे साठविणे तसेंच पुढील जन्मी चांगला जन्म मिळावा ह्यासाठी देवांकडे साकड घालणें रजोगुणी माणूस योग्य मानतो. आपल्या सुरक्षिततेसाठी तो फारच जागरूक असतो. फार दूरचा विचार तो नेहमी करित असतो. सत्वगुणी माणसात सुद्धा हि रजोगुणी माणसाची लक्षणे असतात. बऱ्याच वेळा सात्विक इसम दुसऱ्यासाठी सुद्धा ह्यासर्व गोष्टी करतांना दिसून येते.

१३) सत्वगुणी माणूस कायदे मोडण्याच्या विरोधातच असतो. कायद्यातील पळवाटांचा सुद्धा तो उपयोग करणें अयोग्य समजतो. लुबाडणें, हक्क छिणणें किंवा कोणताही गुन्हा तो करु इच्छित नाही. सात्विक माणसें खऱ्याखऱ्या प्रतिष्ठेने समाजात रहातात. चुकीनें जरी एकादी अयोग्य गोष्ट त्यांच्या हातून घडली तर त्याचा त्यांना फार त्रास होत असतो.

१४) आपण दुसऱ्यांच्यापेक्षा नेहमी वरचढ असलो पाहिजे अशी त्यांची धडपड नसते. परंतु, आपण सतत प्रगति करित असले पाहिजे असें मात्र त्याला वाटत असते. आपल्यापेक्षा कोणी पुढे गेला तर रजोगुणी माणसा प्रमाणे तो मत्सरी होत नाही उलट, त्यानी प्रगति कशी केली ते त्याच्या कडून शिकण्याचा अथवा स्वतः शोधण्याचा तो प्रयत्न करतो.

१५) आपण इतरापेक्षा वरचढ आहोत किं नाही हे तपासण्यासाठी सात्विक लोक कधी कधी इतरांबरोबर आपली तुलना करून पहात असतात. आणि जर त्यात ते कमी आहेत असें दिसलें तर ते अस्वस्थ होतात. आपण कमी कां? हे शोधण्याचा ते प्रयत्न करतात, आणि त्याप्रमाणे ते आपल्या काम करण्याच्या पद्धतीत सुधारणा करतात. रजोगुणी लोकांप्रमाणे फक्त इतरांचा मत्सर करित बसत नाहीत. समाजातील चुरशीचें, चढाओढीचें खेळ, शर्यती असें प्रकार ह्या प्रवृत्तीतून निर्माण होतात. प्रसंगी युद्धे आणि मारामाऱ्या असें प्रकार सुद्धा घडतात. तसेंच शिकण्याच्या व आपल्यात सुधारणा करण्याच्या ह्या प्रवृत्तीमुळे असा समाज प्रगति करित जातो. तमोगुणी, यशस्वी प्रतिस्पर्ध्यांचा नाश करण्याचा विचार करतो आणि त्याप्रमाणें कारवाया करित असतो.

१६) सात्विक माणूस नम्र स्वभावाचा असतो. त्यामुळें तो रजोगुणी माणसांप्रमाणें आत्मप्रौढीने वागत नाही. दुसऱ्याचें विचार काय आहेत ते तो नीट समजून घेऊन मगच त्या प्रमाणें, म्हणजे इतरांच्या योग्य सल्ल्यानेच आपले निर्णय घेत असतो. दुसऱ्याला नीच ठरवून त्याद्वारा आपली उच्चता सिद्ध करण्याची उठाठेव हे लोक कधीही करित नाहीत. आपले गुण सुधारून त्याद्वारा आपली उच्चता ठरविणें ते योग्य समजतात.

१७) नम्रपणा हे सात्विक माणसाचे एक प्रमुख लक्षण आहे. त्यामुळें आपल्याच मस्तीत राहून वागण्याची पद्धत जी रजोगुणी माणसांत नेहमी आढळून येते, ती ह्यांच्यात दिसून येत नाही. मदभाव कमी असल्यामुळें, हे लोक समाजातील नियमांचे उल्लंघन सहसा करतांना दिसत नाहीत. अगदी नगण्य समजलेल्या मंडळींच्या प्रश्नांना सुद्धा ते आवर्जून उत्तरे देतात. तसें करतांना त्यात त्यांना कमीपणा बिलकूल वाटत नाही. रजोगुणी माणसांना मात्र तसें करतांना कधी कधी कमीपणा वाटतो म्हणूनच, ते तशा लोकांना एकतर उत्तरे देत नाहीत अथवा दुरुत्तरे करतात. कांही वेळा रजोगुणी माणसें सुद्धा कमी प्रतिच्या लोकांना उत्तरे देतात परंतु त्यात त्यांचा उद्देश असतो तो असें दाखविण्याचा किं, 'पहा मी किती दिलदार आहे ते,' तो केवळ नम्रपणाचा देखावा असतो. तमोगुणी इतरांशी नेहमीच उद्धटपणें वागतो.

१८) सात्त्विक माणसें आपल्या गोष्टींच्या बरोबर दुसऱ्यांच्या गोष्टींची सुद्धा काळजी घेतांना दिसून येतात. सर्वांचे भले व्हावे, असें त्यांचे नेहमी धोरण असतें. रजोगुणी माणूस जेव्हां दुसऱ्यांच्या गोष्टींची काळजी घेतो तेव्हां त्यात त्याचा कांही तरी मतलब असतो. हा दोघांच्या दुसऱ्याला मदत करण्यात फरक असतो. मी तुझ्या गोष्टींची काळजी घेतो आहे तेव्हां, तू माझ्या गोष्टींची काळजी घ्यावयास पाहिजे, असा त्याचा रोखटोच व्यावहारिक उद्देश असतो.

१९) चोरी कोठेही झाली तर ती वाईटच आहे असा विचार सात्त्विक माणसें करतात आणि चोराला हुडकून काढण्याच्या कामात मदत करतात. रजोगुणी माणसें अशी मदत वगैरे न करतां फक्त काय होते ती मजा बघत बसतात. तमोगुणी सुद्धा चोराला हुडकून काढतात आणि जबरी शिक्षा करतात.

२०) सात्त्विक माणूस नीतिमान असतो. त्यामुळे परस्त्री बदल त्याच्या मनांत वेडेवाकडे विचार येतच नाहीत. त्याची बाहेरची वागणूक आणि मनाची वागणूक ह्यात फरक नसतो. नैतिक मुल्ये कठोरपणे जपणें, ह्यात सात्त्विक माणसाचा अभिमान सामावलेला असतो. त्यामुळें तो 'थेंब थेंब पाणी गळे' अशा केविलवाण्या अवस्थेत कधीच नसतो. तमोगुणी, परस्त्रीला उघडपणें आवाहन करतो.

२१) सत्वगुणी माणसांकडून 'विडंबन' ह्या प्रकारातील पाप फार कमी होते. परंतु तसें झाल्यास त्याला सुद्धा रजोगुणी इसमांप्रमाणेच 'विटंबना' सहन करावी लागते. तमोगुणी सुद्धा विडंबन करतात आणि विटंबना भोगतात.

२२) विटंबना ह्या प्रकारातील भोगाचा अनुभव बहूतेक प्रत्येकाला आपल्या जीवनात येत असतो, मग तो कोणत्याही गुणाचा असो. त्यासाठी, त्याचा विचार प्रत्येकांनी फार काळजी पूर्वक केला पाहिजे. मनातील पापामुळे मनालाच शिक्षा होत असतें. मन अस्वस्थ रहाणें, मनात विनाकारण काळजी वाटत रहाणें, सतत संशयाने मन अस्वस्थ होणें, विनाकारण अथवा काल्पनिक कारणाने भिती वाटत रहाणें, दुःखावेग न आवरणें अशी अनेक उदाहरणे आपण विटंबनेच्या भोगाची अनुभवत असतो. त्याच प्रमाणें जीवनात विनाकारण इतरांकडून अपमान होणें, लोकांचे दुर्लक्ष होणें, इतरांचे सहकार्य न मिळणें, कामे वेळेवर न होणें, योगायोग न साधणे (गाडी चुकणें, वेळेवर न पोहोचणे, थोडक्यात चुकामूक होणें हि योगायोग सिद्धि नसण्याची उदाहरणे आहेत), गैरसमजामुळे मनस्ताप होणें, असें जीवनात बेजार करणारे अनुभव विटंबनेच्या रुपानी येत असतात. त्यामुळे कधी कधी जीवन नकोसे होऊन जाते.

२३) घरातील माणसांवर प्रेम करतात परंतु, त्यांच्यासाठी इतरांना त्रास देण्याची इच्छा मात्र त्यांच्यात मुळीच नसते. आपले आणि इतरांचे असें सर्वच लोक सात्त्विक माणसाला सारखेच प्रिय असतात. त्यामुळे कधी कधी जर पति सात्त्विक प्रवृत्तीचा असेल व पत्नी रजोगुणी असेल तर ह्या मुद्यावरून दोघात नेहमी वाद होतांना दिसून येतो. बहूधा बायका रजोगुणी असतात त्यामुळे, असें अनुभव सात्त्विक पुरुषांना नेहमी येतात.

२४) प्रियजन मृत झाले तर तो दुःखी होतो. परंतु, रजोगुणी माणसे दुःखी फार लवकर होतात आणि त्यांना आपला दुःखावेग आवरता येत नाही. तमोगुणी माणसे अशा वेळी बेपर्वाईने वागतात, तसें सात्त्विक माणसाचे होत नाही तो शांत बसणे पसंत करतो. आपल्या दुःखाचा तो देखावा करणें पसंत करीत नाही.

२५) खूप दुःखी होणें, खूप आनंदी होणें अशा तीव्र प्रतिक्रिया राजसी माणसें देतात आणि त्यामुळे हे लोक प्रसंगी आपला तोंड घालवून नको त्या गोष्टी भावनेच्या भरात करून बसतात. तसें सात्त्विक माणसांच्या

बाबत होत नाही. ते तटस्थभावांनी सर्व गोष्टींचा सामना करणे पसंत करतात. तटस्थभाव म्हणजे, मनाचा तोल न ढळू देता सर्व कामे करण्याचे धोरण.

२६) भावनाविवशता हे रजोगुणी माणसाचे एक मोठे लक्षण आहे. माझा संसार, माझा प्रपंच कसा यशस्वी होईल ह्या विचिंतनेत ते नेहमी हरवून गेलेले असतात. सात्विक माणसांचे तसे नसते. ते फार भावनाविवश होत नाहीत. जीवनात येणाऱ्या सर्व अनुभवांकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन एकाद्या निरिक्षकासारखा शांतपणाचा असतो. त्यामुळे त्यांच्या मनाचा कधीही तोल जात नाही.

२७) सात्विक माणसे परिस्थितीनुसार थोडी फार काळजी जरूर करित असतात, परंतु कळजी करित रहाणे हे त्यांचे लक्षण आहे असे म्हणता येईल इतकी ते काळजी करित नाहीत.

२८) बिंधास्तपणा, बेपर्वाई हे तामसी माणसाचे गुण ह्यांच्यात कमी प्रमाणात आढळतात, त्या ऐवजी सावधता हा गुण बऱ्यापैकी असतो. रजोगुणीत ह्या दोनही गुणांचे मिश्रण आढळून येते.

२९) सात्विक माणसे इतरांची सहानुभूति मिळावी म्हणून कांही खास मेहनत घेत नाहीत. त्यांचे वागणे रजोगुणी माणसांप्रमाणे दिखाऊ नसते, ते स्वाभाविकपणे वागतात.

३०) साम, दाम, दंड आणि भेद ह्या धोरणांनी व्यावहारिक जगात कामे करावी लागतात. त्यातील साम आणि दाम हे रजोगुणी मार्ग आहेत व दंड आणि भेद हे तमोगुणी मार्ग आहेत. ह्याचा अर्थ व्यावहारिक जगात निव्वळ सत्वगुणी माणूस यशस्वी होणार नाही हे स्पष्ट होते, ह्याचा दुसरा अर्थ असा किं, व्यावहारिक जगात माणसाला केवळ सत्वगुणी असून चालत नाही तर रजोगुणी व कांही प्रमाणात तमोगुणी असणे आवश्यक असते. अशा परिस्थितीत सात्विक माणूस 'धोरणात्मक' रजोगुण व तमोगुण धारण करून आपली कामे करून घेऊ शकतो. खोटे रगावणे, खोटे रुसणे, खोटा आनंद दाखविणे, खोटे दुःख दाखविणे अशी अनेक प्रकारची नाटके माणसाला आपल्या जीवनात, आपली कामे व्हावीत म्हणून, आता करावी लागतात ती सर्व 'धोरणात्मक' ह्या तत्वात येतात. आणि सात्विक माणूस जर व्यवहार चतूर असेल तर तो ह्याप्रमाणे धोरणात्मक गुण धारण करून आपली कामे करून घेऊ शकतो.

३१) दुसऱ्याला मदत करणे व सहानुभूति दाखविणे हे सात्विक माणसाचे मुख्य गुण आहेत. परंतु, त्यापासून स्वताचा कांही खास फायदा झाला पाहिजे अशाप्रकरचे त्याचे धोरण नसते. शक्यतर तो अशा कामाची इतर लोकांत फारशी जाहिरात होणार नाही ह्याची दक्षता बाळगतो. केवळ चांगुलपणा एवढाच त्याचा उद्देश असतो.

३२) सात्विक माणसाला सर्वांची फार काळजी असते आणि तो दानशूर, दिलदार असतो. त्यामुळे ह्या माणसाचे समाजातील स्थान पक्के असते. ह्या त्यांच्या गुणामुळे समाजाची बरीच कामे सुरळीतपणे होतात. समाज घडविण्यात हा सत्वगुणी लोकांचा स्वभाव मोठी मदत करित असतो. रजोगुणी माणसांप्रमाणे, सात्विक माणसे आपल्या कामांचा दिंडोरा पिटत नाहीत.

३३) पाहिजे ते मिळाले किं, सात्विक माणसे सहाजिकच खुष होतात परंतु, जर नाही मिळाले तर ते फार दुःखी होत नाहीत, त्यांच्या सर्वच प्रतिक्रिया तीव्र नसतात. संपूर्ण संयमाने व सावधतेने ते सदैव वागतात.

३४) स्वताचे काम शक्यतर स्वतःच करणे ते पसंत करतात. दुसऱ्याच्या चांगुलपणाचा ते कधीही गैर फायदा घेत नाहीत.

३५) सत्वगुणी माणूस रजोगुणी माणसा प्रमाणें हास्यविनोद, साहित्यप्रेम, करमणुकीचे खेळ असें समाजकारक प्रसंग घडवितो आणि त्यामुळें समाजात नवचैतन्य निर्माण होते. हे लोक नववासी प्रवृत्तीचें असतात.

३६) लेखक, पत्रकार, शास्त्रज्ञ, संशोधक (नवीन कल्पना विकसित करणारे), अन्वेषक (नवीन गोष्टी शोधून काढणारे), कवी, नाटककार, चित्रकार, धाडसाची कामे करणारे, इतरांना अशा कामात उत्तेजन देणारे, पुढाकार घेऊन सहाय्य करणारे, कारागीर, शिल्पकार अशी गुणी माणसें सत्वगुणी असतात. हा आणखीन एक गुण रजोगुणी आणि सत्वगुणी ह्यांच्यात सारखा असतो. समाजाच्या संस्कृतीचा आणि उत्तम अभिरुचीचा विकास सत्वगुणी व रजोगुणी लोक मिळून करतात.

३७) दुसऱ्याच्या भानगडीत सात्विक लोक सहसा लक्ष घालीत नाहीत. आपले काम बरें किं, आपण बरें अशी, त्यांची वागण्याची पद्धत असते.

३८) नसत्या उचापति करणे हा रजोगुणी लोकांचा छंद असतो, तसें ह्यांच्यात नसतें.

३९) अनेक प्रकारचे छंद जोपासणें आणि त्याद्वारा आपला वेळ घालविणें. हा एक गुण रजोगुणी आणि सत्वगुणी ह्यांच्यात सारखाच असतो.

४०) रजोगुणी लोकांप्रमाणेच सत्वगुणी लोक सुद्धा करमणुकीचें अनेक खेळ, छंद, नाटके, नृत्यकला, सिनेमे अशा गोष्टींतून उद्योग निर्माण करून त्यातून समाजाचें मनोरंजन करतात. ह्यांच्या अतिरेकातूनच तमोगुणी उद्योग सुरु होतात. जसें जुगाराचे अड्डे, दारुचे गुत्ते, कुंटणखाने, अफिमखाने वगैरे.

४१) फुकट कांहीही सत्वगुणी माणसांना नको असते. प्रत्येक गोष्टीची योग्य किंमत देऊन ती घेणें त्यांना आवडते.

४२) खूप कष्ट करण्याची, मोठ्या जबाबदाऱ्या घेऊन काम करण्याची आणि त्याद्वारा मोठे होण्याची इच्छा असते. अशाप्रकारे, काम करून यश मिळाल्यावर रजोगुणीं प्रमाणें सत्वगुणी लोक मातून जात नाहीत.

४३) सात्विक माणसें उगाचच आव्हाने देणे अथवा घेणें असें नसते उद्योग करीत नाहीत. परंतु, जर कोणी आव्हान दिले तर ते आव्हान ते स्वीकारतात आणि आपल्या कुवती प्रमाणे ते पार पाडण्याचा प्रयत्न करतात. जर कुवत नसेल तर मात्र ते तसले आव्हान स्वीकारतच नाहीत. आपल्या मर्यादा हे लोक चांगल्यापैकी जाणून वागत असतात. रजोगुणी माणूस कुवत नसली तरीसुद्धा आव्हान घेऊन त्यात मार खाल्ला तरी हुशारी करीत रहातात. तामसी माणसाला सुद्धा कुवती बाहेरील आव्हाने घेऊन स्वताची फटफजिती करून घेण्याची खुमखुमी असते.

४४) जिंकल्यावर, रजोगुणी माणसें हरलेल्याला चांगली वागणूक देतात, तमोगुणी माणसें त्याला छळतात. प्रसंगी मारून टाकतात हा दोन गुणातील फरक असतो. सत्वगुणी माणूस जिंकल्यावर हरलेल्याला चांगली वागणूक देतातच परंतु, त्याही पुढे जाऊन ते हरलेल्याला सुधारण्याचा प्रयत्न करतात.

४५) शरण आलेल्याला रजोगुणी माणसें नुकसान भरपाई म्हणून कांही दंड करतात, तमोगुणी माणूस तरीसुद्धा शिक्षा करतो, तर सात्विक माणूस क्षमा करतो, मात्र त्यामुळे कधी कधी दुर्जनांचे फावते.

४६) देव, धर्म मानणारे असतात, जरी देव मानत नसला तरी इतरांच्या भावनांचा मान ठेवून वागतात.

४७) सात्विक माणसें साधना चांगली करू शकतात. रजोगुणी चांगली साधना करू शकत नाहीत. तमोगुणी साधना करण्याचें सोंग करतात अथवा त्या गोष्टीत पडत नाहीत.

४८) देवाकडे नवस वगैरे करतांना रजोगुणी आणि तमोगुणी लोकांप्रमाणे हे धंदेवाईक रित्या विचार करीत नाहीत. सत्वगुणी माणसें बहूधा भाविक स्वभावाची असतात. त्यामुळे त्यांची देवादिकांकडे बघण्याची दृष्टीसुद्धा तशीच निर्मळ असते. पूर्ण श्रद्धेने ते नवस करतात आणि त्यामुळे त्यांचे नवस लवकर आणि चांगल्या प्रकारे फिटतात. शाक्तपंथात नवस करण्याच्या तंत्राचा मोठा विचार केला आहे. त्या प्रमाणे, नवस करणारा इसम जर मद व मत्सर ह्या दोन दोषांपासून पूर्णपणे दूर असेल तर देव पावतो व म्हणून नवस खात्रीने फिटला जातो. माणसावर ह्या दोन दोषात जितका जास्त प्रभाव तितका देव पावण्याचा व नवस फिटण्याचा संभव कमी असे असते. ह्यासाठी नवस बोलणाऱ्या इसमांनी आपले मद व मत्सर हे दोष काबूत ठेवणे जरूरीचें असते. (देवाकडून नवस फिटला किं, मग भक्त नवस फेडतो)

४९) देवांची तुलना करणे हे सात्विक माणसाच्या स्वभावात नसते. त्यामुळे रजोगुणी माणसा प्रमाणे त्याचे मन चलबिचल होत नाही. देव मानत नसल्यास तो इतरांच्या भावनांवर वाईट मत प्रदर्शन करीत नाही. देव, धर्म न मानणारा सात्विक माणूस प्रापंचिक साधना मात्र चांगल्या प्रकारे करू शकतो

५०) दान करतांना सात्विक माणसें हिशोबाने वागत नाहीत. त्यामुळे कधी कधी त्यांच्या कडून अयोग्य व्यक्तिस दान होण्याची शक्यता असते. अशा दानामुळे समाजात खोटे भिक्षेकरी निर्माण होऊन अनेक चुकीच्या गोष्टी घडण्याची शक्यता असते. अतिदानशूरपणा हा सात्विक माणसाचा एक महत्वाचा दोष आहे. अति दयाळूपणा हा आणखीन एक दोष सात्विक लोकांत आढळून येतो. त्याचा सुद्धा गैरफायदा घेतला जात असतो.

५१) रजोगुणी माणसें सकाम भक्ति करतात, त्यांना निष्काम भक्ति करणे जमत नाही. सात्विक माणसें सकाम आणि निष्काम अशा दोनही प्रकारच्या भक्ति करू शकतात. तमोगुणी भक्ति करण्याचा बराच प्रयत्न करतात परंतु, त्यांना त्यांच्या वासनिकतेमुळे ते जमत नाही, मग सोंग ढोंग करतात आणि त्यालाच भक्ति असें समजतात.

५२) रजोगुणी माणसें फायद्या तोट्याचा हिशोब देवाशी सुद्धा व्यवस्थितपणे करतात. देवांशी, मी तुझी एवढी भक्ति केली मला काय मिळाले? त्याला दिलेस मग मला कां नाही? अशा प्रकारे ते तक्रार करतांना दिसतात. सात्विक माणसें जर सकाम भक्ति करीत असतील तर तेसुद्धा अशाप्रकारे देवाशी बोलतात हे जरी खरे असले तरी, शेवटी आपल्या भक्तित कांहीतरी कमी राहून गेले असेल असें मानून स्वतालाच दोषी ठरवतात. जर त्यांची भक्ति निष्काम असेल तर ते देवाशी अशाप्रकारे बोलतच नाहीत. संतगुणी माणसें मात्र देवाशी अशाप्रकारे कधीच बोलत नाहीत. कारण संतगुणी माणसें नेहमीच निष्काम भक्तिच करतात.

५३) सत्वगुणी माणसांना यश, पैसा, अधिकार, सत्ता, सौंदर्य, बळ. बुद्धि ह्या सात संपत्तींचा कधीही गर्व होत नाही. त्यामुळे हे लोक ह्या सर्व संपत्ति प्राप्त झाल्यावर सुद्धा मातून जात नाहीत.

५४) स्वतासाठी कष्टाची कामे करतांना सत्वगुणी लाजत नाही. कष्टाचें महत्त्व ते चांगलेच ओळखून असतात, त्यामुळे कष्ट करणाऱ्या लोकांबद्दल त्यांच्या मनांत नेहमीच आदरभाव असतो. कष्टकऱ्यांना कमी कष्टात तेंच काम करतां येईल कां? त्याबद्दल तो प्रयत्न करतो. रजोगुणी, कष्टाची कामे करण्यास कमीपणा समजतात. कष्टकऱ्यांबद्दल रजोगुणी लोकांत आदरभाव नसतो. त्यांचे कष्ट कमी करण्याची काय गरज?

अशाप्रकारे ते विचार करतात. तमोगुणी, कष्टकन्याचें कष्ट कमी करण्या ऐवजी वाढले तर काय हरकत आहे? अशाप्रकारे विचार करतो.

५५) गरीब, दीनदुबळे ह्यांच्या बाबत सत्वगुणी नेहमी सेवाभावी असतात. रजोगुणी सुद्धा तसें असतात परंतु, रजोगुणी लोकांची हि दीनदुबळ्यांची सेवा समाजात आपली पत सुधारण्यासाठी असते. तमोगुणी, अशा लोकांचें हाल करण्यात आनंद मानतात. 'मरु देत त्यांना', अशा प्रकारे ते ह्या असहाय लोकांबद्दल बोलतात.

५६) सत्वगुणी माणसें इतरांना नेहमी त्यांच्या हिताचा सल्ला देतात. रजोगुणी स्वताचा फायदा होईल असा सल्ला देतात. तमोगुणी, इतरांना मुद्दाम चुकीचा सल्ला देऊन त्यांची मजा पहाणें पसंत करतात.

५७) आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचा ते कधीही अपमान करित नाहीत.

५८) जर त्यांच्या हाताखाली काम करणाऱ्या माणसाकडून कांही चूक झाली तर ते त्याला ती चूक नीट समजावून सांगून त्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतात, त्याचा अपमान करून त्याला नामोहरम करण्याची चूक सात्विक माणूस कधीही करित नाही.

५९) दुसऱ्यांची मते, अभिप्राय वगैरे सर्व नीटपणें ऐकून घेऊन मग त्यांचा पूर्ण विचार करून आपला निर्णय ठरवितात.

६०) प्रेमळपणा, दयाळुपणा सहानुभुतीने वागणे हि सत्वगुणी माणसांची लक्षणे आहेत. सत्वगुणी माणसांचा परकेपणा सुद्धा प्रेमळ असतो तर, रजोगुणी व तमोगुणी लोकांचा परकेपणा तिरसटपणांनी भरलेला असतो.

६१) दुसऱ्याला मदत केल्यावर त्याची वाच्यता सात्विक कोठेही करित नाहीत. तर रजोगुणी, त्याची एकसारखी आठवण करून देतात. रजोगुणीत चांगली व वाईट अशी सर्वच प्रकारची लक्षणे आढळून येतात. तमोगुणी लोकांत जी लक्षणे आढळतात ती साधारणपणें वाईटच असतात तर सत्वगुणी लोकांत आढळणारी लक्षणे बहुधा चांगलीच असतात. चांगली म्हणजे, आत्मशुद्धिच्या दृष्टिने चांगली, असा अर्थ समजावा. रजोगुणी व सत्वगुणी माणसात फरक एवढाच असतो किं, रजोगुणी आपल्या चांगल्या कार्याचा देखावा करून समाजात मिरवत रहातो तर, सात्विक तसें करित नाही.

६२) सात्विक माणसें धार्मिक प्रवृत्तीची असु शकतात, आणि दुसऱ्या लोकांतील चांगले गुण ओळखून त्यांचा सत्कार करणें योग्य समजतात. रजोगुणी, दुसऱ्यातील सद्गुणांपासून आपल्याला काय फायदा होईल का? ते पाहून मगच त्याचा सत्कार करतात. तमोगुणीला दुसऱ्यातील सद्गुण समजून घेण्याची कधीही गरज वाटत नाही.

६३) सात्विक माणसें दुसऱ्याच्या दुःखात मनापासून सामील होतात. रजोगुणी, तसें नाटक करतात. तमोगुणी दुर्लक्ष करतात.

६४) प्रामाणिकपणा हा सात्विक लोकांचा मोठा गुण असतो. ते पूर्णतया विश्वसनीय असतात. रजोगुणी, आपण फारच विश्वसनीय आहोत असें एकसारखे सगळ्यांना सांगत रहातात. तमोगुणी आपण बेभरवशाचें आहोत असें, स्पष्टपणें सांगताना आढळून येते. त्यांना ते अप्रामाणिक आहेत ह्यांची बिलकूल लाज वाटत नाही.

६५) गुप्त गोष्टी सात्विक लोकांच्याकडे गुप्त रहातात. रजोगुणींकडे तसें रहाण्याची शक्यता असते. तमोगुणी, त्यांचा वापर करून एकाद्याची कोंडी करणें (ब्लॅक मेल) मोठ्या हुशारीचे समजतात.

सत्वगुणी लोक तमोगुणी लोकांशी मैत्री करीत नाहीत. तसेच तमोगुणी, सत्त्विकांना टाळतात. रजोगुणी मात्र सर्वांशी मैत्रीसंबंध ठेवून असतात. त्यामुळे समाज घडतो. सात्त्विक लोक सद्गुण ग्राही असतात तर, रजोगुणी सद्गुणाचे नुसते चाहते असतात तर तमोगुणी सद्गुणाचा तिटकारा करतात. असें जरी असले तरी कोणताही एक माणूस पाहिला तर, तो ह्या सर्व गुणांचे मिश्रणातून बनलेला असतो असेच दिसून येते. जेव्हां परिस्थिती अतिशय सोयीस्कर असते तेव्हां तमोगुणी माणूस सुद्धा सात्त्विक असल्या सारखा वागत असतो. तसेच परिस्थिती फारच बिघडली असेल तर सात्त्विक माणूस सुद्धा तमोगुणी असल्यासारखा वागण्याची शक्यता असते. साधक आणि साधारण माणूस ह्यांच्यातील फरक अशा वेळीच समजून येतो. सात्त्विक साधक कोणत्याही परिस्थितीत आपला गुण सोडत नाही. उलटपक्षी हीच आपल्या परीक्षेची खरी वेळ आहे, असे मानून तो साधक, वाईट परिस्थितीत सुद्धा सात्त्विक बनून रहाण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो.

६६) तमोगुणी स्त्री आपले सामर्थ्य सिद्ध करण्यासाठी दुसऱ्या स्त्रीचा संसार उद्ध्वस्त करण्यात धन्यता मानते, दुसऱ्या स्त्रीचा पुरुष तिच्या कडून ओढून घेणे, ह्यात ती मोठेपणा समजते तसें सात्त्विक स्त्री कधीच करीत नाही. रजोगुणी स्त्री बऱ्याच वेळा तशाप्रकारे थोडाबहुत प्रयत्न करण्याचा फक्त विचार करते प्रत्यक्ष करीत नाही असें दिसते.

- सत्वगुण लक्षण चिकित्सा समाप्त -

ई साहित्य प्रतिष्ठान -

मराठी भाषा आता झेप घेण्याच्या मूड मध्ये आहे. रडणार्याकडे लक्ष नका देऊ. मराठीत कधीच नव्हते इतके वाचक आहेत आता. पुर्वी पुस्तकाच्या एका आवृत्तीच्या हजार न हजार प्रती छापल्या जात. पांच हजार म्हणजे डोक्यावरून पाणी! आता ई पुस्तकांच्या जमान्यात एक एक पुस्तक पाच लाख वाचकांपर्यंत जात आहेत. वर्षाला अर्धा कोटी डाऊनलोड होतात. वाचक एकमेकांना परस्पर ऑर्डर करतात. व्हट्स अप, ई मेल, ऍप्प, ब्ल्यु टुथ, वेबसाईट, पेन्ड्राईव्ह, सिडी अशा असंख्य मार्गांनी पुस्तकं व्हायरल व्हायला लागली आहेत. सुसाट सुटल मराठीचं वारू. खेड्यापाड्यांच्या गल्लीबोळांपासून ते जगाच्या पाठीवरील प्रत्येक देशात. रॉकेटच्या वेगाने सुसाट सुटलेल्या मराठीच्या गाडीला आता कोणी थांबवू शकत नाही. या धूमधडक क्रांतीत साहभागी व्हा. आपल्या ओळखीच्या मराठी साक्षरांना यात ओढा. त्यांचे ई मेल पत्ते, व्हाट्सप नंबर आम्हाला पाठवा. तुम्ही कितीही वाचक आणा. ते शंभर आणतील आणि ते हजार आणतील. तुमच्या व्हाट्सप ग्रुपमधून याची जाहिरात करा. आपल्याला कुठली पुस्तकं वाचकांपर्यंत पोहोचवायची आहेत ते आपल्याला टिळी, पेपरची जाहिरात परवडत नाही. आमचे वाचक हेच आमचे जाहिरात एजंट. तेच आमची ताकद. मराठी भाषेची ताकद जगाला दाखवून देऊ.

ई साहित्यची पुस्तके www.esahity.com वरून डाऊनलोड करा.

esahity@gmail.com ला कळवून ई-मेलने मांगवा. किंवा 7710980841 हा नंबर सेव्ह करून ठेवा, या नंबरला तुमचे नांवाने Whatsapp करून पुस्तके whatsapp मार्गे मिळवा.

लिंक ई साहित्यचे [app.https://play.google.com/store/apps/details?id=com.esahity.www.esahitybooks](https://play.google.com/store/apps/details?id=com.esahity.www.esahitybooks) ह्या लिंकवर उपलब्ध आहेत. ते download करा. हे सर्व मोफत आहेत.

धन्यवाद

